

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

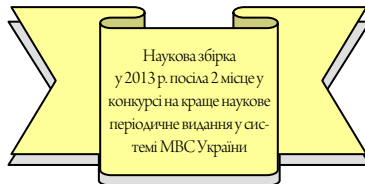
ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (93) 2021

Харків 2021

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових
видань України (наказ
Міністерства освіти і науки України
від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України
від 06.03.2015 № 261)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 6 від 30.06.2021

Редакційна колегія:

Л. В. Могілевський – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **В. В. Чумак** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС) – відповідальний секретар; **С. Є. Абламський** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. С. Бакумов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікінчук** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **Н. В. Коломоєць** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. В. Красницька** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Лазарєв** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філос. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. І. Марчук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. П. Матюшкова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожний** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **О. Ю. Синявська** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. Сігель** – д-р кримінології, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. В. Слінько** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ГУНП в Харківській обл.); **Т. Спаленс** – д-р кримінології, проф. (Тільбурзький університет, Нідерланди); **М. В. Стащак** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. М. Шуміао** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Люблянський університет, Словенія)

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

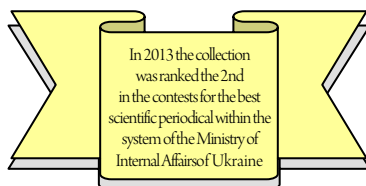
Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 93) 2021

Kharkiv 2021

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 6 dated from June 30, 2021

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof. (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhafarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **V. V. Chumak** – J.S.D., Docent (KhNUIA) – Executive Secretary; **S. Ye. Ablamskiy** – Candidate of Juridical Sciences (Ph.D.) (KhNUIA); **O. S. Bakumov** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **S. M. Bortnyk** – J.S.D. (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhaichuk** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. I. Gudz** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **S. M. Gusarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – Ph.D., Senior Research Fellow (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **M. Jager** – Ph.D., Prof. (University of Ljubljana, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D. (KhNUIA); **N. V. Kolomoiets** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **L. V. Krasytyska** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **T. P. Matiushkova** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research Fellow (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **D. V. Shvets** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **A. M. Shulha** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof. (Utrecht University, Netherlands); **S. V. Slinko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – Doctor of Judicial Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (National Police Main Division in Kharkiv Region); **T. Spapens** – Prof. (Tilburg University, Netherlands); **M. V. Stashchak** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Syniavska** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustylenko** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Docent (V. N. Karazin Kharkiv National University)

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ТА ЧИТАЧІВ	11
ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ	
Греченко В. А. Становлення системи фізичної підготовки в навчальних закладах міліції Харкова у 1920–1930-х рр.	15
Іванов С. Б. «Права та вольності» в конституції Пилипа Орлика крізь призму ренесансних інтерпретацій справедливості	26
Іванов С. Ю., Казанков Р. Ю. Протидія політичному тероризму в Російській імперії на прикладі українських губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	39
Сілантьєва Е. Є. Формальна визначеність у працях учених-юристів дорадянської доби	49
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Кучер С. А. Правове регулювання вираження поглядів і переконань у друкованих засобах масової інформації.....	58
Марчук М. І. Основні еволюційні етапи польської демократії.....	68
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА	
Божук І. І., Чеховська І. В. Медичний арбітраж (третейський суд) як альтернатива цивільним судам у медичних спорах.....	82
Васильєв С. В. Патентування винаходу і корисної моделі, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб	95
Піхурець О. В., Піхурець А. О. Значення суспільних інтересів у патентному праві	105

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бригадир І. В.

Еколого-правові проблеми електрифікації
автомобільного транспорту121

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Барікова А. А.

Перспективи правової політики щодо збалансування
дискреційних положень Податкового кодексу України133

Бугайчук К. Л.

Деякі питання нормативно-правового регулювання
обігу зброї в Україні146

Борець Л. В., Руда В. О.

Сучасний стан та перспективи правового регулювання цифрової
трансформації діяльності Державної аудиторської служби України....160

Курдес О. В.

Щодо вдосконалення адміністративно-правового забезпечення роботи
з персоналом державних судово-експертних установ і професійної
підготовки судових експертів Міністерства юстиції України173

Сиромятнікова М. С.

Порядок здійснення процедур податкового компромісу
та податкової амністії в Україні184

Сокуренко В. В., Стрижак А. О.

Загальна характеристика адміністративно-правових засобів
забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні194

Тарасенко В. С.

Система адміністративно-правового регулювання статусу
Кабінету Міністрів України у сфері наукової
і науково-технічної діяльності в Україні203

Цебинога В. Ю.

Адміністративно-правовий статус
Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів213

Шуст Г. П., Ховпун О. С., Батрин О. В.

Прогалини в адміністративно-правовому регулюванні інституту
відповідальності за прояв неповаги до суду221

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Гайдар О. В.

Поняття та класифікація таємного викрадення чужого майна233

Панченко О. А.

Організована нелегальна міграція як прояв транснаціональної злочинності та джерело загроз національній безпеці України..... 242

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Вуйма А. Г.

Участь спеціалістів у проведенні огляду місця події під час розслідування вбивств..... 256

Гусева В. О.

Особливості формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності 266

Зюбрій С. О.

Проблемні питання організації відбирання біологічних зразків в особи для молекулярно-генетичної експертизи..... 276

Кучинська І. В.

Стандартизація судово-експертної діяльності та акредитація експертних лабораторій як фактор розвитку судової експертизи..... 288

Пчеліна О. В.

Завдання і зміст процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб..... 296

Сініцина Я. О.

Аналіз додаткових методів очищення сумішей під час проведення диференційного лізису за статевими злочинами 303

Фоміна Т. Г.

Міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні та стан їх реалізації в Україні 313

Шаповал К. А.

Деякі особливості тактики проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства 324

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ 331

НАШІ АВТОРИ 335

ДО УВАГИ АВТОРІВ 338

Періодичні наукові видання Харківського національного університету внутрішніх справ 338

CONTENT

ACTUAL INFORMATION FOR AUTHORS AND READERS.....	13
THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW; HISTORY OF LAW AND STATE	
Grechenko V. A. Formation of Physical Training System in Militia Educational Institutions of Kharkiv in 1920–1930s (<i>Ukr</i>)	15
Ivanov S. B. “Rights and Liberties” in Pylyp Orlyk’s Constitution through the Prism of Renaissance Interpretations of Justice (<i>Ukr</i>).....	26
Ivanov S. Yu., Kazankov R. Yu. Counteraction to Political Terrorism in the Russian empire on the Example of Ukrainian provinces in Late XIX – Early XX Century (<i>Ukr</i>)	39
Silantjeva E. Ye. Formal Security in the Works of Legal Scholars of Pre-Soviet Period (<i>Ukr</i>) ...	49
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Kucher S. A. Legal Regulation of Expressing Opinions and Beliefs in Print Mass Media (<i>Ukr</i>).....	58
Marchuk M. I. Basic Evolutionary Stages of Polish Democracy (<i>Ukr</i>).....	68
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW	
Bozhuk I. I., Chekhovskaya I. V. Medical Arbitration (Arbitration Court) as an Alternative to Civil Courts in Medical Disputes (<i>Ukr</i>)	82
Vasyliiev S. V. Patenting of an Invention and an Utility Model Whose Object Is an Innovative Medicinal Product (<i>Ukr</i>)	95
Pikhurets O. V., Pikhurets A. O. Importance of Public Interests in Patent Law (<i>Ukr</i>)	105
LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW	
Bryhadyr I. V. Ecological and Legal Problems of Electrification of Motor Vehicles (<i>Ukr</i>)....	121

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Barikova A. A.

Perspectives of Legal Policy on Balancing the Discretionary Provisions of the Tax Code of Ukraine (*Ukr*)..... 133

Buhaichuk K. L.

Some Issues of Normative and Legal Regulation of Weapons in Ukraine (*Ukr*)..... 146

Borets L. V., Ruda V. O.

Current State and Perspectives of Legal Support for Digital Transformation of the State Audit Office of Ukraine (*Ukr*) 160

Kurdes O. V.

On Improving Administrative and Legal Provision of HR Management in State Forensic Institutions and Professional Training of Forensic Experts of the Ministry of Justice of Ukraine (*Ukr*) 173

Syromiatnikova M. S.

Tax Compromise and Tax Amnesty Procedures Implementation (*Ukr*) 184

Sokurenko V. V., Strizhak A. O.

General Characteristics of Administrative and Legal Means of Ensuring Road Traffic Safety in Ukraine (*Ukr*)..... 194

Tarasenko V. S.

System of Administrative and Legal Regulation of the Status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the Field of Scientific, Research and Technical Activity in Ukraine (*Ukr*)..... 203

Tsebinoga V. Yu.

Administrative and Legal Status of the Assessment and Disciplinary Board of Prosecutors (*Ukr*)..... 213

Shust H. P., Khovpun O. S., Batryn O. V.

Gaps in Administrative and Legal Regulation of the Liability Institution for Direct Contempt (*Ukr*)..... 221

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Haidar O. V.

Concept and Classification of Covert Embezzlement of the Property of Another (*Ukr*) 233

Panchenko O. A.

Organized Illegal Migration as Manifestation of Transnational Criminality and Source of Threats to National Security of Ukraine (*Ukr*).... 242

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Vuima A. H.

Experts Participation in Crime Scene Search while
Investigating Murders (*Ukr*)256

Gusieva V. O.

Peculiarities of Forming the Methodology for Investigating
Criminal Offenses against the Authority of State Agencies
in the Law Enforcement Sphere (*Ukr*)266

Ziubrii S. O.

Problematic Issues on the Organization of Selecting Person's
Biological Samples for Molecular and Genetic Examination (*Ukr*)276

Kuchynska I. V.

Standartization of Forensic Activities and Certification
of Expert Laboratories as a Factor for the Development
of Forensic Examination (*Ukr*)288

Pchelina O. V.

Tasks and Content of procedural Guidance of Pre-Trial Investigation
of Criminal Offenses Committed by a Group of Persons (*Ukr*)296

Sinitsyna Ya. O.

Analysis of Additional Methods of purification of Mixtures while
Conducting Differential Lysis under Sexual Crimes (*Ukr*)303

Fomina T. H.

International Standards of Implementing Mediation within Criminal
Proceedings and the State of Its Realization in Ukraine (*Ukr*)313

Shapoval K. A.

Some Peculiarities of the Tactics of Investigative (Search)
Actions while Investigating Murders Committed in Relation
to Domestic Violence (*Ukr*)324

ON THE BOOKSHELF (UKR) 331

OUR AUTHORS (UKR) 335

TO AUTHORS' ATTENTION (UKR) 338

SCIENTIFIC PERIODICALS
of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*)338

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ТА ЧИТАЧІВ

Редакційна колегія інформує, що збірник наукових праць «**Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ**»:

I. Із серпня 2015 р. **включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International».**

Паспорт видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<http://journals.indexcopernicus.com/+++++p24783655,3.html>.

II. Включено до рейтингу видань, що мають бібліометричні профілі в Google Академії, за версією проекту «Бібліометрика української науки».

Доступ до рейтингу видань:

http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=journals.

Доступ до профілю видання в Google Академії:

https://scholar.google.com.ua/citations?user=mfG_xhkAAAAJ.

III. Підтримується **репозитарієм Харківського національного університету внутрішніх справ (KhNUAIR – <http://v2.sherpa.ac.uk/id/repository/3190>)**, який має міжнародну реєстрацію.

IV. У серпні 2015 р. **zareestrovano в «Polska Bibliografia Naukowa» (PBN, Польська наукова бібліографія)** – на порталі Польського міністерства науки і вищої освіти, який акумулює інформацію, що стосується польських і зарубіжних академічних наукових журналів, а також про публікації польських науковців.

Паспорт видання в базі даних порталу можна переглянути за посиланням:

<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/51408>.

V. У серпні 2015 р. **zareestrovano в «Research Bible»**, більш відомий як «ResearchBib» – міжнародній мультидисциплінарній відкритого доступу базі даних наукових журналів, публікацій та конференцій.

Поточну інформацію про видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1999-5717>.

VI. Описано в україномовній версії **Вікіпедії** – Вільної енциклопедії за посиланням: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вісник_Харківського_національного_університету_внутрішніх_справ.

Дописувачем статті про збірник може стати кожний.

VII. Із жовтня 2018 р. **співпрацює з Агентством Crossref**, усім опублікованим матеріалам присвоюється ідентифікатор DOI.

Більш детальну інформацію про збірник наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ» дивіться на сайті видання за адресою: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Про зміни в редакційній політиці видання

Починаючи з наступного номера відповідно до змінених у 2018 році програмних цілей (основних принципів) змінюються рубрики (предметні напрями досліджень) видання. Програмними цілями збірника є: поширення результатів наукових досліджень і передового досвіду науково-педагогічного складу Університету й інших закладів вищої освіти, висвітлення актуальних проблем боротьби зі злочинністю, охорони, правопорядку та підготовки кадрів для Національної поліції, вдосконалення правового регулювання цивільних, трудових та інших відносин в Україні тощо. **Предметними напрямами досліджень** (рубриками), що висвітлюватимуться на сторінках збірника, стають:

- теорія та філософія права; порівняльне правознавство; історія права та держави;
- конституційне право; муніципальне право;
- цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародно-правовий напрям у сфері приватного права;
- господарське право; господарське процесуальне право;
- трудове право; право соціального забезпечення;
- земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;
- адміністративне право і процес; фінансове право;
- кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;
- кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність;
- судоустрій; прокуратура та адвокатура;
- міжнародно-правовий напрям;
- інформаційне право; право інтелектуальної власності;
- право національної безпеки; військове право.

Триває **формування оновленого складу редколегії** збірника згідно з новими рубриками. Перевага під час прийняття вчених у члени редколегії надається тим, хто, маючи науковий ступінь з юридичних наук, має також публікації відповідного профілю у виданнях, включених до баз Scopus чи Web of Science Core Collection (бажаною є наявність щонайменше 3 статей у 2 різних виданнях). **Запрошуємо** таких науковців до виконання покладених на членів редколегії завдань, основними з яких є участь у визначенні редакційної політики видання і формуванні редакційного портфелю наукових публікацій, організація рецензування (пошук рецензентів) або особисте здійснення рецензування за профілем, вирішення питань щодо прийняття статей до публікації. Бажання (готовність) стати членом редколегії оформлюється письмовою згодою науковця (форма нами розроблена), дані про нього стають доступними на сайті видання та у певних наукових базах.

Продовжуючи заходи з належного рецензування наукових статей, також **запрошуємо до виконання функцій рецензентів**; ними можуть стати вчені, які здійснюють дослідження за спеціальністю і мають за останні 3 роки не менше 1 публікації у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, або закордонних виданнях, включених до Web of Science Core Collection та/або Scopus.

Пропозиції з цих питань просимо направити на адресу електронної пошти редакції visnyk.hnuvs@ukr.net.

ACTUAL INFORMATION FOR AUTHORS AND READERS

Editorial Board informs, that the collection of scientific papers “**Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs**”:

I. Since August 2015 is **comprised into the international scientometric database Index Copernicus International**.

The passport of the edition can be viewed in the database by the following link:

<http://journals.indexcopernicus.com/++++,p24783655,3.html>.

II. It is included into the ranking of editions with bibliometric profiles in Google Scholar according to the project «Bibliometrics of Ukrainian Science».

Access to the ranking of editions:

http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=journals.

Access to the edition’s profile in Google Scholar:

https://scholar.google.com.ua/citations?user=mfG_xhkAAAAJ.

III. Supported by the **repository of Kharkiv National University of Internal Affairs** (KhNUiAIR – **<http://v2.sherpa.ac.uk/id/repository/3190>**), which has the international registration.

IV. On August 2015 is **registered in «Polska Bibliografia Naukowa»** (PBN, Polish scientific bibliography) – on the web portal of Polish Ministry of Science and Higher Education, which accumulates information concerning Polish and international academic scientific journals, as well as about publications of Polish scholars.

The passport of the edition can be viewed in the database by the following link:

<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/51408>.

V. On August 2015 is **registered in «Research Bible»**, more famous as «ResearchBib» – international multidisciplinary open access database of scientific journals, publications and conferences.

Current information about the edition can be viewed in the database by the following link:

<http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1999-5717>.

VI. Described in the Ukrainian version of **Wikipedia** – Free Encyclopedia by the link: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вісник_Харківського_національного_університету_внутрішніх_справ. Anyone can be a contributor to the article about the collection.

VII. Since October 2018 cooperates with the **Crossref Agency**, all published materials have the DOI identifier.

More detailed information about the collection of scientific papers “Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs”, please view at the edition’s website: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Updated headings since 2019:

- Theory and Philosophy of Law; Comparative Law; History of Law and State;
- Constitutional Law; Municipal Law;
- Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International and Legal Direction in the Sphere of Private Law;
- Commercial Law; Commercial Procedural Law;
- Labor Law; Social Guaranteeing Law;
- Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resources Law;
- Administrative Law and Procedure; Financial Law;
- Criminal Law and Criminology; Penal Law;
- Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Examination; Operative and Search Activity;
- Judicial System; Procuracy and Legal Profession;
- International and Legal Area;
- Informational Law; Intellectual Property Law;
- National Security Law; Military Law.

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 796.062.04(477)“1920/1930” DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.01>

Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: [grechenko18@gmail](mailto:grechenko18@gmail.com)

**СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МІЛІЦІЇ ХАРКОВА У 1920–1930-х РР.**

Досліджено основні аспекти розвитку професійної підготовки курсантів шкіл міліції Харкова впродовж двадцяти років (з 1921 по 1941 рр.). Показано, як зароджувалася фізична підготовка в навчальних закладах міста, які основні зміни відбувалися в ній у цей період. Сутність цієї еволюції полягала в утвердженні фізичного виховання як одного із засадничих напрямів підготовки міліціонерів, перетворення його на певну систему, збільшення часу на його проведення, урізноманітнення видів фізичної підготовки, підвищення її практичної спрямованості та зв'язку з військовою підготовкою.

Ключові слова: Україна, міліція, фізична підготовка, школи міліції, 1920–1930-ті роки.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасному світі істотно зростає усвідомлення ролі фізичної культури як чинника вдосконалення природи людини і суспільства. Здоровий спосіб життя в цілому, фізична культура і, зокрема, спорт стають соціальним феноменом. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» «фізична культура – діяльність суб'єктів сфери фізичної культури і спорту, спрямована на забезпечення рухової активності людей з метою їх гармонійного, передусім фізичного, розвитку та ведення здорового способу життя»¹. Фізичне виховання і спорт у вищій сприяють підготовці майбутніх фахівців до

¹ Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12> (дата звернення: 15.06.2021).

високопродуктивної праці, допомагають протидіяти негативним чинникам, що впливають на здоров'я і навчання. Перед ЗВО МВС України стоїть завдання кардинального і всебічного поліпшення професійної підготовки і фізичного виховання майбутніх поліцейських.

Стан дослідження проблеми

Загальні проблеми розвитку фізичної культури та спорту в обраній нами період у масштабах СРСР досліджуються в дисертації А. М. Філіпова «Державна політика СРСР у галузі фізичної культури і спорту (1920–1930 рр.)» [1]. Безпосередньо заявлена проблема фрагментарно висвітлювалася в монографіях О. М. Бандурки, В. А. Греченка й О. Н. Ярмиша [2], В. В. Сокурєнка, О. М. Бандурки та В. А. Греченка [3], О. М. Бандурки, В. А. Греченка і Д. В. Швеця [4], але її комплексного спеціального дослідження наразі немає.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження процесу становлення системи фізичної підготовки в навчальних закладах міліції Харкова у 1920–1930-х рр. Ця мета конкретизується в таких *завданнях*:

- висвітлити, як відбувалося впровадження фізичної культури у школах міліції на початку 1920-х рр.;
- показати, як еволюціонувала фізична підготовка впродовж 1920–1930-х рр. у школах міліції Харкова;
- розкрити питання різниці в фізичній підготовці курсантів шкіл міліції в 1920 рр. і 1930 рр.

Наукова новизна дослідження

Уперше комплексно вивчено основні аспекти генези фізичної підготовки у школах міліції Харкова протягом перших двадцяти років їх існування, доповнено питання про основні концепції фізичного виховання в 1920-ті рр. та їх інтерпретацію і реалізацію в навчальних закладах міліції Харкова у вказаний період, набули подальшого розвитку питання щодо зв'язку між фізичною підготовкою курсантів харківських шкіл міліції та підготовкою до дій правоохоронних органів в умовах війни.

Виклад основного матеріалу

Фізична підготовка на курсах, а згодом у школах міліції почалася з перших же днів їх утворення, а її становлення відбувалося разом зі становленням цих навчальних закладів. Водночас перші створювані міліцейські курси не ставили перед собою завдання професійної підготовки кадрів міліції й мали ознайомчий характер, фактично здійснюючи первинне професійне навчання. Та вони й не могли претендувати на більш високий рівень професійної підготовки хоча б через те, що значна частина тих, хто навчався, була неписьменною

чи малограмотною. Крім того, за такий стислий термін (від 2 тижнів до 2 місяців) вони не могли повноцінно реалізувати інші завдання. До того ж і в самих організаторів шкіл і курсів не було належних знань і досвіду у справі професійної підготовки кадрів міліції, найчастіше вони орієнтувалися на власну інтуїцію, виявляючи величезне бажання, сміливо бралися за незнайомий напрям роботи. Тому перший етап формування системи професійного навчання співробітників міліції проходив стихійно й несистемно. Навчанням не було охоплено багато категорій міліцейських працівників. Навчальні плани та програми професійної підготовки були продуктом багатогранної творчості піонерів цієї нелегкої справи.

Віднайдені історичні джерела свідчать, що ідея розбудови освітньої системи для працівників міліції в Харкові виникла ще на початку 1919 р. Так, 16 березня 1919 р. газета «Известия ВЦИК», що виходила в Харкові, опублікувала допис про створення при губернському карно-розшуковому відділенні за ініціативою начальника цього відділення Павлова спеціальних курсів для агентів розшуку за програмою приватних розшукових бюро в Америці. Метою заснування курсів була підготовка відповідного контингенту службовців карного розшуку, які теоретично та практично мали бути ознайомлені з новітніми науковими методами техніки розшуку, що використовуються в європейських державах, за системами професорів Рейса, Бертільйона та ін. Викладати на курсах мали спеціально запрошені викладачі, які повинні були читати лекції із судової медицини, поліцейського та державного права. До викладання планувалося залучити професорів Харківського університету, колишніх чинів прокурорського нагляду та судових слідчих. Практичні заняття мали проводити місцеві досвідчені фахівці з розшуку. Серед предметів планувалися такі: гімнастика, практичне вивчення способів боротьби зі злочинцями під час арешту чи нападу, прийоми «джіуджитсу», польова гімнастика¹, дактилоскопія й антропометрія². Проте перипетії Громадянської війни та подальша швидка окупація

¹ Один з різновидів гімнастики – спеціально підібраний комплекс вправ, що проводяться в умовах природної місцевості (в полі, в лісі, на обраній площадці) для фізичної і бойової підготовки курсантів. Снарядами польової гімнастики слугують паркани, канави, стовпи і дерева, перекинуті через рів, струмок тощо, або спеціально побудовані перешкоди: гірка-насіп для стрибків у глибину, смуга перешкод тощо. Основними засобами були ходьба і біг, переповзання, перенесення партнера, лазіння і перелізання, вправи на рівновагу, ігри й естафети.

² В губернском уголовно-розыском отделении. *Известия ВЦИК и Х. С. Р. К. и Кр. Д.* 1919. 16 марта.

Харкова військами Добровольчої армії завадили повністю реалізувати цей задум.

100 років тому, 11 червня 1921 р., у Харкові почали свою роботу курси червоних міліціонерів Харківської губернії, розраховані на 500 піших і 100 кінних міліціонерів¹. У другій половині 1922 р. тривав процес розширення і вдосконалення мережі спеціальних навчальних закладів. У жовтні 1922 р. наказом начальника міліції республіки харківські Окружні курси з підготовки молодшого комскладу й Харківські курси вищого комскладу були об'єднані в Школу старшого комскладу міліції УСРР [3, с. 205]. Це рішення сприяло кращій підготовці кадрів: з одного боку, воно надало можливість здійснити певну уніфікацію та систематизацію навчальних планів, а з іншого, – дозволило навчатись правоохоронцям не лише Харківщини, а й інших регіонів республіки. Завдяки цьому Харків на деякий час став центром підготовки кваліфікованих міліцейських кадрів для всієї України. Уперше кадри міліції почали готувати в спеціальній школі. 23 жовтня 1923 р. Школа старшого комскладу міліції УСРР була реорганізована у Всеукраїнську школу командного складу міліції та розшуку [3, с. 209].

У листопаді 1924 р. було створено Харківські губернські та окружні навчальні команди міліції. Термін навчання в них становив три місяці. Усього для вивчення було запропоновано 15 дисциплін, на опанування яких відводилося 432 години, з них: загальноосвітні предмети – 96 годин, міліцейські предмети – 150, військові – 42, практичні заняття з фізичного виховання, стрійової підготовки та міліцейської справи – 144 години². До навчання у цих командах залучалися головним чином представники молодшого командного складу губернської та міської міліції та карного розшуку.

Заняття проводилися відповідно до навчального плану Всеукраїнської школи міліції, затвердженого наказом міліції та розшуку від 11 серпня 1926 р. № 128³. Він передбачав курс навчання, розрахований на 1848 годин, із них 376 годин виділялося на загальноосвітні дисципліни, 364 – на політичні, 580 – на спеціальні й 528 – на стрійові⁴. Курс навчання при цьому поділявся на три класи: загальноосвітній, спеціально-міліцейський та кримінально-розшуковий.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 1.

² Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-563. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 212–213.

³ Наказ міліції та розшуку від 11 серпня 1926 р. № 128. *Збірник наказів міліції та розшуку*. 1926. Серп. С. 5.

⁴ ДАХО. Ф. Р-563. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 110.

Спеціальний міліцейський клас тривав 24 тижні й містив загальноосвітньо-політичний, міліцейсько-правовий і військовий цикли. У межах загальноосвітньо-політичного циклу вивчалися українська мова та суспільствознавство. До міліцейсько-правового циклу входило вивчення адміністративного права, організації міліції, служби міліції, письмоводства та діловодства, кримінальної тактики й техніки, кримінального права, кримінального процесу та судової медицини, а також стислий огляд цивільного, земельного, трудового та ветеринарного кодексів і Конституції. Військово-фізична підготовка складалася із занять із джю-джитсу та власне військової підготовки.

Слід зауважити, що домінантною рисою вже з моменту приходу більшовиків до влади було посилення державного керівництва фізкультурно-спортивним рухом. У 1923 р. була утворена Вища рада фізичної культури (ВСФК) при ВЦВК та її місцеві органи [5, с. 162].

У 1925 р. була ухвалена постанова ЦК РКП (б) «Про завдання партії в галузі фізичної культури і спорту», в якій зазначалося, що зростання руху з фізичної культури, що охоплює дедалі ширші й ширші маси, і те велике значення, якого зараз вона набуває, вимагають від керівництва держави та її органів на місцях більшої уваги і посилення управління в цій галузі. Щодо змісту фізичної культури в постанові вказувалося, що її «необхідно розглядати не лише з погляду фізичного виховання та оздоровлення і як одну зі сторін культурно-господарської та військової підготовки молоді..., але і як один з методів виховання мас»¹. У цій резолюції були чітко визначені завдання фізкультурного руху: фізичне виховання трудящих, їх оздоровлення, культурно-господарська підготовка (частина культурно-просвітницької роботи та підвищення продуктивності праці), військова підготовка і морально-вольове виховання. Було визначено, що фізична культура не може вичерпуватися самими лише фізичними вправами у вигляді гімнастики, спорту та ігор, а повинна містити суспільну й особисту гігієну, гігієну праці та побуту, правильний режим праці та відпочинку тощо.

XV конференція правлячої партії більшовиків (1926 р.) у зв'язку з обговоренням питання про роботу профспілок указала на серйозні недоліки в організації та змісті фізкультурної роботи, засудила «потворний книжково-раціональний» підхід до фізкультурної роботи з боку деяких профспілкових керівників і рекомендувала будувати роботу фізкультурних гуртків з урахуванням інтересів і вимог маси фізкультурників. Рішення XV партійної конференції стимулювали

¹ О задачах партии в области физической культуры и спорта : резолюция оргбюро ЦК РКП(б) от 13 июля 1925 г. *Известия ЦК РКП (б)*. 1925. 20 июля.

перехід фізкультурних організацій на секційний метод роботи. 23 вересня 1929 р. ЦК ВКП (б) ухвалив постанову, в якій указав на недоліки фізкультурного руху (недостатня масовість, рекордсменський ухил, аполітичність, відомчий різнобій) і способи їх усунення (посилення державного централізованого керівництва й участь у керівництві широкої громадськості). На основі цієї постанови 3 квітня 1930 р. ЦК ВКП (б) ухвалив декрет про заснування Всесоюзної ради фізкультури і посилення прав та обов'язків рад фізкультури як органів державного керівництва і контролю. У цьому декреті фізична культура визнається «справовою першорядної державної ваги» і визначаються її найважливіші завдання.

У ті роки не було науково обґрунтованої системи фізичного виховання, а тому не було єдиного погляду на питання організації і змісту занять з фізичної культури. З одного боку, ідеологи «пролетарської культури» повністю відкидали все, що було створено до революції, вважаючи всі системи реакційними, такими, що не відповідають завданням нової соціалістичної держави. Вони навіть пропонували знищити гімнастичні снаряди як шкідливе знаряддя виробництва буржуазної фізичної культури. Інші, навпаки, вважали, що не слід створювати нічого нового, а треба користуватися тими системами, які діяли в зарубіжних країнах.

1920-ті роки відрізняються вибухом новаторських ідей і пропозицій у соціально-гуманітарній сфері знань. На поверхню вийшли і дискусії з питання формування, змісту й суспільної ролі нової фізичної культури. Так, частина педагогічної громадськості вважала, що традиційна гімнастика, що вимагає від того, хто нею займається, певного напруження сил, має трансформуватися, охоплювати лише мінімум неважких рухів, розминку. Свою позицію вони пояснювали тим, що «експлуатація і нездоровий спосіб життя минулого покоління ослабив організм робітників і їх дітей» [6, с. 298]. Тому навантаження, пов'язані з гімнастикою, вони кваліфікували як підрив здоров'я. У зв'язку з цим метання снарядів, атлетика, футбол, бокс і боротьба були вилучені з низки навчальних закладів. Народжений так званий «порядок фізичного виховання згідно з нормами» виключав можливість практичного тренування організму.

Специфічну форму пошуку розвитку фізкультури пропонував Комітет художнього фізичного виховання. Справжнє фізичне виховання, стверджували апологети цього напрямку, ґрунтується на художньому переживанні в процесі роботи. Попередня система вправ класичної гімнастики була відкинута, і замість неї вводилися стилізовані форми емоційного вираження робочих рухів (загібання вугілля, пиляння, стругання). Видовищні демонстрації такої фізкультури більше були схожими на балет. Експерименти закінчилися, коли

профспілки влітку 1925 р. в Москві провели демонстрацію фізкультурників, на якій третина учасників не виконала аж ніяк не напружені встановлені спортивні нормативи.

У 1927 р. була випущена програма з фізичної культури, що стала вихідним рубежем для всіх подальших програм. У ній були сформульовані завдання фізичного виховання, визначено засоби і методи уроку фізкультури та форми організації. Передбачалося виконання таких вправ: 1) порядкові вправи; 2) підготовчі вправи; 3) метання; 4) спирання; 5) стрибки; 6) спеціальні вправи профілактичного і коригуючого характеру для окремих груп м'язів; 7) ходьба; 8) заключна частина. Недоліки цієї програми полягали в тому, що не було обліку фізкультурних досягнень, вона не давала конкретних нормативних вимог. У межах цієї програми здійснювалось також виховання санітарно-гігієнічних навичок із вивченням явищ навколишнього середовища (виробництва, ринку, пекарні). Це скорочувало час на фізичні вправи.

Тоді ж було зроблено перші спроби створити науково обґрунтовану систему фізичного виховання для шкіл, відому як система Головної вченої ради (ГВР). Насправді вона мала комплієтивний характер і ґрунтувалася на системах Лінга, Демені та Ебера.

У 1931 р. в країні був уведений комплекс «Готовий до праці та оборони СРСР» (ГПО), який було покладено в підґрунтя роботи фізкультурних організацій, серед іншого й у школах міліції¹. На основі комплексу ГПО були переглянуті й удосконалені державні програми фізичного виховання. Норми ГПО, що враховували вікові та статеві особливості людини, були придатними і для фізичного виховання майбутніх правоохоронців. Система ГПО вимагала відносно малої кількості фахівців і відіграла велику роль у залученні молоді в спортивне життя. Стрижень норм ГПО становили гімнастика, легка атлетика, ігри, боротьба і національні види спорту. Була запроваджена задача норм ГПО I ступеня, в яку входили нормативи з бігу, стрибків і метань, підтягування (для чоловіків), лазіння по канату (для жінок), плавання, їзда на велосипеді, лижні переходи, веслування і пересування в протигазі. Також до цього комплексу входило знайомство з наданням першої медичної допомоги та з основами самоконтролю. Із січня 1933 р. було введено здавання норм ГПО II ступеня, в які входило 22 норми і 3 вимоги, а також військово-прикладні види: стрибки на лижах, стрибки в воду, фехтування на багнетах, подолання смуги перешкод тощо. Усе це значно сприяло фізичній підготовці курсантів, а також тих, хто вступав до шкіл міліції.

¹ Положение о значке «Готов к труду и обороне». *Физкультуртаивист*. 1930. № 23–24. С. 25–27

Навесні 1932 р. розгорнулося змагання фізкультурних організацій з підготовки значківців ГПО, в якому брали участь і курсанти школи міліції.

У 1934 р. було введено комплекс БГПО (будь готовий до праці й оборони), який мав прикладний, оздоровчий характер. Установлення цього комплексу завершило оформлення всієї системи комплексу ГПО, в якому знайшли відображення основні принципи радянської системи фізичного виховання – прикладний характер, усебічність та оздоровча спрямованість. У 1937 р. у розвиток комплексу ГПО була запроваджена Єдина всесоюзна спортивна класифікація – нормативний документ, який визначав послідовність зростання майстерності в усіх культивованих видах спорту, рівень підготовленості спортсменів і розвитку їх досягнень від масових спортивних розрядів до вищих класифікаційних категорій.

Норми і вимоги класифікації, як і комплекс ГПО, безперервно вдосконалювалися та ускладнювалися. У 1939 р. внесені в комплекс ГПО зміни затвердив Раднарком СРСР. До середини 1930 рр. XX ст. в СРСР склалася власна система фізичного виховання, яка поширювалася в основних своїх засадах та принципах і на школи міліції. Політиці в галузі спорту, виходячи з ідеологічних і пропагандистських міркувань, було надано державного значення, що передбачало активне втручання центральних органів влади у сферу фізичної культури. Проникнення держави за своїми наслідками мало двояке значення: спорт отримував величезну підтримку, що сприяло його розвитку, але при цьому влада диктувала умови в процесі розбудови масової фізичної культури і спорту згідно зі своїми інтересами.

У 1934 р. Головне управління міліції зобов'язало школи міліції організувати літні наметові табори, де разом із курсантами навчання проходили представники практичних міліцейських органів. Управління міліції країв та областей у циркулярному листі від 9 лютого 1934 р. дало рекомендації щодо коштів на організацію цих таборів [4, с. 60–61].

У таборах передбачався особливий розпорядок дня: підйом о 6 годині ранку, фіззарядка, умивання, купання та вранішній чай, потім чотири уроки класного заняття, після сніданку ще два уроки, після них сонячні ванни, купання, читання газет, після обіду – «мертва година», ввечері ще чотири уроки, чищення зброї, після вечері – «культуробслуговування», купання, перевірка і в 23.00 – відбій. У кінці кожного тижня – день відпочинку. Відтоді ці табірні збори стали щорічними. У таборах відпрацьовувалися навички протиповітряної оборони з газообкурюванням, тактика піхоти й топографія, влаштувалися стрільби з гвинтівок, наганів і ручного та станкового кулеметів. Табірне навчання, як правило, закінчувалось підйомом по

тривозі. До практики зборів увійшли іспити на звання сержанта. У кінці кожних зборів за підсумками навчання проводилися навчально-методичні збори педагогічного та командного складу школи й керівництва управління міліції. За допомогою таких зборів удалося частково вирішити питання перепідготовки міліцейських кадрів [3, с. 261].

Фізична культура була поставлена на службу з метою військової підготовки величезних мас населення. Попри всю важливість цього аспекту для безпеки держави, що не підлягає сумніву, відбувся явний перекид у бік військово-прикладного характеру спорту, який заважав нормальному формуванню інших спортивних складових, як-то: розвиток максимально можливої кількості видів спорту відповідно до інтересів любителів спорту, їх широка матеріальна підтримка з боку держави, безпосередня робота з досягнення конкретних високих спортивних результатів тощо.

Необхідно зауважити, що відмінності між спортом і фізкультурою тоді практично не було, перше повністю підмінялось у теорії другим, що не пов'язувалося з практикою. Фізкультура розумілася як можливість «розвитку і здоров'я пролетаріату, підвищення його працездатності» [7]. У ній також бачили і можливість «підвищення добробуту, оскільки фізична культура веде молодь по шляхах розвитку і збільшує її працездатність у всіх сферах людської діяльності» [8, с. 437]. Відіграв свою роль економічний детермінізм, властивий марксистам, – фізична культура розумілася саме як засіб підвищення продуктивності праці, що не могло не позначитися на процесі її розвитку в нашій країні.

У 1935 р. особовий склад 2-ї об'єднаної школи НКВС брав участь у маневрах Харківського військового округу, якими керував нарком оборони СРСР К. Є. Ворошилов. У червні цього ж року 19 курсантів і командирів школи першими в Харківській області отримали нагрудні значки «ГТО», двоє були нагороджені іменними годинниками: один від НКВС, а другий – від обласної ради «Динамо» [3, с. 262].

20 березня 1936 р. нарком внутрішніх справ СРСР видав наказ про переведення шкіл РСМ на дворічне навчання і затвердив Положення про школи старшого та середнього начскладу РСМ. Така школа була реорганізована і в Харкові¹.

¹ Рапорт наркома внутрішніх справ УРСР В. С. Рясного секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку з проханням про санкціонування відкриття у м. Харкові школи оперативного складу міліції НКВС УРСР 13 листопада 1945 р. // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. : в 8 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова. Харків :

У наказі вказувалося, що завданням шкіл є така підготовка та перепідготовка кваліфікованих і політично стійких працівників РСМ на посаді старшого начскладу з рівнем знань:

- а) загальноосвітня – в обсязі 7-ми класів середньої школи;
- б) політична – в обсязі обласних курсів марксизму-ленінізму;
- в) військова – в обсязі командири взводу РСМ;
- г) фізична – відповідно до комплексу ГПО 1-го і 2-го ступеня з опануванням самбо.

Курс фізичної підготовки передбачав тренування з комплексу ГПО й був покликаний підготувати та зробити зі слухача загартованого, фізично підтягнутого працівника, озброєного знаннями техніки самбо.

Висновки

Розвиток фізичної підготовки у 1920–1930-ті рр. у навчальних закладах міліції пройшов досить значну еволюцію. Суть її полягала у створенні певної *системи* такої підготовки, посиленні її ролі у комплексі загальнопрофесійної підготовки, підвищенні практичної спрямованості та в безпосередньому зв'язку із завданнями військової підготовки. Правовим регулюванням фізичної культури займалося вище керівництво держави, зокрема керівництво НКВС, яке вважало його важливою ланкою загальноідеологічного виховання та підготовки до можливої війни. Були відкинуті лівацькі й утопічні теорії розвитку фізкультури за соціалізму та створена своя оригінальна система фізичної підготовки, характерна для тоталітарного режиму, встановленого у радянській державі. Слід зауважити, що в цілому фізична підготовка в школах міліції Харкова протягом досліджуваного періоду перебувала на достатньо добромu рівні, мала цілеспрямований та системний характер.

Список бібліографічних посилань: 1. Филиппов А. Н. Государственная политика СССР в области физической культуры и спорта (1920–1930 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Ярославль, 2012. 25 с. 2. Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Становлення та розвиток міліції України (1921–1930 рр.). Харків : Золота миля, 2015. 498 с. 3. Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.) : До 100-річчя подій Української революції. Харків : Золота миля, 2017. 496 с. 4. Бандурка О. М., Греченко В. А. Швець Д. В. Харківський національний університет внутрішніх справ: витоки, становлення, розвиток (до 25-річчя створення університету). Харків : ХНУВС, 2019. 514 с. 5. Мельникова Н. Ю.,

Мачулін, 2016. Т. 5: НКВС – МВС радянської України в Другій світовій війні та повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р. – 5 березня 1953 р.). С. 367.

Трескин А. В. История физической культуры и спорта / под ред. Н. Ю. Мельниковой. М. : Сов. спорт, 2013. 392 с. **6.** Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта / пер. с венг. ; под общ. ред. В. В. Столбова. М. : Радуга, 1982. 400 с. **7.** Подвойский Н. И. Ленин и физическое воспитание. *Красный спорт*. 1940. 21 апреля. **8.** Физическая культура / Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат : в 58 т. // под ред. К. А. Тимирязева, М. М. Ковалевского, С. А. Муромцева. М., 1927. Т. 45. С. 437.

Надійшла до редколегії 18.06.2021

Grechenko V. A. Formation of Physical Training System in Militia Educational Institutions of Kharkiv in 1920–1930s

The author has studied the main aspects of the development of professional training of cadets of Kharkiv police schools within 20 years: starting from 1921 up to 1941. It has been shown that physical training took a leading place from the first days of the formation of courses, and later of militia schools. There were some differences in this training during the indicated period. There was a search for optimal types of physical training along with the search for a basic form of training for militia officers in the first half of the 1920s. The essence of this evolution was to establish physical education as one of the basic areas of militia officers training, its transformation into a system, to increase the time for its implementation, to diversify the types of physical training, to increase its practical orientation and relationship with military training. Utopian and pseudo-innovative concepts of physical culture were rejected and the system of such training was created that had existed for many years. It provided certain standards (GPO and BGPO) for checking the level of preparedness of cadets. The cadets were also actively involved into physical training in summer camps with militia practitioners that brought them closer to the realities of militia life and was an attempt to introduce field gymnastics in specific natural conditions. The leadership of the state and the NKVS paid constant attention to the optimization of physical training, which was considered as an essential component of general military training and ideological education of the masses. The system of physical training created at that time and implemented in militia schools was characteristic for the totalitarian regime established in the Soviet state and was based on a directive system. Therefore, this training had certain elements of formalism and ostentation. It should be noted that physical training in Kharkiv militia schools in general, was at a fairly good level during the researched period, it was purposeful and systematic.

Ключові слова: Ukraine, militia, physical training, militia school, 1920–1930s.

Сергій Богданович Іванов,

*Національна академія внутрішніх справ (аспірант), м. Київ;
Верховна Рада України (помічник-консультант
народного депутата України);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0063-9448>,
e-mail: sergiy2015ivanov@gmail.com

**«ПРАВА ТА ВОЛЬНОСТІ» В КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА КРИЗЬ
ПРИЗМУ РЕНЕСАНСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ СПРАВЕДЛИВОСТІ**

Досліджено підстави захисту «прав та вольностей» українського народу в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. як визначному історичному документі національного державотворчого процесу першої половини XVIII ст. Окреслено вплив такої категорії природного права, як «справедливість», на суть і дух Конституції через її тлумачення в античні часи Платоном, а також подальші інтерпретації в добу Ренесансу та Реформації. Простежено значення для Конституції Пилипа Орлика широкої філософсько-правової та інтелектуальної спадщини, завдяки якій акт став прогресивним для свого часу прикладом прагнення її авторів і суспільства до утвердження ідей законності та правопорядку над абсолютизмом.

Ключові слова: природне право, справедливість, Пилип Орлик, конституціоналізм, рівність, абсолютизм, Платон, протестантство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Основою виникнення Конституції П. Орлика насамперед була вкрай складна ситуація, яка склалась на українських землях після смерті (1657 р.) Б. Хмельницького (період тридцятирічної «Руїни»), за часів початку Північної війни (з 1700 р.) до еміграції та смерті І. Мазепи (1709 р.). Однак і сьогодні, більш ніж через 300 років, у різних джерелах ми маємо різне трактування акта, підписаного в 1710 р. [1, с. 54].

Безперечною заслугою П. Орлика є його піонерська для вітчизняної політико-правової думки спроба теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної Української держави та переконати європейських політиків у необхідності її постановлення [2, с. 128].

Відповідно, під час аналізу Конституції П. Орлика логічно постає питання про джерела, якими її автори свідомо чи несвідомо послуговувалися для обґрунтування невід'ємного права українського народу на свою державність. Не заперечуючи визначне історичне значення

цього документа для процесу становлення Української держави, науковці й дослідники разом із тим розділилися у своїх поглядах і досі дискутують із приводу політико-правової класифікації Конституції як акта, її політико-правових, філософських і літературних джерел, ступеня їх впливу та щодо інших сутнісних питань.

Стан дослідження проблеми

Положення про політико-правову природу та витоки Конституції П. Орлика вивчалися у роботах таких науковців, як Дж. М. Базіле, А. Бичко, І. Борщак, М. Василенко, О. Вовк, В. Горобець, М. Грушевський, Р. Губань, О. Дзюба, Д. Дорошенко, М. Жулинський, В. Замлинський, В. Кононенко, М. Костомаров, І. Кресіна, О. Кресін, Б. Крупницький, О. Лукашевич, К. Манжук, І. Огієнко, О. Оглоблин, О. Павленко, О. Прицак, В. Прокопович, В. Різниченко, В. Соболь, О. Струкевич, О. Субтельний, О. Трофимук, М. Трофимук, І. Усенко, Ю. Хорунжий, Т. Чухліб, В. Шевчук, Н. Яковенко та ін.

Говорячи про джерельну базу Конституції П. Орлика, О. Кресін, зокрема, зазначає, що вона систематизувала та підсумувала правовий зміст нововведень Івана Мазепи та здобутки української політичної та правової думки другої пол. XVI – поч. XVIII ст. [3, с. 219]. Поряд із цим, на думку науковця, попри безперечні здобутки, Конституція залишається для неупередженого читача чимось чужорідним, прямо не пов'язаним ані з попередньою, ані з подальшою історією Української держави [3, с. 198]. В. Кононенко називає основним джерелом Конституції П. Орлика «договірну» традицію та спадщину Гетьманщини, виділяючи Зборівський договір 1649 р., Гадяцький договір 1658 р., Переяславські статті 1659 р., договір Петрика з Кримським ханством 1692 р. тощо [4, с. 316–318]. М. Василенко припускає, що на форму Конституції могли вплинути *racia conventa*, що укладалися сеймом та королем Речі Посполитої. Але учений зазначає, що форма документа є настільки простою, що той міг бути «укадений і без попереднього зразка» [5, с. 377]. Зі скептицизмом до аналізу Конституції ставився також і О. Субтельний, який стверджував, що «автори документа поступалися речами, якими не володіли» [6, с. 65].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є обґрунтування унікальності Конституції П. Орлика як документа, що закладав обриси модерної України й увібрав у себе не лише нормативний досвід договорів та угод доби Гетьманщини, але і традиції політико-правової та філософської думки, напрацьованої ще з античних часів, і постав цілком у європейському дусі конституціоналізму. Досягнення цієї мети потребує вирішення таких завдань, як опрацювання ступеня розробленості зазначеної проблеми, філософсько-правового дослідження категорії справедливості та її

впливу на зміст Конституції П. Орлика, виявлення та осмислення взаємозв'язків із політико-правовою спадщиною попередніх періодів.

Наукова новизна дослідження

У дослідженні зроблено спробу визначити значення для захисту «прав та вольностей» у Конституції П. Орлика такої категорії природного права, як «справедливість», простеживши її вплив на суть документа через античну спадщину Платона та її відродження в добу Ренесансу, що закладає підвалини для подальшого визначення онтологічних та праксеологічних проблем українського конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу

Укладення Конституції П. Орлика засвідчило прагнення українців до вноормування свого життя за власними правилами та звичаями. Як зазначено у її преамбулі, для звільнення «прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових» від посягань з боку Польської держави козаки обрали гетьманом Богдана Хмельницького 1. Коли ж «права та вольності» були порушені московською стороною, Іван Мазепа виступив за «цілісність Вітчизни, права та вольності військові», щоб після смерті своєї «для вічної пам'яті імені свого залишити Вітчизну свою квітучою і в достатку, а Військо Запорізьке Городове і Низове не тільки в непорушних, а й у розширених вольностях». Наприкінці ж Конституції, у п. 16, йдеться про обов'язок гетьмана «усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти».

При цьому в документі простежується певне «урівнення» перед державою інтересів не лише еліти, а й усього козацтва, міщанства, купецтва і селянства. Вітчизна усвідомлювалася як Батьківщина не лише козацької старшини-шляхти, козацтва, а й міщанства, купецтва та селянства. Відсутність на Генеральній раді у Бендерах представників нижчих прошарків суспільства яскраво засвідчила еволюцію політичної свідомості еліти: її представники добровільно захищали не вигідні їм соціальні цінності заради досягнення державних та суспільних інтересів [7, с. 513–514]. Як зазначає В. Кононенко, якщо «звести до спільного знаменника» сприймання «прав та вольностей» в інтелектуальній традиції Гетьманату другої пол. XVII – поч. XVIII ст., то вони уявлялися як особливі соціально-економічні й

¹ Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового // Верховна Рада України : офіц. сайт. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення: 20.01.2021).

суспільно-політичні привілеї, отримані (та/або підтверджені) за військові заслуги від литовських князів, польських королів і московських князів. У реальному житті картина уявлень та ідей, пов'язаних із «правами та вольностями», була набагато складнішою. Ними позначалося все традиційне, що було вигідним для українських інтелектуалів та політиків, а також програм соціально-економічного та суспільно-політичного життя, що мали риси поміркованої модернізації та ідеї реформ у майбутньому [8, с. 245–246].

Ідеологія української козацько-шляхетської верстви – принаймні той її різновид, який зафіксовано у Конституції, – відрізняється більше світськістю концепції *antemurale* («охоронний мур», «захист», як у Конституції позначається Запорізька Січ). Поряд з обороною християнської цивілізації в підґрунтя ідеології українського вищого стану покладено оборону свободи (демократичних традицій Війська Запорізького, його «прав і вольностей», культурної традиції української нації загалом) перед абсолютизмом [9, с. 67].

Питання забезпечення «прав і вольностей» тісно пов'язано з теорією природного права, відродження якої у другій пол. XVI – поч. XVII ст. відбувалося в контексті пошуку відповідей на питання, які ставила Реформація: правитель або народ, божественне право монарха або право народу на опір. Обставини, якими обґрунтовується необхідність повернення прав і вольностей та опір російському царату через порушення ним своїх сюзеренних зобов'язань, детально описано у преамбулі Конституції П. Орлика в контексті аналізу українсько-російських відносин.

Згідно з преамбулою Богдан Хмельницький «завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських, сподіваючись, що Московська держава як єдиновірна з нами дотримається своїх обов'язків, виписаних в угодах, та народ вільний малоросійський при правах та вольностях буде під її обороною. Але після смерті Богдана Хмельницького Московська держава численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтверджені, порушити і вщент зруйнувати». Останнє якраз і спонукало Богдана Хмельницького та його наступника Івана Мазепу до опору в межах визвольних воєн.

На визволенні як природному праві П. Орлик наголошував і у віднайденому І. Борщаком в архіві Міністерства закордонних справ Франції Маніфесті до європейських урядів 4 квітня 1712 р. Він писав: «це природне право визволити себе від пресії і працювати, щоб встановити те, що несправедливість і переможна сила у нас відобрала: всі знають як ми трактувалися Московською державою» [10, с. 10].

Тому ідея «права на опір тиранам» стала складовою частиною української політичної традиції ще з часів Б. Хмельницького та І. Виговського. Показовим документом, в якому представлено це вчення, є також «Маніфестація від імені Війська Запорізького до іноземних володарів», що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.). Тому її використання в українських реаліях на поч. XVIII ст. можна розглядати як закономірне явище, а сама Конституція П. Орлика належала до типових європейських, за словами Г. Маркера, «середньовічних конституцій», відомих з часів Ренесансу [4, с. 302].

Одним із найпопемічніших аспектів політико-правової думки пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям або ж, навпаки, чи мусять вони постійно виявляти покору, адже, з погляду християнської моралі, у всіх випадках опір уважався злом. З огляду на це протягом XVI ст. у багатьох європейських країнах, зокрема в Україні, остаточно сформувалися дві течії – монархічна, яка ґрунтувалася на сліпій покорі абсолютистській владі, та антимонархічна, що дозволяла право на повстання проти своїх правителів, які порушують закони суспільного життя. Водночас обидві течії мали теологічне забарвлення, адже здавна кожен християнин усвідомлював, що законна влада походить від Бога [11, с. 52–53].

Ідея політичного опору поширювалася і через протестантське вчення француза Жана Кальвіна та кальвіністські церкви у Західній і Східній Європі. Критикуючи абсолютизм, церковний реформатор писав: «нині у всіх на устах та ж сама пісня: ми мусимо слухатися наших королів, добрі вони чи погані, бо так заповідав Бог. Але нехай спіткає жахлива кара ганьбителів Бога, його святого Імені та таїнств. Бо твердити, ніби Бог заповідав слухати королів, коли вони чинять нечесливо, не менше блюзнірство, аніж твердити, ніби Бог своїми заповідями сприяє беззаконню» [11, с. 48].

Тут варто зазначити, що Бог є повсюдною морально-етичною категорією у Конституції П. Орлика, яка починається словами: «В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святого славимо»¹. Крім того, скрізь по тексту документа можна зустріти звернення до Бога, пройняті непохитною вірою в його допомогу та захист українського народу: «після закінчення війни, коли Бог допоможе», «щоб обороні сам Бог, месник, сприяв», «незбагнений та неосяжний у правосудді своєму Бог», «самий праведний Суддя – Бог» тощо. Така кількість апелювань до Бога показує виражений релігійний підтекст утвердження «прав та вольностей», які автори Конституції нерозривно пов'язували з православ'ям та християнською етикою.

¹ Там само.

На думку італійського науковця Дж. Маніскалко Базіле, сторонами Конституції П. Орлика були Бог, король Швеції, гетьман та Військо Запорізьке. Він наголошує на дуалістичній природі договору: один договір (так званий біблійний контракт) укладається між Богом та козацьким народом, другий – між гетьманом та козацьким народом. Двоскладовий договір, роль генеральної старшини та присутність ворога (абсолютизму) дають змогу, на думку дослідника, припускати вплив політичної ідеології так званих французьких «монархомахів» – політичних теоретиків епохи релігійних війн проти абсолютної монархії. До того ж вірогіднішою видається можливість французького гугенотського, аніж польського впливу. Адже *Articuli Henriciani* («Генрикові артикули» – текст зобов'язань, на дотримання яких починаючи з 1573 р. присягали всі новообрані королі Речі Посполитої) захищали аристократію від небезпеки спадкової та абсолютної монархії, але гарантували релігійну свободу, тоді як Конституція П. Орлика чітко стверджує, що є лише один закон Божий та одна його інтерпретація, зроблена Апостольською Константинопольською церквою, що свідчить і про таку мету документа, як опір Московському патріархату [12, с. 292–293].

Теорія своєрідного божого благословення на опір тирану знаходить продовження і в працях Т. Беза, який був послідовником Ж. Кальвіна та здійснив систематизацію кальвінізму. За Т. Безом, правитель може продукувати рішення не лише за Божої настанови, а й від свого імені. Натомість якщо він ставить свої земні закони вище Божих, то перетворюється на тирана, чії рішення, навіть «добрі», не виправдовують його правління. Однак протидіяти тирану можна лише з Божої волі. Якщо владу тирана встановлено законним шляхом, це свідчить про її богоугодність, тож, повставати проти неї заборонено, проте реалізація такої влади може відбуватись лише за підтримки «народу». Тож, «добрий» правитель мусить діяти за Божими законами і на користь власному народові [13, с. 285].

Ще одним протестантським твором, що ґрунтується на монархомахічій традиції, став памфлет «Вимоги до тиранів» (*Vindicae contra Tyrannos*), опублікований у 1579 р. під літературним псевдонімом Стефан Юніус Брут (справжнє авторство приписують вищезгаданому Т. Безу). Не випадково автор обрав псевдонім, який має символічний смисл, адже повстання Луція Юніуса Брута проти римського царя Тарквінія в результаті призвело до створення Республіки. Цей трактат послідовно розбирає чотири питання стосовно взаємовідносин правителя і народу: чи повинен народ підкорятися правителю у будь-яких випадках, або є право опору, якщо правитель порушує Божий закон; чи законним є повстання проти правителя, який пригнічує церкву; чи має народ право повстати проти правителя,

який своїми діями порушує суспільний договір; чи мають іноземні правителі законне право підтримати народ, правитель якого йде всупереч Божому закону.

Показово, що автор «Вимог до тиранів» в один ряд з Османською імперією поставив Московію. Будучи прибічником ідей конституціоналізму та народного суверенітету, автор наголошував, що держава, в якій правитель має усю повноту влади, є варварською тиранією. Саме до таких держав слід віднести Московію та Османську імперію, які слід називати не державами, а, використовуючи слова Августина, «великими розбійницькими бандами» (лат. *Magna latrocinia*; фр. *grands brigandages*) [14, с. 145].

Власне вчення про природне право, побудоване серед іншого на знанні античних творів, запропонував також нідерландський філософ Юстиніан Ліпсій, назвавши його джерелом саму природу, людський розум. Праці цього філософа, серед іншого, мали за мету подати на прикладі діянь великих мужів зразки управління державою, що впливало з усталеного погляду на історію як наставницю життя.

На переконання Дзюби О., певний перегук із політичними ідеями Ліпсія можна помітити у Конституції П. Орлика та маніфестах, написаних ним у еміграції. Так, перехід під протекцію шведського короля Орлик обумовлює правом боротьби проти тирана – московського царя Петра I, який ставить себе вище закону та звичаїв (так про тирана сказано і в Ліпсія). Урешті, виписані в Конституції обов'язки Генеральної Ради, члени якої мають «чесно і щиро, не дбаючи про жодний зиск – свій власний чи інших осіб, відкинувши заздрощі і мстиві умисли, давати слушні поради, щоб не заподіяти урази честі гетьмана, ані шкоди справам Вітчизни», теж перегукуються з міркуваннями Ліпсія про мудрих сенаторів та радників володаря [15, с. 106–107].

Ураховуючи вищевикладене, постає логічне питання про те, чи був знайомий П. Орлик із зазначеними протестантськими текстами. Знаючи, що він був випускником Києво-Могилянської академії та учнем професора Стефана Яворського, в бібліотеці якого, за підрахунками С. Маслова, було понад 600 книг, зокрема праці античних авторів і європейських учених XVI–XVII ст. [16, с. 103], це видається цілком імовірним. Крім того, ідея контролю з боку народу щодо дотримання владою своїх договірних обов'язків була обґрунтована також у творі діяча Острозького культурно-освітнього осередку Христофора Філалета під назвою «Апокрисис» та займала чільне місце в лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії Йосифа Кононовича-Горбацького та Інокентія Гізеля [16, с. 73].

Звертаючись до Божого закону як критерія істинності (адже християнство ототожнює істину з особою Сина Божого – Ісуса Христа), а також справедливості у відносинах між правителем та підданими,

філософи й ідеологи епохи Ренесансу послуговувалися античною спадщиною, зокрема філософією Платона, який приділив велику увагу вивченню принципу справедливості у діалозі «Держава». Проводячи аналогію з концепцією Птолемея про будову космосу, Платон вбачав справедливість у такому стані суспільства, де кожен має своє місце та виконує свою функцію згідно з природним законом, а не всупереч йому.

Як зазначає академік М. Костицький, центральним у філософії Платона є вчення про ідеї як основу всього, а їх реалізацією виступають ідеальна держава та справедливі закони. Платон, напевно, був першим, хто звертав увагу на невіддільність законів від держави. А верховною, істинною і сутнісною метою держави, на його думку, є ідея добра як правди і справедливості [17, с. 144].

У діалозі «Держава» він також розглядав державу з погляду прояву специфічних функцій, які виникли на основі поділу праці. Правильність життя як у державі, так і окремої людини полягає в тому, щоб кожен точно виконував відведене йому завдання: одним – займатися науками й управляти державою, іншим – сумлінно виконувати закони і хоробро боронити батьківщину, третім – піклуватися про необхідні запаси та коритися правителям. Саме в узгодженні цих трьох сутнісних складових держави полягає її досконалість, яку Платон і називає справедливістю [18, с. 82]. Водночас філософ доводить, що до управління державою слід допускати лише тих, хто має до цього відповідні здібності. Проблему справедливості Платон підносить із повсякденного рівня (чесність, віддавання боргів) до філософського і трактує її як чесноту, що відповідає ідеалу, належному. Філософ започаткував дослідження проблеми справедливості в єдності з екзистенційними проблемами людського буття та державотворення, тобто вважав одиничне органічно пов'язаним із загальним [19, с. 97].

Показово, що характерною ознакою Ренесансу став, за влучним висловом О. Койре, реванш Платона [20, с. 19]. Зберегти його філософію для світу середньовіччя, який варваризувався, прагнув і Боецій, автор відомого трактату «Розрада у філософії», якого серед інших студіювали і в Києво-Могилянській академії [21, с. 121]. Причому Платон Ренесансу не був тотожним Платону античності, так само як і Аристотель середньовіччя – не той самий, що Аристотель античності. Як у середньовіччі можна виокремити декілька «Аристотелів», тобто декілька різноманітних інтерпретацій його вчення, зокрема Томи Аквінського й Авероїса, так само можна виокремити і різних «Платонів»: святого Августина, Галілея та інших [22, с. 48]. Тому, наприклад, Кальвін трактував спадщину античних авторів, які творили в доєвангелієвську епоху, двояко. У праці «Про християнську віру» він висловлював повагу філософам античності, однак

значав, що Святе Письмо «тлумачить про окреме на підставі спільного краще і переконливіше» за них. Тобто, з одного боку, він використовував ті тексти античної філософії про Бога, які вигідно давали йому підстави для возвеличення християнської віри, а з іншого, – вступав у полеміку з античними студіями, оскільки вони не знали Христа.

Водночас варто зауважити, що хоча Ренесанс та Реформація були тісно пов'язані між собою, їх не можна ототожнювати. Ренесанс не можна окреслити виключно реінкарнацією античної спадщини, так само як і Реформація не була лише реформуванням церковного життя, хоча і будувалася на гаслах боротьби з папською церквою. Крім того, такі натхненники Реформації, як М. Лютер та Ж. Кальвін, були противниками Ренесансу та виступали опозиційно щодо неї. Однак, розвиваючись у гуманістичному напрямі, ці протестантські течії увібрали в себе ренесансні ідеї.

Говорячи про український контекст реформаційних процесів у добу Мазепа, О. Пахльовська звертає увагу, що зустріч Реформації, яка пройшла через «фільтр» гуманізму (зокрема, неоплатонізму), з українським православ'ям, відкритим на діалог з Іншим, є найскладнішим, але й чи не найцікавішим елементом цього своєрідного культурного синтезу, який, зокрема, зумовив плюралізм і толерантність української культури, – риси, нетипові для країн візантійсько-слов'янського кола. Бог присутній у світі через третю іпостась Трійці – це є «животворящий дух», який стає суттю людського сумління. Через цей дух виявляється самоцінна вартість «внутрішньої людини». Пізнати суть «внутрішньої людини» означає віднайти зв'язок з Богом через розуміння глибин людської природи. Це пізнання може відбутися двома шляхами. Перший шлях – метафізичний, що є значною мірою еманцією стоїко-платонічних джерел та школи Марсіліо Фічіно: Бог-Світло виявляється в безконечності, тож, його можна досягти лише через занурення людини в «океан» Божого світла (Іван Вишенський). Інший шлях – це шлях раціональний: зв'язок з Богом можна встановити через свідому й цілеспрямовану земну діяльність, реалізуючи найкращим чином неоціненний дар життя. Однак в українському варіанті православ'я, в цьому, так би мовити, орієнтальному кальвінізмі, між цими двома шляхами немає неподоланого розриву. Вони об'єднуються антропоцентричним баченням світу, що є важливою інновацією для історично несекуляризованої культури, якою була на ті часи вся православна цивілізація¹.

¹ Пахльовська О. Мазепа – архітектор європейської України // День : сайт. 15.08.2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina>

Платонівська категорія справедливості пронизує весь текст Конституції П. Орлика, адже його головною метою, як зазначено у преамбулі, було відновлення і зміцнення «зневажених прав і вольностей». Платон та його послідовники у ранньомодерну добу світової історії бачили ідеальну державу в божественному, справедливому та вільному. Тому якщо права зневажено, то треба було добиватися справедливості щодо їх відновлення. Майже в усіх статтях Конституції П. Орлика конкретизується, в чому були порушені «права та вольності» та яким чином треба домагатися їх справедливого відновлення. Окрім того, мала бути поновлена і внутрішньополітична справедливість, яка перед тим була порушена у сфері державної влади й породжувала різні проблеми суспільного життя українських станів: «Через те непритаманне гетьманському уряду самоуправство у Вітчизні і Війську Запорізькому запроваджувався розлад, викривлення прав і вольностей, утиски посполитих та насильний, невважений розподіл військових посад...» Також про дух справедливості, яким був пронизаний аналізований документ, переконливо засвідчили слова гетьманської присяги, в якій правитель України обіцяв «повсякчас дотримуватися справедливості» [11, с. 56–57].

Оригінальним чином античне коріння в Конституції П. Орлика простежив і М. Трофимук, який звернув увагу на кількість пунктів (статей, концептуальних постулатів) у ній та спробував дати відповідь на питання, чому їх саме 16. Дослідник пропонує звернути увагу на перистиль (*peristyl(i)um*) як складову частину давньогрецької міської архітектури – споруду 4 на 4 колони, а зміст преамбули Конституції символічно унаочнює бачення козацькою старшиною перебігу української історії. У системі барокового світосприймання альянсу з античними реаліями відігравали важливу роль, тож, П. Орлик цілком міг би в такий спосіб розв'язати проблему формальних параметрів гармонійного висловлення ідеї, адресуючи їх реципієнтові [23, с. 275].

Висновки

Конституція П. Орлика, будучи визначним здобутком політико-правової думки початку XVIII ст., продемонструвала прагнення її авторів і народу до утвердження принципів конституціоналізму та правопорядку над ідеями абсолютизму, що панував тоді у Європі. До того ж у її змісті простежується вплив античної спадщини Платона, який обґрунтував ідеальну державу завдяки категорії справедливості, ідея якої була реінкарнована у добу Ренесансу та Реформації як природне право народу на опір правителю, який порушив божественну

справедливість. У цьому ключі Конституція робить безпелеційний вибір проти російського самодержавства, яким було перекреслено попередні угоди, на користь захисту та відновлення порушених прав і вольностей і як наслідок – на користь побудови незалежної України.

Вирішуючи у договірний спосіб питання про взаємовідносини влади та суспільства, права та свободи всіх верств населення, автори Конституції П. Орлика прагнули побудувати ідеальну державу, послугуючись при цьому такими цінностями, як справедливість і рівність, що викристалізувалися широкою політико-правовою спадщиною та інтелектуальною думкою, напрацьованою ще з часів античності.

Список бібліографічних посилань: 1. Коваль А. Конституція Пилипа Орлика – цінна пам'ятка в історії розвитку українського та європейського конституціоналізму. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 3. С. 52–59. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2017.5>. 2. Терлюк І. Я. Правові підстави української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 807. С. 124–128. 3. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 468 с. 4. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2006. № 6. С. 297–322. 5. Василенко Н. П. Конституція Філіппа Орлика // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій. Львів : Світ, 2011. С. 367–387. 6. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ : Либідь, 1994. 240 с. 7. Соціополітичний простір ранньомодерної України: історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії НАН України, 2018. 622 с. 8. Кононенко В. Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2018. № 18. С. 239–273. 9. Трофимук О. П., Трофимук М. С. Перша Українська Конституція // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / пер. з лат. та приміт. М. С. Трофимука ; передм. та заг. наук. ред. О. Прицака. Київ : Веселка, 1994. С. 49–67. 10. Оглобин О. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика. *The Herald*. 1957. № 12 (98). С. 8–11. 11. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 р. Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. 103 с. 12. Базіле Дж. М. «Pacta et constitutiones» між гетьманом Пилипом Орликом і Військом Запорізьким, 5 квітня 1710: юридичний аналіз // Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. «Adfontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (м. Київ, 14–16 жовт. 2010 р.). Київ : НаУКМА, 2010. С. 287–293. 13. Багро С. Коментар Джованні Маніскалко Базіле до Конституції Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф.

«Adfontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (м. Київ, 14–16 жовт. 2010 р.). Київ : НаУКМА, 2010. С. 282–287. **14.** Самотовинський Д. В. «Тирания» или «законная монархия»? Политические порядки Московии во французской этнографической, политической и исторической литературе эпохи религиозных войн. *Известия вузов. Серия «Гуманитарные науки»*. 2014. № 5 (2). С. 142–150. **15.** Дзюба О. Юстус Ліпсій у бібліотеках могилянських професорів // Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. «Adfontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (м. Київ, 14–16 жовт. 2010 р.). Київ : НаУКМА, 2010. С. 103–107. **16.** Стратій Я. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії // Київські обрії: історико-філософські нариси / наук. ред. В. Горський, М. Ткачук. Київ : Стилос, 1997. С. 61–75. **17.** Костицький М. В. Про античні витоки розуміння права (правності) і закону (законності) та можливість їх урахування в сучасному конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4–5. С. 139–148. **18.** Блоха Я. Категорія «справедливість» в античній філософії періоду високої класики. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79–87. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.208942>. **19.** Сабадуха М. В. Проблема справедливості у філософії Платона. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1 (19). С. 94–98. DOI: <http://doi.org/10.18372/2412-2157.19.10282>. **20.** Койре А. Очерки истории философской мысли. М. : Прогресс, 1985. 286 с. **21.** Торкут Н. М. Типи діалогічності від античності до Ренесансу. *Вісник Запорізького державного університету*. 2002. № 2. С. 119–123. **22.** Шепетяк О. Новий злет святого Августина в епоху Ренесансу. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філософія*. 2017. № 37. С. 47–59. DOI: <http://doi.org/10.24919/2522-4727.37.133023>. **23.** Трофимук М. Конституція 1710 року: проблема автентичності // Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. «Adfontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (м. Київ, 14–16 жовт. 2010 р.). Київ : НаУКМА, 2010. С. 266–275.

Надійшла до редакції 25.01.2021

Ivanov S. B. “Rights and Liberties” in Pylyp Orlyk’s Constitution through the Prism of Renaissance Interpretations of Justice

Such an outstanding historical monument of Ukrainian state-building as the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710 has been studied in the context of the traditions of European constitutionalism and its influence on the process of national state-building of the first half of the XVIII century. The author has determined the role of such a category of natural law as “justice” in its formation, which became pervasive in the Constitution of Pylyp Orlyk by guiding its content and spirit. Despite the more than 300-year history of this act, there are still discussions among scholars and researchers about its political and legal classification and the source base, in particular not only the contractual experience of the Hetmanate period, but also the influence of political, legal and philosophical thought that was developed since ancient

times. There was an attempt to determine the grounds for protecting the “rights and liberties” of the Ukrainian people by tracing the influence of the ancient heritage of Plato and its revival in the Renaissance era, Protestant doctrine of the Reformation period, which lays the groundwork for further identification of ontological and praxeological problems of Ukrainian constitutionalism. The fundamental methodological approaches were axiological, comparative and historical, hermeneutic. Theoretical basis of the study consisted of regulatory legal documents, scientific publications and research, information materials. The Constitution of Pylyp Orlyk, being a remarkable achievement of political and legal thought of the early. XVIII century, has demonstrated the desire of its authors and the people to establish the principles of constitutionalism, law and order over the ideas of absolutism, which prevailed in Europe at that time. In this regard, the Constitution makes an unequivocal choice against the Russian autocracy, which was canceled previous agreements, in favor of the protection and restoration of violated rights and liberties, and as a consequence – the construction of an independent Ukraine. It laid down a progressive idea of expressing the aspirations and needs of the whole nation, which shows the high level of legal and philosophical culture of the Ukrainian elite of that time.

Key words: natural right, justice, Pylyp Orlyk, constitutionalism, equality, autocracy, Plato, protestanism.

УДК 340.15:323.28(477)«18/19» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.03>

Станіслав Юрійович Іванов,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0166-9016>,
e-mail: stanislavivanov713@gmail.com;

Роман Юрійович Казанков,

*кандидат історичних наук,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра українознавства (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4593-1493>,
e-mail: romankazankov@karazin.ua

**ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНОМУ ТЕРОРИЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Досліджено особливості боротьби з політичним тероризмом у Російській імперії на прикладі українських губерній протягом зазначеного періоду. Зокрема, проаналізовано історичні умови формування та розвитку різних політичних сил терористичного спрямування, продемонстровано основні заходи з боку органів державної влади і спеціалізованих правоохоронних органів щодо протидії політичному тероризму. На прикладі ґрунтовного аналізу наукової літератури та відповідних законодавчих актів сформульовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується.

Ключові слова: терор, тероризм, злочин проти держави, суспільство, поліція, жандармерія, боротьба, протидія, закон, нормативно-правовий акт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Зараз у сучасному світі особливо актуально постає питання щодо боротьби з тероризмом, оскільки це деструктивне явище з кожним роком дедалі більше поширюється та залишає свій відбиток на тих соціально-політичних процесах, які відбуваються в різних державах, зокрема і в Україні. Органи державної влади цих країн намагаються запроваджувати різні заходи, спрямовані на боротьбу проти тероризму, зокрема такі, як створення спеціальних програм та законодавчо-правового забезпечення, формування антитерористичних центрів і налагодження міжнародної співпраці. Боротьба проти тероризму звертає на себе увагу багатьох кіл науковців, які намагаються ґрунтовно

та всебічно дослідити сутність і витoki цього явища та запропонувати різні варіанти можливостей його подолання.

У дослідженні проблеми протидії політичному тероризму на теренах Російської імперії привертає увагу той факт, що такі поняття, як «терор» і «тероризм», дуже часто підміняють одне одним, хоча на сьогодні немає їх усталеного визначення. Тероризм – це спроба реалізації політичних інтересів за допомогою насильницьких методів. Терор зазвичай застосовується після революцій з метою отримання новою владою цілковитого контролю над суспільством та ліквідації політичних опонентів. Типовим прикладом терору у світі вважаються події Великої французької революції, Паризької комуни та Жовтневої революції 1917 р. у Росії. Сучасні науковці одноставно називають фундатором такого явища, як терор, Францію, а тероризму – Росію.

Створити загальноприйнятну світову стратегію щодо протидії тероризму неможливо без урахування історичної ретроспективи особливостей цього явища, що у майбутньому дасть змогу вносити конкретні пропозиції та ідеї стосовно позитивного вирішення цієї проблеми. Варто зазначити, що Україна наразі активно працює над розробленням якісно нового документа, який має стати основою державної політики у галузі протидії тероризму на подальші роки. Такий документ урахуватиме найкращі світові практики та досвід проведення АТО й ООС в Україні.

Стан дослідження проблеми

Акцентуючи увагу на стані наукового розроблення цієї проблематики, слід зауважити, що питання революційного терору неодноразово ставало об'єктом дослідження у працях як вітчизняних, так і закордонних науковців. Зокрема, слід згадати ґрунтовну працю В. Волковинського «Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.)» [1] та колективну монографію за загальною редакцією В. Смоля «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.» [2]. Проблемою правового регулювання діяльності органів у боротьбі з тероризмом у досліджуваний період також займалися В. Жухрай, Ю. Овченко, С. Савицький, А. Тютюнник, О. Ярмиш та ін. Багато дослідників приділяло увагу питанню становлення і розвитку тероризму та його характерним рисам у світовому контексті, зокрема І. Александер, В. Витюк, Н. Жданов, У. Лакер, Д. Рапопорт та ін. Окремі аспекти досліджуваної проблеми, висвітлені у роботах М. Рудька [3] та С. Світленка [4], розглядалися у зв'язку з революційною течією народництва.

Але, попри це, в Україні на сучасному етапі бракує історико-правових студій з чітко конкретизованою науковою доктриною, яка б визначала особливості протидії політичному тероризму в українських губерніях, що перебували у складі Російської імперії.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є спроба показати еволюцію формування політичних сил терористичного спрямування на теренах України. *Завдання* – проаналізувати організаційні та нормативно-правові засади функціонування органів, які протидіяли політичному тероризму.

Наукова новизна дослідження

На підставі наукового аналізу нормативно-правових актів, що регулювали діяльність спеціалізованих органів, які протидіяли політичному тероризму в українських землях Російської імперії впродовж XIX – на початку XX ст., визначено специфіку практичного застосування відповідних документів та їх вплив на якість боротьби з тероризмом. З'ясовано та виявлено специфіку історичних умов формування і розвитку політичних сил терористичного спрямування у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу

Актуалізація проблеми політичного тероризму в Російській імперії розпочинається з 60-х рр. XIX ст. Відповідно, українські землі, які тоді входили до її складу, також стали місцем діяльності різних революційно налаштованих терористичних організацій. Причинами появи такої ситуації слугували насамперед такі фактори, як невдоволення населення наявним державним устроєм, дискримінація окремих національних груп, боротьба за рівні права чоловіків та жінок, радикальні настрої серед молоді та не остаточно розв'язане земельне питання для селян [5, с. 59–60]. Крім цього, ліберальні реформи 60–70-х рр. XIX ст., спрямовані на модернізацію імперії, мали лише половинчастий характер і не були позитивно сприйняті у суспільстві, особливо з боку опозиційно налаштованих політичних течій. До того ж репресивна політика уряду щодо революційного народницького руху сприяла тому, що його представники починали застосовувати більш рішучі методи боротьби для досягнення своєї мети, зокрема підготовку політичних замахів на державних різночинців.

Оскільки Російська імперія була багатонаціональною державою, фундатори революційно-терористичного руху акцентували свої зусилля на підбуренні до терористичної діяльності представників неросійських верств населення. Ось чому саме на окраїнах імперії політичний тероризм мав найбільш кримінальне забарвлення та ставав результатом функціонування політичних партій національного спрямування.

Радикально налаштовані революціонери поступово усвідомлювали безперспективність «ходіння в народ» та закликали переходити до терористичної діяльності. За це серед народників вони отримали назву «партії терористів». Згодом в організації «Земля і воля» відбувся

поділ, що сприяв консолідації радикальних членів гуртків Одеси, Харкова та Києва в таємній терористичній організації «Народна воля». Одним із домінуючих мотивів переходу до політичного терору стала також помста за репресивні дії влади стосовно народницького руху упродовж 1877–1878 рр. Якщо на початку шляху народники здійснювали терористичні дії виключно заради помсти, то пізніше у них почав превалювати інший мотив, а саме засіб психологічного тиску на соціум.

Перші гучні випадки тероризму в Російській імперії відбулися на теренах України, зокрема, тут варто пригадати замах на прокурора Київського судового округу М. Котляревського, офіцера Київського жандармського управління Г. фон Гейкінга та харківського губернатора Д. Кропоткіна [6, с. 4]. Слід зазначити, що ці терористичні акції, спрямовані проти представників місцевих органів державної влади, залишили помітний відбиток у суспільстві й отримали підтримку серед різних верств населення.

У такій ситуації представники влади були вимушені вдатися до активної антитерористичної діяльності, під час якої вони активізували державні та недержавні органи. Попереджувати політичні замаху й оберігати державний лад у суспільстві мали Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Військове міністерство і Міністерство фінансів. Також із цією метою влада використовувала різні громадські рухи та партії монархічної орієнтації.

Після вищезгаданих подій в імперії почалося формування нормативно-правової бази щодо протидії політичному тероризму. Першим правовим актом, що регламентував систему боротьби з тероризмом, вважається Закон «Про тимчасове підпорядкування справ про державні злочини та про деякі злочини проти посадових осіб віданню військового суду, встановленого для військового часу»¹ від 9 серпня 1878 р. Як зазначав російський дослідник М. Троїцький, цей акт передавав до компетенції військових судів не всі справи, що стосувалися злочинів проти держави, а лише ті, де йшлося про збройний опір владі. Усі інші справи залишалися на розгляд судових палат, але в умовах, коли терористична боротьба народників набирала дедалі більших обертів і була націлена проти самодержавства, влада будь-якими засобами чіплялася за надзвичайні заходи та продовжувала воєнізувати судочинство [7].

Подальшими кроками з боку держави на ниві протидії політичному тероризму було укладання тимчасових правил «Про особливі

¹ Полное собрание законов Российской империи (1825–1881 гг.). Т. 53, ч. 2. Закон № 58778. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1085®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

заходи щодо дотримання суспільного спокою» від 1 вересня 1878 р., відповідно до яких скасовувався прокурорський нагляд під час проведення допиту. Згідно з новими правилами жандарми мали право заарештовувати всіх підозрюваних у скоєнні злочинів проти держави, не маючи на те санкцій прокурора. Пізніше жандарми лише направляли прокурорам копії постанов про арешти [8, с. 215–216].

Наступним етапом у боротьбі проти політичного тероризму стало ухвалення 14 серпня 1881 р. Положення Комітету міністрів «Про заходи щодо охорони державного ладу та суспільного спокою»¹, ухвалення якого стало фактично відповіддю на вбивство імператора Олександра II 1 березня 1881 р. Відповідно до цього Положення всі повноваження стосовно посилення охорони суспільства передавалися генерал-губернаторам, які мали право забороняти будь-які зібрання, зачиняти торговельно-промислові заклади й за підозрою заарештовувати осіб на строк до трьох місяців.

Крім цього, варто звернути увагу на фундацію внутрішньої агентурної мережі, яка мала протидіяти політичному тероризму. Сталося це у грудні 1882 р. відповідно до «Положення про устрій таємної поліції в Імперії» [9, с. 16]. Очільником новоствореного підрозділу був заступник міністра внутрішніх справ. Він мав керувати діяльністю розшуку стосовно справ про злочини проти держави. Для втілення цієї мети на місцях створювалися «особливі пошукові відділення у складі жандармських управлінь та у відомствах поліції» [9, с. 16], туди могли направлятися і цивільні урядовці, які зараховувалися до складу поліції. Керівництво поліцією здійснював інспектор, призначений заступником міністра внутрішніх справ, діяльність якого регламентувалася спеціальною інструкцією, ухваленою в 1883 р. Згідно з нею інспектор мав право:

- брати участь у пошуковій діяльності щодо злочинів проти держави;
- керувати діяльністю місцевих агентурних мереж;
- керувати розподілом та закріпленням агентів за різними місцями;
- вирішувати всі фінансові питання, пов'язані з розподілом коштів між агентурою;
- направляти на місця допомогу в разі виникнення ускладнень під час проведення оперативних дій;
- установлювати терміни, впродовж дії яких без його особистої згоди не дозволялося проводити арешти, обшуки та будь-яких інші дії [9, с. 17].

¹ Полное собрание законов Российской империи (1881–1913 гг.). Т. 1. Закон № 350. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1426®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

У червні 1892 р. був ухвалений Закон «Про воєнний стан», згідно з яким у місцях, що вважалися революційно небезпечними, запроваджувався воєнний стан¹. Відповідно до ст. 17 цього закону всі цивільні особи у місцях, де запроваджувався воєнний стан, підпадали під компетенцію воєнного судочинства та каралися за законами воєнного часу, наприклад:

- за повстання проти верховної влади та за державну зраду;
- за псування чи знищення військового майна;
- за псування чи знищення міських комунікацій (доріг, водогонів, мостів, колодязів, переправ тощо);
- за пошкодження чи знищення державних та міських комунікацій (телеграфного зв'язку, залізничних шляхів, потягів тощо);
- за напад на військових, збройний опір військовим та поліції, за вбивство військового чи поліцейського².

Що стосується початку ХХ ст., то в ці часи на теренах України діяло декілька політичних партій, які використовували терористичні методи боротьби. Це були насамперед Російська соціал-демократична робоча партія і партія соціалістів-революціонерів. Вони пропагували свої ідеї серед різних суспільних груп: робітників, інтелігенції, селян та держслужбовців. Варто зазначити, що у цей буремний період поступово зростала чисельність різних політичних партій, які пропагували революційний терор.

Крім цього, виникли політичні партії національного спрямування, які також узяти на озброєння тактику політичного тероризму. Серед них слід згадати Українську революційну партію («самостійників»), Українську радикально-демократичну партію та Українську народну партію (УНП). Зокрема, саме члени УНП прославилися тим, що восени 1904 р. підірвали монумент О. Пушкіна у Харкові. Такий вчинок вони пояснювали тим, що він ображав українців у своїй поемі «Полтава».

Переважна більшість політичних партій випускала друковану продукцію, у якій вела агітаційну діяльність щодо пропагування політичного тероризму. Так, наприклад, партія соціалістів-революціонерів упродовж 1902 р. випустила 317 тис. брошур та листівок підбурюючого змісту, а в 1903 р. – вже 395 тис. екземплярів. У цілому за два роки есери витратили на видання агітаційної літератури терористичного змісту 145 тис. франків [11, с. 98]. Під час революційних подій 1905–1907 рр. ця партія щоденно виготовляла більше

¹ Полное собрание законов Российской империи (1881–1913 гг.). Т. 12. Закон № 8757. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1608®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

² Там само.

20 газет екстремістського змісту, які розповсюджувалися, зокрема, й на теренах українських губерній.

Розповсюджуючи серед населення агітаційну продукцію підбурюючого змісту, ці політичні сили формували в суспільстві негативний образ ворога або об'єкта терору, який треба знищити за будь-яку ціну.

У перші роки ХХ ст. на території українських губерній, насамперед у південних містах, крім терористичних організацій, які обґрунтовували свою діяльність теоретично, існували неорганізовані групи й окремі бойовики, які використовували безмотиваційний терор, тобто влаштовували терористичні акції, не висуваючи при цьому жодних вимог.

На наш погляд, у терористичній діяльності цього періоду варто відзначити такі головні риси:

- по-перше, політичний тероризм був складовою політичної стратегії, а скоєні акції виправдовувалися досягненням і реалізацією політичної мети;
- по-друге, терористична діяльність у переважній більшості мала організований характер, навіть якщо бойові групи були нечисленими;
- по-третє, терористичні дії обґрунтовувалися програмами політичних сил;
- по-четверте, завжди були лідери, здатні підштовхнути людей до скоєння терактів;
- по-п'яте, існував символічний вибір обрання жертв тероризму [10, с. 113].

На початку ХХ ст. продовжувала розширюватися нормативно-правова база щодо протидії політичному тероризму. Варто згадати наказ, виданий у липні 1906 р. стосовно Окремого корпусу жандармів¹, відповідно до якого жандармів, які входили до складу поліцейського управління залізниць, допускали до ведення справ політичного характеру.

У серпні того ж 1906 р. Микола II затвердив Положення «Про формування воєнно-польових судів»². Цей документ дозволяв генерал-губернаторам у містах, де оголошувався воєнний стан, передавати звинуваченого до суду без проведення слідства. Склад суду формувався з п'яти чоловік: голови суду та чотирьох офіцерів. Справи розглядалися терміново, не більше двох діб, за зачиненими дверима. Вирок не підлягав оскарженню та одразу набував чинності.

¹ Приказ по Отдельному корпусу жандармов от 28 июля 1906 г. № 14528.

² Полное собрание законов Российской империи (1881–1913 гг.). Т. 26. Закон № 28252. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1851®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

Крім формування належної правової бази щодо протидії політичному тероризму, слід звернути увагу й на діяльність спеціалізованих правоохоронних органів, без функціонування яких боротьба з терористами не мала б успіху. Серед них палацова охорона, Департамент поліції, палацова агентура, охоронні відділення МВС і корпус жандармів. Зокрема, на теренах України діяли підрозділи МВС та жандармерії. Їх робота регламентувалася відповідно до таких документів, як Тимчасові правила про облаштування поліції 1862 р. та Положення про Корпус жандармів 1867 р., які не втрачали чинності фактично до лютого 1917 р. [12, с. 73].

Комплектація правоохоронних органів відбувалася за територіальним принципом, при цьому враховувалися географічні, етнічні та соціальні умови, також простежуються спеціалізація поліцейських органів і тенденція до збільшення їх кількості. Особливо помітно це було під час революційних подій 1905–1907 рр.

Чільне місце серед правоохоронних органів імперії посідала політична поліція, діяльність якої було спрямовано на забезпечення безпеки у суспільстві та протистояння політичному тероризму. У губерніях імперії вона була репрезентована підрозділами жандармерії. На відміну від загальної поліції, система управління та організаційна структура жандармерії еволюціонували поступово.

Під час боротьби з тероризмом представники політичного розшуку користувалися адміністративно-поліцейськими заходами, серед яких слід виділити поліцейський нагляд, адміністративну висилку і заслання та поліцейський арешт. Вчасна реалізація зазначених заходів дозволяла спеціальним службам викривати терористичні мережі та притягати їх членів до відповідальності.

На концептуальному рівні засоби діяльності спеціальних служб Російської імперії обґрунтовувалися теорією державної користі. Оскільки супутниками політичного тероризму є масові вбивства та порушення суспільного спокою, в цих умовах держава намагалася виступати гарантом збереження порядку і законності в соціумі. Коли політичний тероризм порушує фундаментальні права людини, держава, виступаючи у ролі головного захисника прав громадян, має використовувати найрішучіші надзвичайні заходи для збереження цих прав.

Отже, боротьба з політичним тероризмом в українських губерніях Російської імперії поєднувала в собі спільні зусилля органів державної влади, які для успішного подолання тероризму використовували надзвичайні дії і заходи.

Висновки

Правові засади протидії політичному тероризму в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. являли собою систему, що

торкалася всіх гілок державної влади тієї доби: законодавчої, виконавчої та судової. Разом з удосконаленням нормативної бази та реформуванням спеціалізованих органів, які боролися з тероризмом, представники влади також застосовували акти надзвичайної правотворчості. Зокрема, тут варто відмітити положення «Про заходи щодо охорони державного ладу та суспільного спокою» та «Про формування воєнно-польових судів». У цілому протидію політичному тероризму в державі можна вважати успішною, оскільки правові заходи, запроваджені представниками влади, надали можливість не лише знизити рівень терористичної загрози, а й попередити деякі терористичні акції. Одним з яскравих прикладів вдалої протидії тероризму впродовж досліджуваного періоду є ліквідація організації «Народна воля».

На сучасному етапі розвитку нашої держави запозичення окремих позитивних елементів досвіду спеціалізованих правоохоронних органів імперського періоду, які протистояли політичному тероризму, може бути корисним для подальшої протидії цьому явищу.

Список бібліографічних посилань: **1.** Волковинський В. М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Старий світ, 2006. 416 с. **2.** Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 922 с. **3.** Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX століття). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 206 с. **4.** Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ : Навч. книга, 1999. 240 с. **5.** Зернов И. В., Карнишин В. Ю. Террор в Российской империи конца XIX – начала XX века: проблема и пути преодоления // Государство, право, общество: проблемы взаимодействия (политология, философия, юридические науки, религиоведение, история, социология, общественные науки) : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. Пенза, 2014. С. 59–61. **6.** Лоскутов С. М. Правовые аспекты борьбы с террором в России во второй половине XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2014. 25 с. **7.** Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. М. : Мысль, 1978. 323 с. **8.** Гугасари Е. С. Роль уголовно-процессуального законодательства Российской империи в борьбе с терроризмом (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 6. С. 214–218. **9.** Лоскутов С. М. Внутренняя агентура в борьбе с террором в Российской империи в конце XIX – начале XX века. *История государства и права*. 2014. № 1. С. 16–21. **10.** Діхтієвський П. В. Досвід боротьби з тероризмом в Російській імперії та можливості його застосування в сучасних умовах. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 2. С. 111–114. **11.** Маслов П. П.

Народнические партии. Общественное движение в России в начале XX века. Т. III, кн. 5. СПб., 1914. 220 с. **12.** История полиции дореволюционной России (сборник документов и материалов по истории государства и права) / отв. ред. В. М. Курицын. М. : МВШМ МВД СССР, 1981. 94 с.

Надійшла до редколегії 03.06.2021

Ivanov S. Yu., Kazankov R. Yu. Counteraction to Political Terrorism in the Russian empire on the Example of Ukrainian provinces in Late XIX – Early XX Century

The peculiarities of the fight against political terrorism in the Russian Empire on the example of Ukrainian provinces in this period have been studied. In particular, the authors have analyzed historical conditions for the formation and development of various political forces of terrorist orientation, have demonstrated the basic measures on the part of state authorities and specialized law enforcement agencies on counteracting political terrorism. The emphasis has been placed on the fact that such concepts as terror and terrorism are very often interchangeable, although there is currently no their established definition. Terrorism is an attempt to pursue political interests by violent means. Terror is usually used after revolutions in order to gain complete control over society.

In general, the authors have demonstrated the conditions and circumstances under which there was the transition to political attempts on various representatives of public authorities, and their motivation. It has been determined that one of the dominant motives for the transition to political terror was revenge for the repressive actions of the authorities against the populist movement during 1877-1878.

Particular attention has been paid to regulatory legal documents of various levels; the authors have clarified their impact on the further fight against terrorism in the Empire; have determined the role of emergency lawmaking, such as: "On measures to protect public order and public safety", "On the formation of military courts", "On special measures to maintain public safety", "Regulations on the structure of the secret police in the Empire", etc.

The authors have demonstrated the activities of specialized law enforcement agencies, without the functioning of which the fight against terrorists has not been successful. Among them were: the palace guard, the police department, the palace agency, security departments of the Ministry of Internal Affairs, the corps of gendarmes. Their work was regulated in accordance with such documents as "Temporary Rules on the Arrangement of the Police", "Regulations on the Gendarmerie Corps" and others.

Key words: terror, terrorism, crime against the State, society, police, gendarmerie, fight, counteraction, law, regulatory legal act.

УДК 340.15(47)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.04>

Еліна Євгеніївна Сілантьєва,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології

ФОРМАЛЬНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ У ПРАЦЯХ УЧЕНИХ-ЮРИСТІВ ДОРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Для подальшого вдосконалення науково-теоретичних уявлень про формальну визначеність як одну з головних ознак позитивного права всебічно проаналізовано підходи до цієї проблематики, напрацьовані фахівцями з філософії права, цивілістики й енциклопедії права у дорадянський період розвитку вітчизняної юриспруденції. Уже на тому етапі існувало чітке розуміння того, що юридичні норми покликані достатньо точно фіксувати права та обов'язки і ті чи інші юридичні наслідки, при цьому точність правових норм зумовлює їх зобов'язальний характер, специфіку санкцій тощо.

Ключові слова: формальна визначеність, юридичні норми, ознаки права, законодавчий порядок, державний авторитет, юридична техніка.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

У сучасній теоретико-правовій науці формальна визначеність разом із нормативністю, системністю та загальнообов'язковістю є однією з ключових рис позитивного права. Вона передбачає чіткість, однозначність і стислість правових приписів, виражених у різних нормативно-правових актах. Цього можна досягти, використовуючи правові дефініції та їх визначення, послідовно дотримуючись правил юридичної техніки. Завдяки цьому для суб'єктів права можна чітко визначити межі правомірної і неправомірної поведінки, власні права та свободи, коло обов'язків та обсяг і вид відповідальності у разі здійснення того чи іншого правопорушення.

Варто зазначити, що формальна визначеність є не лише ціннісним елементом права, вона має і самостійну цінність для соціуму, оскільки створює передумови для того, щоб у процесі правотворчості найбільш точно й повно зафіксувати нормативну волю та інтереси суспільства, дозволяючи правовим нормам слугувати регулятором суспільних відносин і водночас виступати у ролі засобу соціального контролю. Її присутність є обов'язковою і для правозастосування. Отже, наразі головною ознакою, притаманною формальній визначеності права, є вираження норм у законах та інших нормативних актах і встановлення формальної рівності, а подальше теоретичне розроблення цієї

проблематики допоможе вдосконалити наявну правову систему та зменшити кількість неефективних нормативно-правових актів.

З огляду на це важливим завданням дослідження є аналіз еволюції поглядів щодо формальної визначеності у ретроспективній площині. Це допоможе нам з'ясувати, як вона трактувалася в наукових працях юристів та законодавстві періоду Російської імперії. Із цією метою доцільно звернутися до розгляду деяких наукових розробок впливових учених-юристів, фахівців з енциклопедії права дорадянської доби.

Стан дослідження проблеми

У дорадянський період, попри відсутність саме поняття «формальна визначеність», представники юридичної науки неодноразово торкалися різноманітних аспектів зазначеної проблематики, особливо у контексті дослідження ознак, притаманних правовим нормам, і порівняння механізму дії юридичних та моральних норм. Так, уже на тому етапі існувало чітке розуміння того, що юридичні норми покликані достатньо точно фіксувати права, обов'язки й ті чи інші юридичні наслідки, при цьому точність правових норм зумовляє їх зобов'язальний характер, специфіку санкцій тощо. З огляду на це привертають увагу роботи фахівців з цивілістики, енциклопедії та філософії права, зокрема Д. Грімма, Н. Гредескула, Й. Покровського, П. Новгородцева, Л. Петражицького, Н. Коркунова, М. Алексеєва, Є. Трубецького, Г. Шершеневича та інших.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – ретроспективний аналіз напрацювань у царині науково-теоретичних уявлень щодо формальної визначеності у праві, запропонованих ученими-правниками у ХІХ – на початку ХХ ст. Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі *завдання*: розглянути історію становлення наукових поглядів на формальну визначеність у праві у дорадянський період, визначити правову природу й ознаки формальної визначеності, до яких найчастіше зверталися правники ХІХ – початку ХХ ст., порівняти тодішнє та сучасне тлумачення правового змісту цієї дефініції.

Наукова новизна дослідження

Шляхом аналізу низки робіт науковців-юристів дорадянського періоду виявлено специфіку правового змісту такої юридичної категорії, як «формальна визначеність», а також визначено її основні характеристики, що найчастіше зустрічалися у дослідженнях того періоду. З'ясовано, що попри відсутність самої дефініції більшість правників дивилася на право саме крізь призму формальної визначеності як на те, що має надати суспільним відносинам прогнозованості, впорядкованості та стабільності, що корелюється із завданнями реформування сучасної правової системи України.

Виклад основного матеріалу

Переважаюча більшість учених-юристів дорадянської доби у своїх поглядах на формальну визначеність спиралась на науковий доробок європейської філософської думки середньовіччя та нового часу, зокрема Ф. Аквінського, Т. Гоббса, Ф. Бекона, Д. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля та інших, які виходили з того, що закон має бути точним, простим для сприйняття та передбачуваним. Схожі погляди поділяли і представники російської політико-правової думки. Так, В. Соловйов чітко сформулював три безумовні риси, притаманні публічному праву: публічність (законодавчий акт обов'язково має оприлюднюватися), конкретність і реальне застосування [1, с. 190], а один з ідеологів народницького руху, В. Берві-Флеровський, хоч і не був професійним юристом, але доволі точно сформулював принцип формальної визначеності у праві: законодавство потребує перманентного очищення від невизначеності у законах [2, с. 239]. Законодавці, на його переконання, мають пам'ятати, у наскільки важке становище вони ставлять індивіда щоразу, коли він не може для себе однозначно вирішити, де проходить межа між правомірною і неправомірною поведінкою.

Уже фаховий правник Д. Грімм наприкінці XIX ст. поставив питання: чим із зовнішнього, формального боку юридичні норми відрізняються від інших норм, зокрема моральних чи релігійних? Він же спробував і дати на нього власну відповідь, зауваживши, що юридичні норми – це ті норми, дотримання яких визнається обов'язковим з боку органів державної влади. Крім того, Д. Грімм звертав увагу на те, що норма може бути визнана юридичною, якщо її складено у визнаній органами державної влади формі для утворення обов'язкових норм. Серед таких форм фахівець виокремлював закон, звичай, судову практику та міжнародну угоду [3, с. 64–65]. Усі вони, з погляду автора, вважаються обов'язковими, оскільки органи державної влади визнають відповідну форму їх утворення.

Доктор права П. Новгородцев зазначав, що для російської юриспруденції XIX ст. притаманним був підхід, який передбачав вивчення права та правовідносин з погляду формально-позитивної догматики, яка не виходила зі сфери обробки чинного права. Її прибічники вважали правову норму похідним явищем від державного авторитету, тобто формальна визначеність мала державний та офіційний характер. Учений не поділяв зазначену думку, вважаючи це технічним прийомом, а не справжнім науковим методом. «Вона, – зауважував П. Новгородцев, – не йде у глибини правосвідомості й залишається на поверхні нормативних визначень, не досягаючи їх життєвого коріння» [4, с. 219].

Учений-правознавець, філософ та соціолог А. Петражицький наголошував, що для юридичних відносин невизначеність та розпливчастість змісту правових норм є абсолютним злом. Виступаючи

зовнішнім регулятором відносин між людьми у суспільстві, невизначені норми стали б джерелом постійних непорозумінь і спорів. Ілюструючи свою думку, науковець наводить приклад вигаданого закону, який буцім передбачає, що ті, що тривалий час перебували на державній службі, після виходу у відставку отримуватимуть право на одержання «одноразової винагороди *достатнього* розміру та *відповідної* пенсії» [5, с. 170]. Вочевидь, відсутність визначеності основних положень такого законодавчого акта спровокувала б чималу кількість непорозумінь, конфліктів і спорів. Виходячи з цього, автор робить висновок, що юридичні норми мають точно визначати ті правовідносини, які вони встановлюють. У противному разі правопорядок втрачає одну зі своїх переваг – визначеність і точність.

М. Гредескул одним із перших звернув увагу на необхідність неухильного дотримання правил юридичної техніки, що є однією зі складових сучасного розуміння принципу формальної визначеності. «Видання кожного закону, – наголошував науковець, – має відбуватися з дотриманням певної процедури. Під час видання законів установлюється так званий “законодавчий порядок”, і якщо той чи інший нормативно-правовий акт складається поза цією процедурою, то він не може претендувати на статус законодавчого акта» [6, с. 218]. Отже, чітке та послідовне дотримання певних правил під час розроблення та впровадження законів уже в дорадянський період учені-юристи сприймали як невід’ємний атрибут формальної визначеності у праві.

Г. Шершеневич у своїй фундаментальній праці «Загальна теорія права» зазначав, що ознакою права в об’єктивному сенсі є нормативність, яка визначає ставлення людини до людини і в разі її порушення несе загрозу заподіяння страждань, які уповноважені завдавати державні органи [7, с. 290]. Що ж стосується формальної визначеності, то у цьому контексті становлять інтерес такі його міркування: «Норми права не пропонують, не радять, не переконують, не просять, не навчають діяти певним чином, вони вимагають певної поведінки... Норми права або вимагають від осіб, яким їх адресовано, щоб ті здійснили дії певного характеру (повеління), або ж вимагають від осіб, яким їх приписано, утриматися від дій певного характеру (заборона). Інакше, ніж у вигляді повеління чи заборони, вони не можуть бути трактовані» [7, с. 286–287]. Майже ідентичним був підхід ще одного вченого-юриста дорадянського періоду – М. Коркунова, який зауважував: «Юридичні норми, як і всі норми в цілому, це правила зобов’язання і в цьому сенсі – повеління. Вони не можуть дозволяти чи описувати, а завжди наказують» [8, с. 120].

Також обидва науковці підкреслювали, що статус правових можуть мати лише ті норми, дотримання яких забезпечується існуванням примусу з боку держави. Тобто для Г. Шершеневича та М. Коркунова

було не надто важливим, хто саме розробив зміст норми: певні органи влади, вчені-теоретики чи суспільство, важливо, хто вимагає дотримання норм. При цьому, зауважував Г. Шершеневич, держава, вимагаючи дотримання норм, сама має їх дотримуватися, бо у протилежному разі право ризикує перетворитися на свавілля. З огляду на ці міркування він робить висновки, що, по-перше, поза державою немає права, по-друге, дія норм права обмежується межами влади держави [7, с. 284]. Отже, формальна визначеність норм права мала для згаданих науковців відверто обов'язково-примусовий характер та домінувала над власне їх змістовими характеристиками.

П. Виноградов, розглядаючи специфіку юридичних норм, теж указував на їх примусовий характер, мотивуючи це тим, що коли певний мінімум зобов'язань є необхідним для існування суспільства, то його дотримання у разі потреби не виключає застосування сили [9, с. 17]. Але поряд із цим науковець визнавав, що неможливо помістити право у межі суто формального визначення, розглядаючи його лише як низку повелінь незалежно від їх внутрішнього змісту [9, с. 26]. Отже, зводить формальну визначеність у праві лише до примусового характеру виконання законів і невідворотного застосування санкцій у разі відходу від цього принципу, вочевидь, є хибним рішенням.

Проблему формальної визначеності з погляду правозастосовної діяльності розглядав О. Рождественський. Він детально проаналізував ідеї прибічників дотримання принципу законності та принципу справедливості. Розглянувши аргументи обох сторін, науковець дійшов висновку, що формальна визначеність далеко не завжди є тотожною буквальному застосуванню законів, що, на переконання адептів принципу законності, є неодмінною запорукою стійкості правового порядку. На думку О. Рождественського, досвід юридичної практики це заперечує, оскільки між буквальним застосуванням законів і стійкістю правового порядку не простежується жодного внутрішнього зв'язку. Як доказ автор наводить приклад російського дореформеного законодавства, яке мало керуватися принципом буквального застосування законів, але через відсутність поваги до права такий підхід лише знижував ефективність російської правової системи [10, с. 85–86]. Тому, на думку науковця, формальна визначеність має передбачати застосування норми права за своїм буквальним змістом, але до тих меж, доки вона не ввійде у суперечність із потребами конкретної ситуації та вимогами справедливості.

Є. Трубецький у «Лекціях з енциклопедії права», виданих в останній рік існування Російської імперії, розглядає різні підходи до визначення сутності права та робить висновок, що на вказаний момент більшість дослідників була схильна бачити у примусі одну з ключових ознак права. Водночас автор починає полемізувати з прибічниками таких поглядів, зауважуючи, що примус не може бути ознакою

права, тому що право може існувати й без примусу, дотримання правових норм не завжди має бути вимушеним, і примус нерідко супроводжується такими моральними нормами та умовними правилами співжиття, які при цьому не мають юридичного характеру [11, с. 16].

Зазначена думка значно модернізувала традиційне у дорадянській юридичній науці ставлення до формального визначення права, поставивши під сумнів його переважно примусово-обмежувальний характер. Більше того, Є. Трубецький поставив під сумнів державоцентризм, традиційно притаманний цій ознаці права. Зробив він це шляхом критики теорії примусу, головним недоліком якої князь вважав те, що вона вводить поняття держави та влади у визначення права. Тобто критерієм, за допомогою якого можна відрізнити право від неправа, зазначена теорія вважає не будь-який примус, а примус, що застосовується уповноваженою на це владою або, інакше кажучи, державою. Отже, це повністю відповідало позитивістському підходу до формальної визначеності у праві. Натомість Є. Трубецький стверджував, що жодну «державу» та жодну «владу» не варто сприймати як виток права, бо будь-яка держава, так само як і влада, обумовлюються правом [11, с. 17].

Ще одним цікавим спостереженням автора, яке дозволяє розширити його уявлення щодо формальної визначеності, є підхід науковця до проблеми тлумачення законів. Зокрема, він наголошував, що тлумачення у жодному разі не має обмежуватися лише граматичним аналізом правового акта. Тлумачення, яке не йде далі букви закону, був переконаний Є. Трубецький, є надзвичайно небезпечним і може призвести до численних зловживань. Уникнути цього можна лише за умови з'ясування духу закону, тих намірів і цілей, які вбачав законодавець [11, с. 140–141]. На наш погляд, це спостереження не втратило своєї актуальності й зараз, демонструючи небезпечність формального підходу до формальної визначеності у праві.

Один із провідних цивілістів початку ХХ ст. Й. Покровський, який залишається одним з найбільш цитованих дослідників і на початку ХХІ ст., дав свою оцінку формальної визначеності у праві: «Однією з перших та найбільш істотних вимог із тих, що висувують до права, є визначеність правових норм. У тому разі коли кожний окремий індивід має співвідносити свою поведінку та дії з правовою системою та її вимогами, цілком природно, що необхідною запорукою впорядкованості життя в суспільстві є визначеність таких вимог. Будь-яка нечіткість у правовій системі суперечить самому поняттю правопорядку та ставить перед індивідом непросте завдання – що саме виконувати та до чого пристосовуватися» [12, с. 117]. Отже, з погляду Й. Покровського, формальна визначеність виступає гарантом підтримання міцного правопорядку в суспільстві. Слід погодитись із сучасною

дослідницею В. Панкратовою, яка зазначала, що наведена вище цитата зберігає свою актуальність для сучасної правової системи завдяки її лаконічності й чіткості. Дійсно, якщо кожен член суспільства розуміє свої права та обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору [1, с. 190].

Професор М. Алексєєв підходив до проблеми формальної визначеності з погляду філософії права. Так, він зауважував, що, на відміну від математики чи механіки з їх абсолютною визначеністю норм і правил, право – це насамперед відносини між особистостями, які апіорі є набагато більш складними та своєрідними, ніж математична одиниця чи механічна сила. Ураховуючи це, ідею особистості неможливо визначити ознаками непорушної, раз і назавжди визначеної системи й адекватно виразити у постійній формулі [13, с. 157].

Водночас науковець наголошував, що його припущення зовсім не тотожне з думкою про хаотичність та випадковість права. Він добре усвідомлював, що коли нормативність та формальна визначеність поступаються своїм місцем «індивідуальній справедливості», це може призвести лише до свавілля правозастосовника. Тому глибинний аналіз ідеї права, на думку М. Алексєєва, доводить, що правопорядку притаманні певні постійні та незмінні риси. Правові відносини відіграють у житті суспільства регуляторну роль, причому вона ґрунтується на визнанні цінності людської особистості, що є неперехідною константою. Правове регулювання, вважав фахівець, має відрізнитися особливим «шаблонним» характером і точністю змісту [13, с. 158].

В іншій своїй роботі М. Алексєєв розмірковував над відмінностями між юридичними та моральними нормами. Зокрема, він знову ж таки зауважував, що правові норми, на відміну від моральних принципів, мають загальний, неіндивідуальний, шаблонний характер. «Закон права, – писав науковець, – є одним для всіх, усі мають обмежувати свою свободу в однаковий, точно визначений спосіб» [14, с. 50]. Отже, професор акцентує на двох ознаках юридичних норм – гетерономності та шаблонності, а також згадує, що їх утворення вимагає чіткого дотримання певних правил юридичної техніки. Ще однією вагомою відмінністю, на думку М. Алексєєва, є притаманність нормам права застосування у разі їх порушення примусових санкцій. Підтримка правопорядку апіорі передбачає застосування за певних обставин примусової підтримки, чого неможливо уявити у тому разі, коли йдеться про підтримку морального характеру.

Є науково цікавим і висновок, отриманий правознавцем. «У цілому правові норми, на відміну від інших конвенціональних правил, виявляють особливо універсальний та всеохоплюючий характер ..., маючи на меті врегулювання соціального життя у всій його різноманітності проявів. Через це правопорядок набуває характеру певної універсальної форми, яка охоплює весь складний комплекс соціального життя

людей, звідси ж випливає й універсальність правових норм, яка відрізняє їх від інших видів конвенціональних правил» [14, с. 54]. Але разом із цим М. Алексєєв наголошував, що, враховуючи зазначені особливості правових норм, інакше кажучи, їх формальну визначеність, пояснити ці норми може лише розгляд цінностей, які покладено у підґрунтя будь-якого правопорядку. Лише за цієї умови вказані особливості правових норм утрачають свій абстрактний характер і формальну природу та набувають значення необхідних наслідків, які є похідними від сутності правових явищ. Це в принципі наближає його погляди до сучасного розуміння формальної визначеності.

Висновки

Отже, слід зауважити, що в дорадянську добу в понятійно-категорійному апараті вчених-юристів поняття «формальна визначеність у праві» як таке було відсутнє. Проте навіть попри відсутність самої дефініції, спираючись на численні теоретичні розробки правників тієї епохи щодо змісту норм права, способів їх формулювання та форм закріплення у нормативних правових актах, не можна не помітити, що, будучи переважно прибічниками теорії позитивного права, більшість з них дивилася на право саме крізь призму формальної визначеності – як на те, що має надати суспільним відносинам прогнозованості, впорядкованості та стабільності.

Водночас нерідко зустрічалися оцінки формальної визначеності як суворого, суто зовнішнього явища, що передбачає обмеження свободи індивіда і має обов'язково-примусовий характер. Безумовно, таке ставлення до ролі формальної визначеності спотворювало місію права в суспільстві та зменшувало його аксіологічний потенціал як мегарегулятора відносин «держава – суспільство – індивід». У свою чергу, це пояснює обмеженість і недосконалість системи російського імперського правосуддя та невиправдано широке використання формальної визначеності у практичній юридичній діяльності, хоча це і критикували окремі науковці, які займалися філософсько-правовою проблематикою, особливо на початку ХХ ст. Натомість, на нашу думку, у праві, як і в будь-якому іншому соціальному явищі, мають переважати змістова визначеність та прозорість, що і є одним з головних напрямків реформування сучасної правової системи України.

Список бібліографічних посилань: **1.** Панкратова В. Историчні витоки принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 187–192. **2.** Берви-Флеровский В. Свобода речі, терпимість і наши закони о печати. СПб. : Тип. Неклюдова, 1869. 254 с. **3.** Гримм Д. Энциклопедия права: лекции, читанье в Военно-юридической академии. СПб. : Паровая типо-лит. инж. И. Гершуна, 1895. 238 с. **4.** Новгородцев П. История философии права. М. : Лит. общ. распр. полез. кн., 1897. 270 с. **5.** Петражицкий Л. Теория права и государства в

связи с теорией нравственности. М. : Рос. полит. энцикл., 2010. 798 с. **6.** Гредескул Н. Лекции по общей теории права. СПб. : Изд. студ. Кассы взаимопомощи. СПб. : Тип. политехнич. ин-та, 1909. 317 с. **7.** Шершеневич Г. Общая теория права. Выпуск первый. М. : Издание Бр. Башмаковых, 1910. 806 с. **8.** Коржунов Н. Лекции по общей теории права. СПб. : Юр. кн. магазин Н. Мартынова, 1904. 354 с. **9.** Виноградв П. Очерки по теории права. М. : Поставщик Двора Его Величества т-во скоропечатни А. Левенсон, 1915. 153 с. **10.** Рождественский А. Основы общей теории права. Курс лекций, читанных на Высших Женских Юридических Курсах в Москве. М. : Изд. В. Спиридонова, 1912. 157 с. **11.** Трубецкой Е. Лекции по энциклопедии права. М. : Типография А. Мамонтова, 1917. 227 с. **12.** Покровский И. Основные проблемы гражданского права. Петроград : Право, 1917. 328 с. **13.** Алексеев Н. Введение в изучение права. М. : Изд. моск. просветительской комиссии, 1918. 187 с. **14.** Алексеев Н. Общее учение о праве. Симферополь : Таврический ун-т, 1919. 163 с.

Надійшла до редколегії 19.03.2021

Silantyeva E. Ye. Formal Security in the Works of Legal Scholars of Pre-Soviet Period

The article is focused on a retrospective analysis of developments in the field of scientific and theoretical ideas about the formal security in law, suggested by legal scholars in the XIX – early XX centuries. Thus, there was already a clear understanding at that stage that legal norms were designed to accurately record the rights, obligations, certain legal consequences, and the accuracy of legal norms determined their binding nature, the specifics of sanctions, etc. The works of experts in civil studies, encyclopedia and philosophy of law have been analyzed in this way, in particular D. Grimm, N. Gredeskul, J. Pokrovsky, P. Novgorodtsev, L. Petrazhyskiy, N. Korkunov, M. Oleksiiev, Ye. Trubetskiy, G. Shershnevych and others.

Despite the lack of the very concept of “formal security” in the pre-Soviet period, legal scholars have repeatedly studied various aspects of the specified issue, especially in the context of studying the features inherent in legal norms and comparing the mechanism of legal and moral norms. Thus, there was a clear understanding even at that stage that legal norms were designed to accurately record the rights, obligations, certain legal consequences, and the accuracy of legal norms determined their binding nature, the specifics of sanctions, etc.

At the same time, there were often assessments of formal security as a somewhat severe, purely external phenomenon, which implied a restriction of individual freedom and was mandatory. Undoubtedly, this attitude to the role of formal security distorted the mission of law in society and reduced its axiological potential as a mega-regulator of relations: the state – society – the individual. In turn, this explains the limitations and imperfection of the system of Russian imperial justice, unjustifiably widespread use of formal security in practical legal activities, although it was criticized by some scholars of the early XX century, who studied philosophical and legal issues.

Key words: formal security, legal norms, features of law, legislative procedure, authority of the State, legal writing.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.95(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.05>

Софія Анатоліївна Кучер,

*Академія праці, соціальних відносин та туризму (м. Київ),
кафедра конституційного, адміністративного
та фінансового права (аспірантка);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9616-0337>,
e-mail: Mskuchersofia@gmail.com

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ І ПЕРЕКОНАНЬ У ДРУКОВАНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто проблеми правового регулювання вираження поглядів і переконань у друкованих засобах масової інформації. Установлено способи вираження думок і концепцій авторів у пресі. З'ясовано правові засади відносин журналістів, власників засобів масової інформації та громадських діячів з метою поширення поглядів і переконань. Окреслено проблеми правового регулювання розміщення матеріалів друкованих засобів масової інформації у мережі Інтернет. Визначено пропозиції щодо внесення змін до законодавства, яке регулює діяльність друкованих засобів масової інформації в мережі Інтернет.

Ключові слова: погляди, переконання, преса, правове регулювання, масова інформація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Стаття 33 Конституції України закріплює право кожної людини вільно поширювати власні погляди та переконання¹. Засобами поширення своїх думок і концепцій для громадськості є телебачення, радіомовлення та друковані засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Забезпечення свободи преси є важливою умовою вільного поширення поглядів і переконань авторів. Отже, правове регулювання діяльності преси має важливе значення для забезпечення вільного вираження поглядів і переконань. Крім того, відзначається актуальністю проблема правового регулювання розміщення матеріалів друкованих ЗМІ у мережі Інтернет.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 07.06.2021).

Стан дослідження проблеми

Сучасні наукові дослідження в галузі права присвячені як загальним проблемам правового регулювання діяльності ЗМІ, так і особливостям розміщення масової інформації в мережі Інтернет. Специфіка діяльності преси в Україні відображена у працях таких науковців, як К. Ю. Примаков, А. О. Тофан, О. В. Харенко Т. О. Чепульченко та інших. Правові засоби регулювання роботи ЗМІ в Україні вивчали Т. О. Чепульченко та А. О. Тофан [1, с. 107–110]. Міжнародно-правові стандарти регулювання у сфері масової інформації та їх впровадження в Україні досліджував К. Ю. Примаков [2, с. 159–162]. Правове регулювання відмови у державній реєстрації ЗМІ відображено у статті О. В. Харенко [3, с. 41–46]. Праці цих науковців дають змогу встановити специфіку діяльності преси в Україні. Водночас указані дослідники не вивчали особливості вираження своїх поглядів і переконань у ЗМІ.

Значна частина правових досліджень, опублікованих за останні п'ять років, розкриває проблеми правового регулювання ЗМІ у мережі Інтернет. Зокрема, М. Р. Фарбота намагався визначити правовий статус ЗМІ в інтернет-середовищі [4, с. 92–97]. Г. В. Ренська присвятила своє дослідження правовому регулюванню мережевих медіа [5, с. 34–39]. О. В. Феєр здійснив порівняння правового статусу інтернет-ЗМІ в Україні, Словацькій республіці та Угорщині [6, с. 267–273]. Пропозиції, висловлені вказаними науковцями, становлять цінність для правотворчості та наукової діяльності. Водночас проблеми вираження поглядів і переконань у мережевих ЗМІ потребують належного правового регулювання. Праці зазначених науковців, законодавчі та підзаконні акти є джерелом цього наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання вираження поглядів і переконань у друкованих ЗМІ. *Завдання* дослідження полягають у встановленні конкретних способів вираження поглядів і переконань у друкованих ЗМІ, вдосконаленні правового регулювання діяльності преси в Україні.

Наукову новизну дослідження становлять пропозиції щодо доповнення Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» новою нормою, яка врегулює роботу електронних сторінок друкованого ЗМІ.

Виклад основного матеріалу

Як зазначалося вище, конституційне право на вільне вираження поглядів і переконань закріплене у ст. 34 Конституції України. Згідно з цією конституційною нормою кожен має право усно або письмово

використовувати і поширювати інформацію¹. Однією з громадських трибун для вираження поглядів і переконань є друковані ЗМІ.

Правовою основою для діяльності преси є Конституція України, закони України «Про інформацію»², «Про пресу та інші засоби масової інформації»³, «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»⁴, «Про інформаційні агентства»⁵ та інші законодавчі та підзаконні акти. Указані закони України встановлюють порядок і умови вираження певних поглядів і переконань у пресі.

Існують різні способи поширення власних поглядів і переконань авторів за допомогою преси. Зокрема, створення зацікавленими особами друкованих видань. Згідно з ч. 1 ст. 7 Закону України «Про пресу та інші засоби масової інформації» засновниками друкованих видань можуть бути політичні партії, громадські організації, релігійні або інші об'єднання громадян, творчі спілки та окремі громадяни, які досягли вісімнадцятирічного віку⁶. Зазначені об'єднання можуть створити свою газету або журнал для поширення певних політичних, світоглядних, соціально-економічних, релігійних або інших поглядів і переконань.

Засновники ЗМІ узагальнені у ч. 1 ст. 8 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Передбачено, що друковане видання можуть створити як громадяни, так і юридичні особи, а також трудові колективи⁷. При цьому варто зазначити, що і політичні партії, і об'єднання громадян є юридичними особами. Ці

¹ Там само.

² Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 07.06.2021).

³ Про пресу та інші засоби масової інформації : Закон України від 12.06.1990 № 1552-І // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1552400-90> (дата звернення: 07.06.2021).

⁴ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 07.06.2021).

⁵ Про інформаційні агентства : Закон України від 28.02.1995 № 74/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/95-вр> (дата звернення: 07.06.2021).

⁶ Про пресу та інші засоби масової інформації : Закон України від 12.06.1990 № 1552-І // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1552400-90> (дата звернення: 07.06.2021).

⁷ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 07.06.2021).

суб'єкти можуть створити і зареєструвати власний ЗМІ для поширення певних ідей, передбачених у статуті політичної партії або об'єднання громадян.

О. В. Харенко звертає увагу на неприпустимість монополізації загальнодержавних та регіональних ЗМІ. Фізична або юридична особа не може бути засновником (співзасновником) чи контролювати більше 5 відсотків таких видань [3, с. 43]. Установлення подібних гарантій в законодавстві є дієвим засобом для забезпечення вільного поширення поглядів і переконань.

Іншим способом поширення певних світоглядних, політичних або економічних поглядів є інтерв'ю громадського, релігійного або політичного діяча журналісту певної газети. Визначення професії журналіста закріплені у ст. 29 Закону України № 1552-І, ст. 25 Закону України № 2782-ХІІ та абз. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів». Ключовою характеристикою цієї професії є одержання, збір і підготовка до публікації певної інформації про події, рішення органів влади, видатних політичних, громадських, релігійних діячів або науковців. До того ж у ст. 24 Закону України «Про інформацію» передбачена заборона цензури, втручання у професійну діяльність журналіста або перешкоджання його діяльності¹. Установлення подібних заборон надає суттєві гарантії незалежності журналістів у здійсненні професійних обов'язків зі збору та поширення інформації.

Збирати і поширювати інформацію на професійній основі мають право інформаційні агентства, статус яких визначено Законом України «Про інформаційні агентства». Журналісти обов'язково повинні бути у штаті працівників інформаційного агентства.

К. Ю. Примаков стверджує, що журналісти керуються принципом свободи ЗМІ, який ґрунтується на поєднанні двох основних свобод – вираження поглядів та пошуку і передачі інформації. Дослідник зазначає, що використання різних форм масового поширення думок варто розглядати як способи реалізації цих свобод [2, с. 161]. Зауважимо, що одним із напрямів діяльності журналістів є збирання інформації про погляди і переконання відомих громадських або політичних діячів. Для видатних постатей у громадському житті інтерв'ю журналісту є засобом поширення власних поглядів і переконань.

Отже, поширення певних поглядів і переконань у друкованих ЗМІ може відбуватися за посередництвом журналіста. Сутністю професійної діяльності журналіста є збір інформації, в тому числі про погляди і

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 07.06.2021).

переконання видатних особистостей сучасності, і поширення одержаної інформації у пресі.

Варто вказати на такий засіб поширення поглядів і переконань, як публікація статті, підготовленої громадською організацією, у пресі. Водночас редакція журналу не зобов'язана публікувати всі твори, які до неї надходять. Відповідно до ч. 2 ст. 36 Закону України № 2782-ХІІ ніхто не має права зобов'язати редакцію опублікувати відхилений нею твір або інший матеріал¹. Аналогічна норма закріплена також у ч. 2 ст. 25 Закону України № 1552-І². Отже, редакція може відхилити твір або статтю, подані для публікації, які не відповідають програмним цілям чи тематичній спрямованості друкованого видання.

При цьому норми, закріплені у п. 6 ч. 1 ст. 12 Закону України № 2782-ХІІ³ та п. 4 ч. 1 ст. 9 Закону України № 1552-І⁴, вимагають визначити лише програмні цілі й тематичну спрямованість друкованого видання. Порядок прийому матеріалів для публікації та умови їх розповсюдження можуть бути встановлені редакцією журналу або газети. Публікувати подану статтю чи відмовити в публікації певних матеріалів – вирішувати лише редакції. Жодних законодавчих підстав для оспорювання рішення редакції не передбачено. Таким чином, розміщення матеріалів, які спрямовані на поширення певних поглядів і переконань у пресі, може бути здійснено виключно на підставі домовленості між автором та редакцією.

Т. О. Чепульченко стверджує, що держава не повинна контролювати засоби масової інформації, зловживати своїм статусом, вона має забезпечувати захист та сприяти свободі вираження поглядів [1, с. 109]. Дійсно, держава не має права дозволяти або не дозволяти вихід кожного конкретного номера друкованого видання. Водночас

¹ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 07.06.2021).

² Про пресу та інші засоби масової інформації : Закон України від 12.06.1990 № 1552-І // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1552400-90> (дата звернення: 07.06.2021).

³ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 07.06.2021).

⁴ Про пресу та інші засоби масової інформації : Закон України від 12.06.1990 № 1552-І // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1552400-90> (дата звернення: 07.06.2021).

держава має право встановити перелік інформації, поширення якої є небезпечним для правопорядку та національної безпеки в Україні.

Варто наголосити, що низка законодавчих актів забороняє поширення деяких поглядів і переконань. Зокрема, відповідно до ст. 2 Закону України № 2782-ХІІ¹, ч. 1 ст. 5 Закону України № 1552-І², ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію»³ право на вільне вираження поглядів і переконань у пресі може бути обмежено в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку. Недопустима пропаганда війни, жорстокості, расової або релігійної винятковості, будь-яких форм дискримінації у пресі. Отже, поширення у друкованих засобах масової інформації вказаних поглядів і переконань неприпустиме.

Перелік заборон на розповсюдження певної продукції встановлений у ч. 3 ст. 2 Закону України «Про захист суспільної моралі». Зокрема, обмежується поширення поглядів, які ображають особу за національною ознакою, принижують душевнохворих та літніх людей, пропагують неповагу до батьків, рекламують шкідливі звички, та деяких інших поглядів, які порушують суспільну мораль⁴. Таким чином, інформація, оприлюднена у друкованих засобах масової інформації, не повинна порушувати основи захисту суспільної моралі.

Законодавство достатньо ґрунтовно регулює діяльність друкованих засобів масової інформації та встановлює умови поширення певних поглядів і переконань у пресі. Утім кожне друковане видання має свою електронну сторінку в мережі Інтернет. Порядком та умови розміщення матеріалів у мережі, обмеження щодо поширення певної інформації, правовий статус публікацій в інтернеті не набули належного законодавчого закріплення.

Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону України «Про інформацію» передбачено існування електронних баз даних. У абз. 3 ст. 1 цього Закону України визначено, що інформація може існувати в

¹ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 07.06.2021).

² Про пресу та інші засоби масової інформації : Закон України від 12.06.1990 № 1552-І // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1552400-90> (дата звернення: 07.06.2021).

³ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 07.06.2021).

⁴ Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-ІV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 07.06.2021).

електронному вигляді¹. Однак ні в Законі України № 2782-ХІІ, ні в Законі України № 1552-І не передбачено окремих норм, які б регулювали діяльність електронної сторінки друкованого ЗМІ. М. Р. Фарбота зазначає, що в Україні не існує жодного галузевого нормативно-правового акта, який би регулював суспільні відносини щодо створення і функціонування інтернет-ЗМІ. Електронні медіа не набувають правомочності друкованих ЗМІ, за винятком, якщо друковані видання, зареєстровані у відповідному до закону порядку, одночасно з друкованими примірниками мають електронну версію свого видання [4, с. 95]. Водночас існування електронної версії друкованого ЗМІ не врегульовано законодавчими актами, які встановлюють правовий статус преси в Україні.

Науковці висувають різноманітні пропозиції щодо правового регулювання діяльності ЗМІ в мережі Інтернет. Зокрема, О. В. Феєр пропонує закріпити визначення інтернет-ЗМІ як юридичної особи, що зареєстрована у встановленому законом порядку та отримала ліцензію. Діяльність цієї особи повинна бути спрямована на створення та/або розповсюдження за допомогою спеціальних технічних засобів мовлення інформації в мережі Інтернет для масового приймання споживачами. Інтернет-ЗМІ повинно нести юридичну відповідальність за дотримання вимог і забезпечення відповідності цієї продукції вимогам законодавства та ліцензії [6, с. 272]. Отже, дослідник пропонує закріпити обов'язок ЗМІ, які розміщують певні відомості в мережі Інтернет, отримувати ліцензію на свою діяльність. Убачається, що така пропозиція ставить у нерівне становище друковані та електронні ЗМІ.

Г. В. Ренська пропонує розробити проект Закону України про «Засоби масової інформації в мережі Інтернет». Для опрацювання законопроекту залучити представників органів державної влади, медіавидань та їх об'єднань, професійних юристів. Подібний Закон міг би закріпити визначення терміна «інтернет-ЗМІ» та встановити порядок реєстрації інтернет-ЗМІ в Україні [5, с. 37]. Цю пропозицію варто підтримати. Водночас на розроблення спеціального закону потрібен час. Наразі необхідно встановити хоч би правовий статус електронних сторінок друкованих ЗМІ в мережі Інтернет.

Термін «електронне видання» вживається у ст. 6 Закону України «Про обов'язковий примірник документів»². Однак сутність цього

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 07.06.2021).

² Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 09.04.1999 № 595-ХІV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-14> (дата звернення: 07.06.2021).

поняття у вказаній нормі Закону не розкривається. В абз. 3 ч. 1 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» електронним ЗМІ визнається організація, яка надає для масового приймання споживачами аудіовізуальну інформацію, передану у вигляді електричних сигналів і прийняту за допомогою побутових електронних пристроїв¹. Норми цієї статті характеризують діяльність телерадіокомпаній, – і не можуть бути застосовані для визначення статусу інтернет-сторінки друкованого ЗМІ.

У Національному стандарті України 7157:2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості» міститься визначення термінів «електронне видання», «електронний аналог друкованого видання» та «мережне електронне видання»². Указаний стандарт установлює різновиди електронних видань та регулює розміщення їх вихідних даних. Убачається, що відповідні положення необхідно закріпити в Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні».

Висновки

Таким чином, існує декілька способів вираження поглядів і переконань у друкованих ЗМІ, а саме:

- 1) створення власного друкованого видання громадською організацією або політичною партією;
- 2) інтерв'ю відомого громадського або політичного діяча журналісту з метою розміщення тексту бесіди у пресі;
- 3) публікація статті, підготовленої громадською або політичною організацією, відомою особистістю, в газеті або журналі.

Законодавство встановлює порядок та умови створення друкованих ЗМІ, передбачає гарантії діяльності журналістів і здійснення публікацій у пресі. Норми законів України передбачають обмеження на поширення певних поглядів і переконань. Також забороняється цензура, втручання у професійну діяльність журналіста або перешкоджання його діяльності. Водночас належного правового регулювання потребує розміщення певних матеріалів на інтернет-сторінках друкованого видання.

З огляду на зазначене пропонуємо доповнити Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» новою статтею 33-1 «Електронна сторінка друкованого засобу масової інформації». У цій статті необхідно закріпити визначення електронного аналога

¹ Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 07.06.2021).

² ДСТУ 7157:2010. Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості. Київ, 2010. 20 с.

друкованого видання та мережного електронного видання, передбачені Національним стандартом України 7157:2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості». Крім того, доцільно встановити, що для розміщення інформації на електронній сторінці друкованого ЗМІ висуваються ті ж самі заборони, які передбачені у ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», а також визначити, що інформація, розміщена на цій інтернет-сторінці, повинна відповідати законодавству про захист суспільної моралі.

Висловлені у цій статті пропозиції мають дискусійний характер і можуть вважатися продовженням обговорення проблем вираження власних поглядів і переконань у ЗМІ.

Список бібліографічних посилань: 1. Чепульченко Т. О., Тофан А. О. Правові засоби регулювання роботи засобів масової інформації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 49, т. 1. С. 107–110. 2. Примаков К. Ю. Міжнародно-правові стандарти регулювання у сфері масової інформації та їх впровадження в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 159–162. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/47.pdf (дата звернення: 07.06.2021). 3. Харенко О. В. Правове регулювання відмови у державній реєстрації засобу масової інформації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35, ч. 1, т. 3. С. 41–46. 4. Фарбота М. Р. Правовий статус засобів масової інформації в інтернет-середовищі. *Інформація і право*. 2015. № 2 (14). С. 92–97. 5. Ренська Г. В. Правове регулювання мережевих медіа // Правове регулювання медіа-діяльності: соціально-комунікативний аспект : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених (Київ, 16–17 берез. 2016 р.) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2016. С. 34–39. 6. Феєр О. В. Окремі теоретичні аспекти проблематики правового статусу інтернет-засобів масової інформації в Україні, Словачькій республіці та Угорщині. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 267–273. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1732>.

Надійшла до редколегії 08.06.2021

Kucher S. A. Legal Regulation of Expressing Opinions and Beliefs in Print Mass Media

The research is focused on the problems of legal regulation of expressing opinions and beliefs in print media. The scientific novelty of the research constitutes propositions on supplementing the Law of Ukraine “On Print Mass Media (Press) in Ukraine” with a new norm that would regulate the work of electronic pages of the print media.

The constitutional right to free expression of opinions and beliefs can be exercised by disseminating certain concepts in the media. Ways of expressing one’s own opinions and concepts in the press have been determined. It has been stated that a public organization or a

political party can spread own opinions by creating own printed publication. An interview with a well-known public figure or politician in order to publish the text of a conversation in the press is also one of the ways to spread one's own worldview. Another form of expression of one's beliefs is the publication of an article prepared by a public or political organization, a well-known person in a newspaper or magazine.

The author has provided characteristics of the procedure for the foundation of the printed edition. Features of the legal status and activities of journalists to collect information about the opinions and beliefs of well-known people are also reflected in the work. The legal principles for the relationship between journalists, media owners and public figures in order to spread opinions and beliefs have been clarified.

The problems of legal regulation of placement of printed mass media materials on the Internet have been outlined. The author has analyzed propositions of scholars on legal regulation of disseminating information on the Internet. Suggestions on amending the legislation regulating the activities of print media on the placement of press materials on the Internet have been formulated.

Key words: opinions, beliefs, press, legal regulation, mass information.

УДК 342.5(438)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.06>

Микола Іванович Марчук,

доктор юридичних наук, доцент,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>,

e-mail: marchuk_m_i@ukr.net

ОСНОВНІ ЕВОЛЮЦІЙНІ ЕТАПИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Досліджено процес становлення та еволюції Польщі як сучасної демократичної європейської держави. Визначено основні характеристики стадій її демократичного розвитку аж до періоду сучасності. Наголошено, що особливості сучасної польської державності обумовлюються історичними традиціями польської демократії, ментальністю польського народу, членством в ЄС та інших міжнародних організаціях. Установлено, що результатом демократичного транзиту в Республіці Польща є ліберальна демократія західного типу з певним ухилом у бік демократії соціальної.

Ключові слова: демократія, соціалізм, громадянське суспільство, ринкова економіка, вільна преса, вибори, толерантність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Україна позиціонує себе як демократична, правова та соціальна європейська держава. Такий державницький підхід передбачає не лише системне осмислення наявної моделі здійснення влади українським народом, але й урахування традицій демократичних перетворень регіонального та національного масштабу. При цьому становлення та еволюцію демократичних традицій у державах сучасної Європи слід розглядати як основу для формування як загальноєвропейських стандартів демократії, так і сучасної системи прав людини.

Стан дослідження проблеми

Проблематика демократичного транзиту сучасних держав останнім часом привертає до себе увагу представників не лише юриспруденції, але й політологів та істориків, а подекуди навіть філософів. У вітчизняній науці конституційного права окремі питання демократичного становлення країн Східної Європи взагалі та Польщі зокрема досліджували такі знані вчені, як М. Баймуратов, М. Кельман, А. Крусян, В. Речицький, В. Ріяка, О. Скрипнюк, П. Стецюк, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші. Проте зміна вектора польської демократії у 2015–2020 рр. та його неоднозначна оцінка з боку провідних демократичних країн сучасності вказують на нагальну потребу більш детального дослідження вказаної проблематики.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у встановленні еволюційних характеристик польської демократії на різних стадіях розвитку польської державності. Досягнення мети опосередковується через вирішення таких *завдань*, як виокремлення основних періодів становлення та розвитку демократії в Польській державі, виявлення ознак польської демократії в означені періоди та з'ясування впливу еволюційних факторів на сучасний стан демократії в Республіці Польща.

Наукова новизна дослідження підтверджується необхідністю з'ясування та наукового осмислення витоків демократичних процесів у найбільш прогресивних європейських державах, до яких належить і Республіка Польща, та відсутністю у вітчизняній науковій літературі ґрунтовних праць із зазначеної тематики.

Виклад основного матеріалу

Традиції польської демократії беруть свій початок у «золотих волюностях» польської шляхти. Так, устрій, що склався в XVI ст., отримав назву «шляхетської демократії», тобто мав яскраво виражений становий характер; він надавав магнатам і шляхті виняткові права в управлінні державою, але при цьому створював небезпеку анархії та свавілля шляхетських угруповань. Магнати могли також паралізувати політику королівського двору, олігархізуючи політичне життя Речі Посполитої [1, с. 73].

Розвиток демократичних традицій у Польщі відбувався і в другій половині XVIII ст., коли у 1773–1792 рр. королю та прибічникам реформ удалося здійснити низку істотних змін, що зміцнили Польську державу. Чотирирічний сейм за ініціативою патріотично налаштованих реформаторів 3 травня 1791 р. ухвалив Конституцію Речі Посполитої, яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи та рівні права громадян і до того ж зміцнювала центральну виконавчу владу [2, с. 23].

Початок XX ст. у Польщі характеризувався ухваленням нової Конституції 1921 р. і запровадженням парламентського устрою. Демократичні положення Березневої Конституції були продиктовані наростанням революційної ситуації та мали на меті пригасити її декларуванням демократичних інститутів і свобод, зокрема інституту місцевого самоврядування [3, с. 214].

Конституцією 1921 р. Польща була проголошена парламентською республікою з наданням переваги Сейму та обмеженням прав Сенату. Конституційні норми, що регламентували функціонування Сейму, стали причиною поширення тези про всевладність Сейму і безсилля Уряду. Негативні наслідки парламентського абсолютизму поглиблювалися з огляду на те, що він був установлений тоді, коли держава була

ще не організована і внутрішньо не сконсолідована. Проте польський парламентаризм тих часів виявив переваги суспільства над державою і принципів свобод над принципом авторитету [4, с. 51].

Після закінчення Другої світової війни по всій Європі формувалися політичні коаліції у вигляді «народних фронтів». Вони постали відповідно до рішень у Ялті, за якими майбутні уряди мали б «широко представляти всі демократичні групи населення». Партії, які брали участь у цих коаліціях, були партнерами і противниками водночас, причому жодна з них у створених умовах не могла (а нерідко й не хотіла) правити самостійно.

У 1947 р. на виборах у перший післявоєнний польський парламент – Законодавчий сейм – переміг Демократичний блок, що склався з політичних партій соціалістичної орієнтації. У 1948 р. вони об'єдналися в Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Новий соціалістичний режим за підтримки СРСР розпочав перетворення за радянським зразком.

У 1949–1953 рр. у країнах «народної демократії», зокрема й у Польщі, запанував класичний сталінізм з усіма його політико-економічними наслідками. Поступове послаблення системи стало можливим лише після смерті «батька народів». Тоді ж відбулися певні зміни у відносинах СРСР із державами-сателітами. Серйозну кризу цієї моделі ознаменували масові суспільні виступи (в НДР та Чехословаччині 1953 р., Угорщині та Польщі 1956 р.). Керівництво ПОРП на чолі з В. Гомулкою було змушене піти на поступки: розпустити колгоспи, провести реабілітацію невинно засуджених і покращити відносини з католицькою церквою.

Після масових антиурядових виступів робітників і студентів у 1970 р. першим секретарем ЦК ПОРП було обрано Е. Герека. Саме за його керівництва було скасовано підвищення цін та розпочався процес оновлення економіки (насамперед за рахунок значних кредитів розвинутих західних країн), унаслідок чого ситуація в країні тимчасово нормалізувалася.

У 1980 р. Польську Народну Республіку охопила нова, найбільш тривала й гостра політична криза. Улітку країною прокотилася хвиля страйків. Влада була змушена піти на переговори з опозицією (лютий – квітень 1989 р.), які завершилися угодою про проведення демократичних реформ, а саме про легалізацію всіх політичних об'єднань країни, проведення вільних виборів, відновлення посади президента і двопалатного парламенту.

Отже, розпад системи соціалістичних країн у Європі, датований 1989 р., став початком глибоких перетворень їх устрою, що ґрунтувався на концепції демократичної правової держави. Результатом демократичного транзиту Польщі став політичний режим консолідованої

демократії. Реалізація цієї концепції в цій державі підсилювалася такими факторами, як сприйняття ринкової економіки помірною лібералізму, співпраця з державами ЄС та акцептація аксіології прав людини. У процесі політичної трансформації пріоритетне значення було надано демократичним механізмам, верховенству права та соціальної справедливості, тоді як ідеологічна складова відійшла на другий план [5, с. 154].

На думку Є. Гайданки, у постсоціалістичній Польщі консолідація демократії охоплювала такі структурні процеси: 1) лібералізацію командно-адміністративної економіки «соціалістичного зразка» та перехід до системи ринкової економіки; 2) входження до провідних міжнародних організацій західноєвропейської демократії, передусім ЄС; 3) становлення, розвиток і функціонування інститутів громадянського суспільства [6, с. 94].

Економіка Польщі протягом другої половини ХХ ст. мала командно-адміністративні риси, що негативно впливало на її ефективність. Головною причиною цього було слабе врахування реального потенціалу та фінансових інтересів економічних суб'єктів органами державного управління промисловістю. Спроби модернізації соціалістичної економіки країни у другій половині ХХ ст. не давали істотних результатів. Реальний процес лібералізації польської економіки розпочався лише з упровадженням міністром фінансів Л. Бальцеровичем плану «шокової терапії» [7, с. 229]. Головними завданнями економічної політики Л. Бальцеровича стали лібералізація цін, конвертація та стабілізація польського золотого, оподаткування заробітної платні й максимальна децентралізація економічного сектора в державі. Саме за допомогою «шокової терапії» у Польщі вдалося здійснити успішний перехід від економіки командно-адміністративного зразка до економіки ринкового типу. Характерно, що на успішний перехід до ринкової економіки в Польщі значно вплинули міжнародні економічні організації – Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку, загальна сума інвестицій яких у польську економіку сягнула рекордних 28,1 млрд доларів.

Проведення жорстких, але ефективних реформ для переходу до ринкової економіки в Польщі практично відразу окреслило прагнення вступу до Європейського Союзу на найвищому державному рівні. Переговори про входження Польщі до ЄС розпочались у 1998 р. і закінчились набуттям членства країни в ЄС у травні 2004 р., що відкрило для Польщі значні перспективи щодо економічного розвитку держави та зміцнення політичної позиції в регіоні. Як зазначає з цього приводу М. Ларін, «первинний досвід членства Польщі в ЄС яскраво доводить, що позитиву від вступу до Співтовариства, принаймні у перший

період, значно більше, що, до речі, й доводять численні опитування громадської думки» [8, с. 11].

Здійснення економічних та інституційних перетворень у Польській державі тих часів супроводжувалося одночасним становленням громадянського суспільства, до основних рис якого в постсоціалістичній Польщі можемо віднести такі.

1. Історичні та культурні традиції польського народу, що зумовили сприйняття громадянами Польщі соціально-економічних ідеалів соціалізму як штучних і нав'язаних ззовні СРСР. Окрім того, фактично з 1970-х рр. соціально-економічна ситуація в Польщі постійно погіршувалася, що спричинило зростання соціальної напруги та розчарування у «реальному соціалізмі».

2. Релігійна монолітність польського суспільства, яка суперечила ідеалам розбудови у країні атеїстичного комуністичного суспільства.

3. Особливості соціальної структури польського суспільства. Після розпаду комуністичної системи в Польщі склалися сприятливі умови для формування стабільного середнього класу в суспільстві. З часом з'явився суспільний прошарок, який є освіченим, фінансово забезпеченим та активним у громадсько-політичному житті. Середній клас у постсоціалістичній Польщі став соціальною базою та ідеологічною основою формування громадянського суспільства.

4. Багатоманітність політичних сил, представлених у системі державної влади Польщі, що сприяло виникненню й закріпленню в польському суспільстві демократичної політико-правової культури. Зокрема, у 1990-х роках у державі виникли сотні громадських і суспільно-політичних організацій, повністю автономних від держави: правозахисні організації, екологічні об'єднання, незалежні ЗМІ тощо. Станом на початок ХХІ ст. у Польщі нараховується понад 6 тис. громадських об'єднань.

5. Розвинуте місцеве (територіальне) самоврядування. Ефективні адміністративні реформи 1990–1998 рр. сприяли розширенню повноважень органів територіального самоврядування та зміцненню фінансового потенціалу місцевих громад. Як наслідок збільшилася ефективність захисту політичних та економічних прав громадян на місцях і встановилося чітке розмежування повноважень між центральними та місцевими органами влади.

6. Допомога країн Західної Європи у становленні інститутів демократії в Польщі. Країни західної ліберальної демократії активно сприяли поширенню та закріпленню молодого польського демократії протягом 1990-х років. Передусім це виражалося у підтримці провідними міжнародними організаціями європейської самоідентифікації поляків, розвитку наукового, освітнього та громадського співробітництва між Польщею і країнами ЄС.

Отже, Польська республіка у період 1990–2000-х років успішно завершила консолідацію демократії. Про це свідчать, зокрема, зростаючі показники в економіці, членство держави в ЄС, тенденції функціонування громадянського суспільства тощо. Зазначимо, що саме в цей період польська демократія набула рис демократії ліберальної, конституційно вираженої в таких принципах, як: 1) конституційний лібералізм, тобто оформлені законодавчо соціальні, політичні, економічні, релігійні та інші права та свободи громадян; 2) чіткий розділ влади, ефективна система стримувань і противаг; 3) обмеженість компетенції виконавчої влади та її підзвітність, яка забезпечується парламентом, незалежною судовою владою та омбудсменами; 4) вільні регулярні конкурентні вибори; 5) захист прав меншин; 6) наявність постійних каналів вираження і представництва інтересів та цінностей громадян у вигляді партій, асоціацій і незалежних ЗМІ; 7) влада закону, яка забезпечує захист громадян від свавільного арешту, терору, катувань, від невинуватого втручання в їхнє особисте життя з боку не лише держави, але й організованих антисуспільних сил [9, с. 77].

Зі вступом до НАТО у 1999 р. і до ЄС у 2004 р. основні геостратегічні цілі Польщі було досягнуто. З часом Польща заявила про свою власну позицію всередині ЄС, що ґрунтувалася на принципі рівності прав усіх держав-членів ЄС визначати й формувати тенденції розвитку Союзу. Головний пріоритет європейської політики Польщі в 2004–2009 рр. був зосереджений на таких питаннях: збільшення можливостей, що виникають завдяки членству в ЄС, закріплення за собою статусу впливової країни в ЄС із амбіціями, пропорційними її розмірам та економічному й соціальному потенціалу; підтримка подальшого розширення ЄС та активного залучення до формування східного напрямку європейської політики сусідства, намагання утвердитися в ролі «будівничого» східного виміру політики ЄС; концентрація зусиль на використанні фінансових можливостей ЄС з максимальною користю тощо [10, с. 71].

Водночас зростання іміджу та впливу Польщі на зовнішній арені супроводжувалося і тими негативними проявами, що були в ЄС і безпосередньо в Польщі. Економічна криза і криза політики мультикультуральності, посилена проблемою біженців, незадоволеність політикою більш «старих» держав-членів ЄС, а також безпекові виклики на тлі популістських заяв окремих політичних сил породили в польському суспільстві та політикумі плеяду євроскептиків і противників ліберально налаштованої Європи. Ситуація стала настільки серйозною, що Президент Європейської Ради Д. Туск навіть допустив можливість ініціювання процедури виходу Польщі з ЄС [11, с. 23] усвідомлюючи за Великою Британією.

Сприяли такій ситуації і ментальні особливості польського народу, що ґрунтуються на глибоко консервативних соціальних практиках. Зокрема, це традиційна польська амбітність і католицька побожність, які стикаються з процесом становлення більш ліберальних європейських цінностей і вірувань. Крім того, деякі поляки взагалі вважають, що Європа не поважає їхні національні традиції демократії.

Накладання особливостей національної ментальності на певну упередженість, а подекуди й дискримінацію польських найманих робітників (виражену насамперед у нерівності їхніх зарплат і темпах їх зростання порівняно з корінними жителями) у Німеччині, Ірландії або Великій Британії стали підставою для нарікань поляків на бездіяльність і поблажливість власних політичних лідерів щодо діяльності ЄС та практики «подвійних стандартів». Ці та інші обставини сприяють посиленню правих партій – крайніх націоналістів і релігійних фундаменталістів, які закликають зосередитися лише на власній (польській) історії та враховувати насамперед національні, а не союзні проблеми та виклики.

Такий стан речей поступово змінив риси польської демократії в бік соціальної демократії. До них слід, зокрема, віднести такі, як: захист прав людини, принцип рівних прав і можливостей, політичний та ідеологічний плюралізм, соціально орієнтована ринкова економіка на противагу абсолютизації вільного ринку, обмежене державне регулювання економіки, створення ефективних регуляторних механізмів у підприємстві в інтересах робітників та дрібного підприємництва, принцип справедливої торгівлі, рівноправність і захист усіх форм власності, соціальне партнерство між трудящими та роботодавцями, співпраця з профспілками, скорочення розриву між багатими та бідними, підтримка незаможних верств населення, створення «держави загального добробуту», система захисту економічних прав робітників, середній або високий рівень оподаткування, необхідний для фінансування державних витрат, ухвалення нових законів з охорони природи й навколишнього середовища, зняття обмежень щодо імміграції та мирне співіснування культур і цивілізацій, секуляризація та відкрита прогресивна соціальна політика, захист інтересів трудящих – робітників, селян, фермерів, інтелігенції та середнього класу тощо¹.

Яскравим виразником ідей соціальної демократії в Польщі стала партія «Право і справедливість» (далі – «ПіС»), яка у жовтні 2015 р. здобула рішучу перемогу на парламентських виборах, отримавши абсолютну

¹ Сіренко В. Лібералізм і демократичний соціалізм – чи є різниця? // Голос України : сайт. 23.05.2006. URL: <http://www.golos.com.ua/article/217689> (дата звернення: 17.03.2021).

більшість у Сеймі та свого президента Я. Качинського. Прийшовши до влади, «ПіС» здійснила кілька популярних з погляду польського суспільства змін, наприклад скасувала ухвалу про підвищення пенсійного віку, збільшила виплати на дітей сім'ям із двома та більше дітьми, мінімальну зарплатню тощо. Така політика польського уряду в ЄС була названа популістською, оскільки не відповідала реальному стану польської економіки та кризовим явищам у Євросоюзі. Водночас вона відображала головні демографічні тренди Польщі, оскільки її населення зменшувалось і старіло, а старші люди вимагають забезпеченості. Водночас слід зважати і на той факт, що католицька церква у Польщі здавна тиснула на уряд, щоб він заохочував подружжя мати більше дітей.

Слід також звернути увагу на те, що фактичне утвердження в межах Польщі ідей соціальної демократії посилює політичний дисонанс із ліберальними урядами в межах ЄС, які сприймають лібералізм як основу союзної, транснаціональної демократії, оскільки саме ліберальні ідеї та цінності стали «основою сучасної західної моделі демократії і привели до кардинального переосмислення сутності принципу гуманності людини, її місця у світі, сформувавши антропоцентричне, персоналістське світобачення і світосприйняття, в рамках якого людина, її свобода розглядалися як абсолютна найвища цінність ...» [12, с. 147].

Проте не популістська соціальна політика привернула до Польщі увагу всієї демократичної спільноти Європи, а криза між Урядом і Конституційним Трибуналом, коли «ПіС» після приходу до влади у 2015 р. відмовилася призначити на посади суддів, яких було призначено урядом партії «Громадянська платформа», що прогнала вибори. Нові лідери поєднали ці дії з додатковим призначенням двох суддів перед закінченням їхніх каденцій. Конституційний Трибунал відмовився допустити їх до складання присяги. Голова Трибуналу, ставши на бік Уряду, зробив це без урахування позиції інших членів цієї судової інстанції. У такий спосіб Польща отримала дві команди суддів. Тоді «ПіС» вирішила змінити регламент Трибуналу, провівши відповідні закони через парламент, у якому мала більшість. Конституційний Трибунал знову зреагував, визнавши ці закони неконституційними. Відтоді між Урядом і Конституційним Трибуналом триває протистояння, внаслідок чого функціонування цієї гілки судової влади фактично паралізовано.

У відповідь ЄС ухвалив резолюцію, в якій назвав такі дії «систематичною загрозою верховенству права в Польщі». На думку представників Брюсселя, Польща порушує ст. 7 Угоди з ЄС, унаслідок чого країна може зазнати санкцій, а її право голосу може бути призупинено¹.

¹ Вітович І. Урвавсь терпець: за що Єврокомісія наклала на Польщу безпрецедентні в історії ЄС санкції // Україна молода : сайт. 22.12.2017. URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/2006/118964/> (дата звернення: 17.03.2021).

Значний резонанс як у Польщі, так і поза її межами викликало питання контролю за державними ЗМІ. Першим суперечки викликали так звані «малий закон про медіа», підписаний у січні 2016 р., який по суті являв собою поправки до закону про радіомовлення і телебачення¹. Він започаткував реформу суспільних мовників Польщі – каналу «ТVP», суспільного радіо та інформаційної агенції «РАР». Із «суспільних» вони перетворювалися на «національні», а зміна статусу передбачала збільшення контролю над медіа. Улітку 2016 р. Уряд Польщі на підставі окремого закону створив Національну раду ЗМІ², яка була наділена правом призначати і звільняти співробітників національних медіа та контролювати їхню роботу: вона хоч і не визначає конкретну тематику, але здійснює контроль за «балансом тем», за тим, як медіа культивують національні традиції, патріотизм і національні цінності. Однією з ініціатив Ради стало виокремлення історії Польщі як пріоритетної теми. Такий підхід цілком закономірно викликає підозри, що реальною метою цієї реформи було й залишається бажання зробити ЗМІ речником режиму.

На зміни в суспільних медіа гостро відреагували міжнародні медіа-організації. «Репортери без кордонів», «Спілка європейських журналістів», «Європейська федерація журналістів» та «Європейський союз мовників» у день ухвалення закону висловили обурення негачністю його прийняття та відсутністю консультацій³. На їхню думку, ця норма «знищує наявні гарантії плюралізму та незалежності управління суспільними медіа в Польщі». Водночас протилежну позицію з цього питання зайняло «Товариство польських журналістів», яке вважає, що така гостра критика міжнародних організацій була висловлена без ознайомлення з основними фактами, оскільки ухвалені 30 грудня 2016 р. зміни є лише перехідним етапом на шляху побудови медіа, які створюватимуть простір для суспільної дискусії з ретельністю та плюралізмом.

Як наслідок, відсутність політичної волі до забезпечення незалежності суспільних надбань, а також багаторічні протистояння журналістських середовищ спричинили глибокий дефіцит довіри. І сьогодні будь-які, навіть потрібні кроки викликають застереження і

¹ O radiofonii i telewizji : Ustawa z 29.12.1992. *Dziennik Ustaw*. 1993. Nr. 7. Poz. 34 ze zm.

² O Radzie Mediów Narodowych : Ustawa z 22.06.2016. *Dziennik Ustaw*. 2016. Poz. 929.

³ Назарук Т. Що відбувається з суспільними медіа в Польщі і чому це важливо? // Korydor : сайт. 06.01.2016. URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/susipilni-media-v-polschi-chomu-tse-vazhlyvo.html> (дата звернення: 17.03.2021).

спротив, якщо це – дії опонентів. Водночас такий стан речей, вочевидь, задовольняє політичні сили обох таборів – опозиційні політики збирають політичні дивіденди на критиці утисків свободи слова, а провладним і надалі вдається зберігати свій вплив на суспільне мовлення. Підтверджує цю думку і польський експерт А. Лельонек, який зазначає, що в Польщі немає загрози демократії, а є загроза журналістській об'єктивності¹.

Майже одночасно з «малим законом про медіа» влада розробляла новий закон, який змінював порядок стеження за громадянами. Він упорядковував доступ спецслужб до телекомунікаційних даних громадян. Тепер з дозволу суду силовики отримали можливість стежити, прослуховувати, вивчати кореспонденцію, мати доступ до пошти та отримувати дані з будь-яких носіїв і можуть стежити за особами протягом 18 місяців. Закон набув чинності в лютому 2016 р.²

У червні того ж року запровадив ще один закон, пов'язаний зі спецслужбами, так зване «антитерористичне законодавство»³. Наприклад, документ дозволив затримувати осіб на 14 діб (замість 48 годин раніше) за згодою суду. Висунути обвинувачення спецслужби можуть навіть на 14-й день. Змінилися правила діяльності правоохоронців у зоні, де визнано терористичну загрозу. Так, їм дозволили цілодобово проводити обшуки та затримувати підозрілих осіб, обшукувати їх помешкання, одяг, особисті речі й територію, де людину затримано. Раніше силовики могли це робити з шостої ранку до десятої вечора. Зараз на це потрібен лише наказ прокурора. Іноземці, які, на думку правоохоронців, загрожують безпеці Польщі чи її громадян, можуть бути негайно депортовані з країни. Введено обов'язкову реєстрацію телефонних карток тощо.

Значний резонанс у польському суспільстві спричинила ініціатива «ПіС» стосовно заборони абортів. У Польщі і так найбільш суворі закони в ЄС із зазначеної проблематики, але цілковита заборона наразилася на масові протести з боку населення. Вони набували як усталених активних форм, таких як мітинги й демонстрації, так і новаторських – через мережу Інтернет. Щодо цього одна польська дослідниця стверджує, що у боротьбі з приводу абортів йдеться не

¹ Рак Р. «У Польщі немає загрози демократії, є загроза журналістській об'єктивності». Інтерв'ю з польським експертом Адамом Лельонеком // Zaxid.net : сайт. 02.02.2016. URL: https://zaxid.net/u_polshhi_nemaye_zagrozi_demokratiyi_je_zagroza_zhurnalistiskiy_obyektivnost_i_n1381266 (дата звернення: 17.03.2021).

² O zmianie ustawy o Policji oraz niektórych innych ustaw : Ustawa z 15.01.2016. *Dziennik Ustaw*. 2016. Poz. 147 ze zm.

³ O działaniach antyterrorystycznych : Ustawa z 10.06.2016. *Dziennik Ustaw*. 2016. Poz. 904.

про аборти, а про роль церкви в політиці¹. Поляки, пише вона, є на-прочуд релігійними, але це не означає, буцімто вони хочуть, щоб церква «диктувала політику». Тобто з цього питання у такій глибоко католицькій державі утворився вододіл. Хочемо звернути увагу на той факт, що з огляду на масові протести цей проєкт так і не був до кінця реалізований.

Резонансною була також ініціатива «ПіС», запропонована в листопаді 2016 р. у вигляді проєкту закону, що надавав першочергове право на демонстрації владі та церкві. Ця ініціатива спричинила нову хвилю протестів. Якщо Президент, Уряд чи костюл вирішують провести акції в тому самому місці та в той самий час із іншими організаціями, то останні мають перенести свої демонстрації на інший час чи до іншої локації, навіть якщо влада чи церква повідомляють про свої демонстрації пізніше. Сейм ухвалив ці зміни на початку грудня 2016 р.²

Підіграла ситуацію й ініціатива влади змінити правила роботи журналістів у Сеймі. Зокрема, пропонували обмежити час відео- та фотозйомки, надати право роботи в парламенті лише п'ятом ЗМІ та заборонити заміну журналістів протягом сесії. На знак протесту проти цього «Громадянська платформа» заблокувала трибуну Сейму, тож члени «ПіС» зібралися в іншому приміщенні. Там депутати від провладної партії ухвалили декілька законів, зокрема і бюджет Польщі на 2017 р., голосуючи підняттям рук. 17 і 18 грудня журналістам узагалі заборонили входити до парламенту. Однак через протести на початку січня «ПіС» відмовилася від змін до регламенту роботи медіа в Сеймі.

Заради справедливості дискурсу слід зауважити, що певна частина консервативних поляків підтримувала ініціативи нової влади, і під час усіх цих подій опозиція не була самотньою у своїх акціях. Майже завжди альтернативні демонстрації на захист «добрих змін» у Польщі влаштовували прибічники «ПіС». У цьому контексті слід згадати такі акції, як «Марш свободи і солідарності» у грудні 2015 р. чи виступи «проти комуністів, злодіїв і перешкод добрим змінам» у грудні 2016 р.

Не сприяє розвиткові демократії у Республіці Польща і сучасна польська інтерпретація історичних подій періоду Другої світової

¹ Grzymala-Busse A. Why would Poland make its already strict abortion law draconian? // The Washington Post : сайт. 18.04.2016. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/04/18/why-would-poland-make-its-already-strict-abortion-law-draconian> (дата звернення: 17.03.2021).

² O zmianie ustawy – Prawo o zgromadzeniach : Ustawa z 13.12.2016. *Dziennik Ustaw*. 2016. Poz. 579.

війни. Так, ухвалений польським парламентом закон¹ стосовно ролі Польщі в ті жахливі роки призвів до серйозної та небезпечної через свою емоційність кризи у відносинах Польщі з Ізраїлем, Німеччиною, США, Україною тощо.

Це стало причиною того, що у 2019 р. Польща опустилася з 54-ї на 57-у сходинку в щорічному «індексі демократії», який складає аналітичний центр Economist Intelligence Unit, пов'язаний із британським виданням «The Economist»².

Висновки

Трансформація тоталітарних режимів у демократичні в більшості країн Центральної і Східної Європи відбулася в класичні три етапи: підготовчий (лібералізація), етап ухвалення рішень (демократизація) та фаза адаптації (консолідація або утвердження демократії). Такий підхід цілком відповідає періодизації демократичного транзиту в Польщі у період із кінця 1980-х рр. (часу народних виступів проти уряду В. Ярузельського) до 2004 р. (періоду вступу Польщі до Європейського Союзу та завершення консолідації польського суспільства навколо європейських демократичних цінностей).

У межах цього широкого періоду були реалізовані такі етапи переходу, як лібералізація соціалістичної Польщі (II половина 1980-х – 1989 рр.), демократизація постсоціалістичної Польщі (1989–1997 рр.) і консолідація демократії в Польщі (1997–2004 рр.).

Водночас сучасний період (2005–2020 рр.) демократичних перетворень у Республіці Польща з огляду на наявні загрози демократії, на нашу думку, слід класифікувати як «період упровадження цінностей неліберальної демократії» або як варіант – «період демократичного відкату».

Список бібліографічних посилань: 1. Польща – нарис історії / за ред. В. Менджецького, Є. Рацисевича ; пер. з пол. І. Сварника. Варшава, 2015. 367 с. 2. Марчук М. І. Територіальне самоврядування у Речі Посполитій. *Право і Безпека*. 2014. № 4 (55). С. 21–28. 3. Antoszewski A. Funkcje parlamentów państw Europy Środkowej i Wschodniej jako przedmiot badań politologicznych // *Ustrój polityczny państwa. Polska, Europa, świat* / edytowany przez S. Sulowski, J. Szymanek. Warszawa :

¹ O zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary : Ustawa z 26.01.2018. *Dziennik Ustaw*. 2018. Poz. 369.

² Democracy Index 2019 // The Economist : сайт. 22.01.2020. URL: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=democracyindex2019 (дата звернення: 17.01.2021).

Kancelaria Sejmu, 2013. S. 214–215. **4.** Турчак О. В. Державний устрій Польщі за Березневою Конституцією 1921 р. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2008. Вип. 2. С. 42–53. **5.** Wrocyński K. Demokratyczne państwo prawne. *Człowiek w kulturze.* 1994. Nr. 3. S. 151–160. **6.** Гайданка Є. Суспільна динаміка консолідації демократії в Польщі: інституційний вимір // Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право : наук. зб. / за ред. М. Лендзель, М. Палінчак, А. Стряпко. Ужгород : Ліра, 2014. С. 94–100. **7.** Гайданка Є. І. Економічні аспекти моделі демократизації країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Угорщини та Словаччини) // Просторова економіка: концепції, моделі та регіональні аспекти : монографія / за ред. П. В. Захарченка, Т. П. Несторенко. Бердянськ : Вид. Ткачук, 2012. С. 227–237. **8.** Ларін М. Польща в ЄС: перший досвід. *Юридичний вісник України.* 2005. № 13. С. 11. **9.** Лебедева Т. П. Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований. *Полис.* 2004. № 2. С. 76–84. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2004.02.08>. **10.** Маковський С. О. Еволюція участі Польщі в міжнародній політиці Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2011. Вип. 101, ч. 1. С. 62–72. **11.** Дем'яненко М. Останні тенденції взаємовідносин Польщі, Угорщини і Чехії з ЄС: причини загострення та прогнози. *Україна: події, факти, коментарі.* 2018. № 2. С. 21–29. **12.** Палас Н. Транснаціональна модель демократії та її вплив на процеси глобального врядування в умовах сучасного світу. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2009. Вип. 21. С. 145–150.

Надійшла до редколегії 25.03.2021

Marchuk M. I. Basic Evolutionary Stages of Polish Democracy

The article is focused on studying and scientific understanding of the process of the formation and evolution of Poland as a modern democratic European state. The author has indicated the significance of the influence of the democratic traditions of the Polish people on the formation of the current model of the state system of the Republic of Poland.

The author has established the general chronological boundaries of each of the periods of democratization of Polish society starting from the times of “noble democracy”. The main characteristics of the stages of democratic development of Poland until the present day have been determined.

The main factors that influenced the course of democratic transit in the Polish state have been clarified. It has been proved that the peculiarities of modern Polish statehood are determined by the historical traditions of Polish democracy, the mentality of the Polish people and membership in the European Union and other international organizations. It has been emphasized that the implementation of economic and institutional transformations in Poland in the post-Soviet period was accompanied by the simultaneous formation of civil society. It has been established that the result of democratic transit in the Republic of Poland is a liberal democracy of the Western type with a certain bias towards social democracy.

The author has emphasized the decisive role of European integration processes in the formation of the Republic of Poland as a democratic, legal and social state. Based on the analysis of the current legislation and ongoing reforms in the law-making sphere, the author has defined the main factors that determine the existing systemic threats to the rule of law and democracy in Poland at the present stage of its state-building.

It has been stated that although Polish democracy demonstrates some negative tendencies, it is unlikely collapsed due to the current challenges, since the Republic still maintains the balance between state power and political freedom of citizens and their associations and the general atmosphere in Polish society remains open and free.

Key words: democracy, socialism, civil society, market economy, free press, elections, tolerance.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ
У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

УДК 347.918:61:364.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.07>

Ірина Іванівна Божук,

*Університет державної фіскальної служби України (м. Ірпінь),
навчально-науковий інститут права (здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти);*

 <https://orcid.org/0000-0002-2307-151X>,

e-mail: i.bozhuk.uni@gmail.com;

Ірина Василівна Чеховська,

*доктор юридичних наук, професор,
Університет державної фіскальної служби України (м. Ірпінь),
кафедра цивільного права та процесу (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7030-2456>,

e-mail: kontanta08@ukr.net

**МЕДИЧНИЙ АРБІТРАЖ (ТРЕТЕЙСЬКИЙ СУД) ЯК АЛЬТЕРНАТИВА
ЦИВІЛЬНИМ СУДАМ У МЕДИЧНИХ СПОРАХ**

Досліджено зміст понять «третейський суд» і «медичний арбітраж». Виокремлено їх відмінності. Сформульовано авторське визначення поняття «медичний арбітраж». Проаналізовано нормативно-правові акти, що становлять правову основу існування третейських судів в Україні. Виокремлено особливості третейського судочинства як позасудової юрисдикційної форми захисту прав суб'єктів медичних правовідносин. Визначено переваги медичного арбітражу та його спеціалізацію. Проаналізовано сучасний стан розвитку медичного арбітражу, а також виокремлено основні проблеми його застосування в Україні. Визначено переваги медичного арбітражу (третейського суду) перед цивільними судами у медичних спорах. Досліджено зарубіжний досвід застосування медичного арбітражу для вирішення спорів у сфері медичних правовідносин та розроблено пропозиції щодо розвитку та функціонування медичного арбітражу в Україні.

Ключові слова: медичний арбітраж, третейський суд, медичні спори, альтернативний спосіб вирішення спорів.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Сьогодні створення умов для утвердження верховенства права та забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у

незалежному та неупередженому суді потребує функціонування незалежної судової гілки влади та вжиття ефективних заходів щодо вдосконалення організації здійснення правосуддя та його доступності, а також ефективного використання альтернативних способів урегулювання спорів.

Суттєву роль у поширенні альтернативних способів урегулювання спорів (далі – АВС) відіграє Рада Європи, яка ухвалила нормативно-правові акти щодо полегшення доступу до правосуддя¹ і рекомендує урядам держав-членів ужити заходів для спрощення, прискорення і здешевлення судочинства². Звертаємо увагу на те, що у Рекомендації СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки³ теж зроблено акцент на підвищенні ефективності роботи суддів, зміцненні судової системи, а також на доцільності застосування механізмів АВС.

Отже, враховуючи прагнення України максимально адаптувати законодавство до вимог ЄС, розвиток і поширення в Україні АВС є цілком доцільними.

Зважаючи на велику кількість справ, поданих до Європейського суду з прав людини, щодо поновлення порушених прав у сфері охорони здоров'я [1], досить логічним є висновок про доцільність застосування в Україні АВС, зокрема таких як медичний арбітраж, для вирішення медичних спорів.

¹ Рекомендація R(81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя : від 14.05.1981 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 20.02.2021); Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах : від 16.09.1986 // Вищий господарський суд України : офіц. сайт. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_5.pdf (дата звернення: 20.02.2021); Рекомендація Рес (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами : від 05.09.2001 // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Res_2001_9_2001_09_05.pdf (дата звернення: 20.02.2021).

² Рекомендація R(81)7 Комітету Міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя : від 14.05.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 20.02.2021).

³ Рекомендація СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки : від 17.11.2010 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38 (дата звернення: 20.02.2021).

Стан дослідження проблеми

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних учених Я. П. Любченко [2], Г. В. Анікіної, Ю. В. Білоусова, Н. Л. Бондаренко-Зелінської, Н. І. Чудик-Білоусової [3], О. В. Розгон, А. М. Устінченко [4], О. В. Клименко [5], І. Я. Сенюти [6], І. О. Бут [7] та ін., а також зарубіжних учених, таких як Н. Александер (N. Alexander) [8], Г. Дж. Браун (H. J. Brown), А. К. Марріот (A. Q. Marriot) [9], С. Блейк, Дж. Браун і С. Сім (S. Blake, J. Browne, S. Sime) [10], К. Гопт і Ф. Стеффек (K. J. Hopt, F. Steffek) [11].

Варто зазначити, що значний внесок у вивчення досліджуваної проблематики зробила І. Я. Сенюта, яка написала чимало наукових праць, де досліджено практичні аспекти діяльності спеціалізованих третейських судів, і власне під чисю егідою вперше в Україні створено третейський суд.

Водночас слід зауважити, що, як свідчить аналіз юридичної літератури, серед дослідників немає однастайності щодо АВС для вирішення конфліктів, пов'язаних із медичними спорами, а також єдиного механізму альтернативного захисту прав пацієнтів та медичних працівників. Питання правової основи створення, діяльності та взаємодії третейських судів (медичного арбітражу) зараз на часі, адже саме вони можуть стати альтернативою цивільним судам у вирішенні медичних конфліктів і разом з тим дадуть змогу розвантажити суди загальної юрисдикції.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вивчення теоретико-правової основи створення і функціонування медичного арбітражу та його юридичних джерел; досвіду зарубіжних країн, які застосовують медичний арбітраж під час вирішення спорів у сфері медичних правовідносин, а також розроблення пропозицій щодо розвитку та функціонування медичного арбітражу в Україні.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати зміст понять «третейський суд» та «медичний арбітраж»; виокремити їх відмінності; проаналізувати нормативно-правові акти, що становлять правову основу існування третейських судів; дослідити особливості третейського судочинства як позасудової юрисдикційної форми захисту прав суб'єктів медичних правовідносин; сформулювати авторське визначення поняття «медичний арбітраж»; проаналізувати сучасний стан розвитку медичного арбітражу в Україні та виокремити основні проблеми застосування медичного арбітражу у вітчизняному правовому полі; визначити переваги медичного арбітражу (третейського суду) над цивільними судами у медичних спорах; проаналізувати зарубіжний досвід застосування медичного арбітражу під час вирішення спорів у сфері медичних

правовідносин та розробити пропозиції щодо розвитку і функціонування медичного арбітражу в Україні.

Наукова новизна дослідження

У статті на підставі останніх теоретико-правових досліджень сформульовано авторське визначення поняття «медичний арбітраж», виокремлено основні проблеми практичного застосування медичного арбітражу у вітчизняному правовому полі та розроблено пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правових актів, які регламентують функціонування медичного арбітражу в Україні.

Виклад основного матеріалу

Основними цінностями людини є її права та свободи як невід'ємне та невідчужуване благо світової цивілізації, тому питання їх забезпечення та регламентації постійно перебувають у центрі уваги.

Найважливішим напрямом на шляху до створення правової держави є законодавче закріплення та гарантування можливості захисту цивільних прав та законних інтересів осіб шляхом звернення до органів судової влади. Разом із тим не варто абсолютизувати роль суду у вирішенні конфліктів. Кожній особі належить конституційне право захищати свої права, свободи та законні інтереси у будь-який не заборонений законом спосіб. Така можливість надає можливість суспільству створювати інститути захисту права, відмінні від класичного судового розгляду, – способи альтернативного вирішення приватно-правових спорів, до яких належить третейський розгляд.

Здійснюючи функції захисту порушених прав та законних інтересів, третейські суди здійснюють не правосуддя, а третейський розгляд спорів у межах права, визначеного частиною 5 ст. 55 Конституції України¹.

Третейському розгляду, на думку І. О. Буга, притаманні деякі риси, які роблять цей спосіб АВС окремим від інших блоком. До них учений відносить наявність чіткого законодавчого регулювання діяльності третейських судів (як внутрішніх, так і іноземних), формалізований характер діяльності з розгляду спору, юрисдикційний характер діяльності третейського суду, законодавче вилучення з компетенції третейського суду певних категорій спорів, відсутність прямої залежності наслідків розгляду спору від готовності сторін співпрацювати, оскільки сторона третейської угоди не може в односторонньому порядку відмовитися від третейського розгляду спору [7, с. 57].

¹ Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.02.2021).

Як відомо, третейський суд не належить до судової системи, проте у правовій доктрині вважається квазісудовим органом, тому що форму захисту прав слід відносити до юрисдикційної.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про третейські суди» третейський суд – це недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин¹.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про третейські суди» в Україні можуть утворюватися та діяти постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору (суди *ad hoc*). Постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору утворюються без статусу юридичної особи. Постійно діючий третейський суд очолює голова третейського суду, порядок обрання якого визначається Положенням про постійно діючий третейський суд².

Принципи організації і діяльності третейського суду регламентуються ст. 4 Закону України «Про третейські суди»³.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про третейські суди» завданням третейського суду є захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб шляхом усебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до закону⁴.

Поняття «арбітраж» окремі науковці часто ототожнюють з поняттям «третейський суд», що, на нашу думку, є некоректним. Наприклад, І. О. Бут зазначає, що «функція третейських суддів (арбітрів) не є тотожною функції судді, а саме лише використання за аналогією термінології відносно арбітражу не дозволяє однозначно зробити висновки про правову природу арбітражу як органу правосуддя» [12, с. 103], разом з тим К. Г. Ващенко вказує, що «поняття “арбітражний суд” трактується як “арбітражний третейський суд” і ніяк не “державний арбітражний суд”» [13, с. 170].

Уважаємо доцільним указати на конкретні відмінності між цими поняттями, а саме: 1) суб'єктний склад спору (третейський суддя та арбітр); 2) юридична регламентація (національне законодавство закріплює лише статус третейських судів в Україні, а під арбітражем

¹ Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15> (дата звернення: 20.02.2021).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

можна розуміти і міжнародний комерційний арбітраж, що регламентується нормами міжнародного та національного права); 3) підвідомчість (третейський суд вирішує спори, віднесені до його компетенції чинним законодавством, та обмежується ним, зокрема щодо цивільних і господарських правовідносин, тоді як арбітраж може розглядати ширше коло спорів, зокрема спортивних, інвестиційних, комерційних тощо).

Необхідно зазначити, що арбітраж як спосіб вирішення спору може використовуватись виключно за наявності добровільної згоди сторін спору на підставі відповідної угоди.

Щодо визначення поняття «медичний арбітраж» варто вказати на те, що воно не знайшло свого правового відображення в нормативно-правових актах України, тому на практиці виникають проблеми із трактуванням його змісту.

Так, розробники проекту Закону України «Про лікарське самоврядування» вважають, що медичний арбітраж – це процес розв'язання спорів між пацієнтом і лікарем або лікарем і лікарем з винесенням рішення, обов'язкового для сторін¹.

На наш погляд, «медичний арбітраж» є поняттям вужчим за поняття «третейський суд». Це впливає як із лексичних ознак термінів, так і з їх основного значення та функцій.

По-перше, слово медичний у цьому терміні вже звужує коло правовідносин, що можуть розглядатися цим видом арбітражу.

По-друге, медичний арбітраж можна вважати складовою частиною третейського суду, адже він створюється та діє в межах третейського суду.

По-третє, можна виокремити його спеціалізацію (спрямованість на вирішення спорів у сфері медичних правовідносин).

Зважаючи на збільшення динаміки звернень громадян про порушення права на охорону здоров'я та особливості справ (сфери), необхідно виокремити їх для можливості розгляду медичним арбітражем. Це пояснюється необхідністю їх швидкого вирішення по суті з мінімальними часовими та фінансовими затратами. Із зазначеними раніше завданнями не зовсім успішно справляються загальні суди, про що свідчать такі приклади. Так, у справі № 1019/1753/12 від 19 жовтня 2016 р. позивач просив стягнути з лікарні на свою користь 26 419 грн вартості другої операції як відшкодування матеріальних витрат на лікування в клініці «Оберіг» і 500 грн як відшкодування моральної шкоди через ненадання йому належного лікування

¹ Проект Закону про лікарське самоврядування : від 06.04.2018 № 8250 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63819 (дата звернення: 20.02.2021).

після перенесеної першої операції. Важливо підкреслити, що йдеться про лікування від 2011 р. Разом із тим у фабулі справи вказується інформація про значні витрати позивача на експертизи. Звідси випливає, що позивач мав значні часові та фінансові витрати, а рішення у справі отримав аж після 5 років судового процесу¹.

У справі № 6-38119св13 від 14 травня 2014 р. позивачка звернулася до суду з метою притягнення до відповідальності центральної міської лікарні, де у грудні 2012 р. вона проходила лікування. Позивачка просила стягнути із відповідача майнову шкоду в розмірі 4380 грн та моральну шкоду в розмірі 60 000 грн. Вона захищала свої права в судах усіх національних інстанцій, кінцеве рішення було винесено у травні 2014 р. З огляду на викладене, очевидним є тривалий процес розгляду медичних спорів².

У зв'язку із зазначеним вище перспективним для вирішення спорів, що виникають у сфері охорони здоров'я, видається застосування медичного арбітражу. Доцільність і перспективність такого виду АВС відмічали у своїх працях О. В. Клименко [5], О. В. Розгон [4], І. Я. Сенюта [6] та А. М. Устінченко [4].

Підкреслюючи важливість застосування медичного арбітражу у вирішенні медичних спорів, І. Я. Сенюта виокремлює його функції: захисну, контрольну і просвітницьку [6, с. 47]. На думку вченої, метою цього спеціалізованого суду є забезпечення справедливого, швидкого й ефективного третейського розгляду спорів, що виникають із правовідносин у сфері охорони здоров'я, та примирення осіб, які до нього звернулись.

На думку О. В. Клименко, медичний арбітраж при третейських судах може спеціалізуватися на вирішенні спорів у сфері медичних правовідносин, зокрема таких: з відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю під час надання медичної допомоги; внаслідок неналежного виконання медичними та фармацевтичними працівниками своїх професійних обов'язків; спорів, пов'язаних з наданням медичної допомоги за договорами добровільного медичного страхування; спорів, що виникають з економічних відносин, пов'язаних з

¹ Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.10.2016 : справа № 1019/1753/12 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62524495> (дата звернення: 20.02.2021).

² Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 14.05.2014 : справа № 6-38119св13 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38821501> (дата звернення: 20.02.2021).

укладенням, виконанням, зміною та припиненням, і визнання не-дійсними договорів на надання платних медичних послуг [5, с. 370].

Розгляд спорів у медичному арбітражі має відбуватися за правилами чинного законодавства України, за принципами та в порядку, передбаченими Регламентом третейського суду та Положенням про медичний арбітраж. У судочинстві мають брати участь три медичні арбітри. Одного обирає позивач, другого – відповідач, а третього призначає голова третейського суду. Такий порядок обрання арбітрів зробить розгляд максимально прозорим та об'єктивним.

Удалий вибір арбітрів матиме позитивні наслідки не лише в контексті справедливого рішення, а і з метою економії фінансових затрат на експертів та спеціалістів у сфері медицини.

На підставі проведеного дослідження, застосовуючи метод екстраполяції, сформулюємо авторське визначення поняття «медичний арбітраж». Це – орган, що спеціалізується на вирішенні спорів у сфері медичних правовідносин, діє при третейських судах і складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб, а також ухвалює рішення по суті медичного спору (конфлікту).

Варто зазначити, що з метою розгляду медичних спорів у третейських судах в Україні у 2009 році вперше створено Постійно діючий третейський суд при Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України».

Діяльність такого суду сьогодні регламентується Конституцією України (статті 49, 55)¹, Цивільним процесуальним кодексом України², Законом України «Про третейські суди»³, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»⁴, Указом Президента України «Про призначення членів Постійної Палати Третейського Суду від України» від

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.02.2021).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-І V // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.02.2021).

³ Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 № 1701-ІV // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15> (дата звернення: 20.02.2021).

⁴ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-ІV // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 20.02.2021).

5 квітня 2004 р. № 395/2004¹, наказами Міністерства юстиції України «Про затвердження форми реєстру постійно діючих третейських судів» від 10 вересня 2004 р. № 104/5² та «Про затвердження зразка свідоцтва про реєстрацію постійно діючого третейського суду» від 2 серпня 2004 р. № 75/5³, листом Міністерства юстиції України від 4 травня 2007 р. № 31-32-230⁴, Положенням про Постійно діючий третейський суд при Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України», затвердженим зборами Всеукраїнської громадської організації «Фундація медичного права та біоетики України» від 31 березня 2009 р. та зареєстрованим наказом Міністерства юстиції України № 1270/5 від 15 липня 2009 р.⁵

Проте попри створення Постійно діючого Третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України» та наявність правової основи його діяльності ще жодної справи він не розглянув. Головними перешкодами, на думку голови цього третейського суду, є недостатня інформованість про альтернативні способи вирішення спорів, їх сферу застосування, переваги перед судовим розглядом; недостатня кількість кваліфікованих і досвідчених спеціалістів; відсутність державної підтримки та заохочення до застосування такої форми захисту прав громадян; відсутність практики третейського судочинства; недовіра суспільства до нових інструментів захисту прав і внесення змін до Закону Укра-

¹ Про призначення членів Постійної Палати Третейського Суду від України : Указ Президента України від 05.04.2004 № 395/2004 // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/395/2004> (дата звернення: 20.02.2021).

² Про затвердження форми реєстру постійно діючих третейських судів : Наказ М-ва юстиції України від 10.09.2004 № 104/5 // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1128-04> (дата звернення: 20.02.2021).

³ Про затвердження зразка свідоцтва про реєстрацію постійно діючого третейського суду : Наказ М-ва юстиції України від 02.08.2004 № 75/5 // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-04> (дата звернення: 17.02.2021). Втратив чинність.

⁴ Лист М-ва юстиції України від 04.05.2007 № 31-32-230.

⁵ Положення про постійно діючий третейський суд при Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України» : затв. протоколом загальних зборів Всеукр. громадської організації «Фундація медичного права та біоетики України» від 31.03.2009 № 1 // Фундація медичного права та біоетики України : офіц. сайт. URL: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/PDF/Положення_про_третейський_суд.pdf (дата звернення: 20.02.2021).

їни «Про третейські суди» в аспекті обмеження підвідомчості третейським судам спорів, пов'язаних із захистом прав споживачів, у тому числі медичних послуг.

Аналіз зарубіжного досвіду використання медичного арбітражу під час вирішення спорів у сфері медичних правовідносин надає можливість зробити висновок про перспективність такого виду АВС у цивільних судах. Так, у США створено медичні арбітражі й існує асоціація медичних арбітражів. Медичні арбітражі у США функціонують на основі Правил комерційного арбітражу, ухвалених Американською асоціацією фахівців з арбітражу, розгляд спорів проводиться з дотриманням законодавства та врахуванням основних прав і свобод людини й пацієнта [14, с. 115]. У Великобританії проводять експерименти з упровадження механізмів електронного розв'язання спорів до системи розв'язання скарг пацієнтів у стаціонарних медичних закладах. Тобто пацієнти зможуть за допомогою Інтернету подавати онлайн-скарги, певні зауваження та думки. Цю систему планують впровадити по всій Європі [4, с. 125].

У Польщі з метою підвищення відповідальності медичних установ за лікарські помилки в кожному воєводстві створено медичну комісію, що розглядає скарги пацієнтів на надавачів медичних послуг. Цікавим є те, що комісії набагато швидше, ніж суди, виносять рішення. Отже, пацієнт, що постраждав під час лікування, може зеконотити час та фінанси, звернувшись одразу до комісії. Рішення медичної комісії є рівнозначним за юридичною силою рішенням суду та ухвалюється зазвичай протягом чотирьох місяців з моменту звернення, тоді як судові засідання можуть тривати роками [5, с. 334].

Висновки

Дослідження надає можливість сформулювати такі висновки.

На підставі аналізу змісту понять «третейський суд» і «медичний арбітраж» визначено їх відмінності: а) медичний арбітраж є складовою частиною третейського суду, він створюється та діє в межах третейського суду; б) медичний арбітраж має свою спеціалізацію (спрямованість на вирішення спорів у сфері медичних правовідносин).

До особливостей третейського судочинства як позасудової юрисдикційної форми захисту прав суб'єктів медичних правовідносин віднесено такі: наявність чіткого законодавчого регулювання діяльності третейських судів, формалізований характер діяльності з розгляду спору, юрисдикційний характер діяльності третейського суду, законодавче вилучення з компетенції третейського суду певних категорій спорів, відсутність прямої залежності наслідків розгляду спору від готовності сторін співпрацювати, оскільки сторона третейської угоди не може в односторонньому порядку відмовитися від третейського розгляду спору.

Визначено переваги медичного арбітражу (третейського суду) перед цивільними судами у медичних спорах. До них віднесено такі: спрощену процедуру та відсутність елементу доказування, відсутність формальних правил поведінки, вільний вибір посередника (арбітра, медіатора, консультанта тощо), конфіденційність і негласність під час вирішення спору, можливість особистого контролю перебігу процедури, необмеженість у часі, приватний (недержавний) характер.

Сформульовано авторське визначення поняття «медичний арбітраж» – це орган, що спеціалізується на вирішенні спорів у сфері медичних правовідносин, діє при третейських судах та складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб, а також ухвалює рішення по суті медичного спору (конфлікту).

До головних проблем застосування медичного арбітражу в Україні віднесено такі: недостатню інформованість про медичний арбітраж та сферу його застосування і його переваги перед судовим розглядом, відсутність достатньої кількості кваліфікованих і досвідчених фахівців, відсутність державної підтримки та заохочення до застосування такої форми захисту прав громадян, недовіру суспільства до нових інструментів захисту прав і необхідність внесення змін до Закону України «Про третейські суди» в аспекті обмеження підвідомчості третейським судам спорів, пов'язаних із захистом прав споживачів, у тому числі медичних послуг.

З огляду на сучасний стан розвитку застосування АВС запропоновано збільшити обсяг підвідомчих справ для третейського судочинства (зокрема, надати можливість розгляду медичних конфліктів у цьому порядку), проводити роботу з підвищення авторитету третейського судочинства та рівня компетентності третейських суддів, поліпшити державну підтримку у створенні та популяризації третейських судів та створити умови для навчання фахівців для діяльності третейських судів, а також підвищення їх кваліфікації шляхом обміну досвідом з іноземними державами, що досягли успіху в розвитку третейства.

Перспективним напрямом наукових досліджень є подальше вивчення зарубіжного досвіду практики використання та правової регламентації медичного арбітражу.

Список бібліографічних посилань: 1. Сенюта І. Я. Правові позиції Європейського суду з прав людини у сфері охорони здоров'я. Харків : Фактор, 2020. 192 с. 2. Любченко Я. П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2018. 249 с. 3. Вступ до альтернативного вирішення спорів : навч. посіб. / Г. В. Анікіна, Ю. В. Білоусов, Н. Л. Бондаренко-Зелінська та ін. ; за ред. У. Хельманна, Н. Л. Бондаренко-Зелінської. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління і права, 2017. 234 с.

4. Розгон О. В., Устінченко А. М. Способи вирішення конфліктів у медичних правовідносинах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. № 22. С. 123–126. 5. Клименко О. В. Державне регулювання медичної діяльності в Україні: генеза та тенденції розвитку : дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.01. Київ, 2016. 490 с. 6. Сенюта І. Я. Медичний арбітраж (третейство) в Україні. *Медичне право*. 2018. № 2 (22). С. 41–49. 7. Бут І. О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. 229 с. 8. Alexander N. The Mediation Metamodel: Understanding Practice. *Conflict Resolution Quarterly*. 2008. Vol. 26, No. 1. Pp. 97–123. 9. Brown H. J., Marriot A. Q. ADR: principles and practice. London : Thomson Reuters, 2011. 868 p. 10. Blake S., Browne J., Sime S. A practical approach to alternative dispute resolution. Oxford : Oxford University press, 2014. 595 p. 11. Hopt K. J., Steffek F. Mediation principles and regulation in comparative perspective. Oxford : Oxford University press, 2013. 1347 p. 12. Бут І. О. Деякі питання співвідношення розгляду цивільно-правового спору третейським судом та органом правосуддя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 9. С. 103–106. 13. Ващенко К. Г. Характерні особливості міжнародного комерційного арбітражу як інституту. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 170–174. 14. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2015. 352 с.

Надійшла до редакції 22.02.2021

Bozhuk I. I., Chekhovskaya I. V. Medical Arbitration (Arbitration Court) as an Alternative to Civil Courts in Medical Disputes

The purpose of the research is to study theoretical and legal basis for the creation, operation of medical arbitration, its legal sources; experience of foreign countries that use medical arbitration in resolving disputes in the field of medical relations, as well as the development of propositions for the development and operation of medical arbitration in Ukraine.

The authors of the article examine the meaning of the terms of "arbitration court" and "medical arbitration". Their differences are highlighted: a) medical arbitration is an integral part of the arbitration court, it is created and operates within the arbitration court; b) medical arbitration has its own specialization (focus on resolving disputes in the field of medical relations).

The authors' definition of the term of "medical arbitration" is formulated.

Regulatory legal acts that constitute the legal basis for the existence of arbitration courts in Ukraine are analyzed. The peculiarities of arbitration proceedings as an extrajudicial jurisdictional form of protection of the rights of subjects of medical legal relations are singled out: the presence of clear legislative regulation of the activities of arbitration courts; formalized nature of dispute resolution activities; jurisdictional nature of the arbitration court; legislative exclusion from the jurisdiction of the arbitral tribunal of certain categories of disputes; the absence of a direct dependence of the consequences of the dispute on the willingness of the parties to cooperate, as the party to the arbitration agreement cannot unilaterally refuse to arbitrate the dispute.

The advantages of medical arbitration (arbitration court) as opposed to civil courts in medical disputes are determined. These include: simplified procedure and lack of evidence; lack of formal rules of conduct; free choice of mediator (arbitrator, mediator, consultant, etc.); confidentiality and secrecy in resolving the dispute; possibility of personal control of the course of the procedure; infinity in time; private (non-state) nature.

The current state of development of medical arbitration is analyzed, as well as the main problems of its application in Ukraine are highlighted: insufficient awareness of medical arbitration and its scope, advantages before court proceedings; lack of sufficient qualified and experienced specialists; lack of state support and encouragement to use this form of protection of citizens' rights; public distrust of new instruments of protection of the rights; the need to amend the Law of Ukraine "On Arbitration Courts" in terms of limiting the jurisdiction of arbitration courts of disputes related to consumer protection, including medical services.

The advantages of medical arbitration (arbitration court) as opposed to civil courts in medical disputes are determined. International experience of applying medical arbitration at the decision of disputes in the field of medical legal relations is studied and suggestions concerning the development and functioning of medical arbitration in Ukraine are developed. It is offered to increase the volume of subordinate cases for arbitration proceedings, in particular to provide an opportunity to consider medical conflicts in this order; to work to increase the authority of arbitration and the level of competence of arbitrators; to improve state support in the establishment and promotion of arbitration courts and to create conditions for training specialists for the activities of arbitration courts, as well as to improve their skills by exchanging experience with foreign countries that have succeeded in the development of arbitration.

Key words: medical arbitration; arbitration; medical disputes; alternative dispute resolution.

УДК 342.951:351.82

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.08>

Станіслав Валерійович Васи́льєв,

кандидат юридичних наук, доцент,
Науково-дослідний інститут правового забезпечення
інноваційного розвитку НАПрН України
(старший науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0000-0002-1470-4426>,

e-mail: Stas.vasilev.83@ukr.net

**ПАТЕНТУВАННЯ ВИНАХОДУ І КОРИСНОЇ МОДЕЛІ, ОБ'ЄКТОМ
ЯКИХ Є ІННОВАЦІЙНИЙ ЛІКАРСЬКИЙ ЗАСІБ**

Наукове дослідження присвячено правовому регулюванню отримання патентів на винахід або корисну модель, об'єктами яких є інноваційні лікарські засоби. Проаналізовано норми міжнародних документів, законодавчих і підзаконних актів України та пропозицій науковців. Установлено прогалини та суперечності в законодавстві, яке регулює захист права інтелектуальної власності у сфері фармації. Визначено пропозиції щодо внесення змін до Законів України «Про лікарські засоби» та «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

Ключові слова: інновації, лікарський засіб, патент, винахід, корисна модель.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Створення інноваційних лікарських засобів може суттєво підвищити конкурентоздатність фармацевтичної галузі економіки України. Належна правова охорона прав інтелектуальної власності на інноваційні лікарські засоби є запорукою компенсації витрат, здійснених розробником лікарських засобів для проведення наукових досліджень. Розміщення на ринку інноваційних ліків сприяє більш ефективному лікуванню хвороб у пацієнтів. Саме тому вивчення проблем правового регулювання отримання патенту на інноваційний медичний препарат є актуальним.

Стан дослідження проблеми

Правовідносини у сфері захисту прав інтелектуальної власності у сфері медицини та фармації знайшли своє відображення у працях окремих правників. Загальна характеристика об'єктів права інтелектуальної власності у сфері охорони здоров'я подається у праці К. П. Дацко [1, с. 316–324]. Дослідниця називає лікарські засоби одним з об'єктів права інтелектуальної власності у сфері охорони здоров'я, але не вичає питання правового захисту ліків. Деякі особливості правової

охорони винаходу, об'єктом якого є лікарський засіб, досліджено у статті В. В. Писевої [2, с. 117–120]. Указана праця містить цікаві пропозиції у сфері патентування лікарських засобів. Розвиток права інтелектуальної власності в медичній сфері досліджували Є. А. Греков та М. М. Грекова [3, с. 15–22, однак їхню працю присвячено більшою мірою припиненню патентної охорони лікарського засобу, ніж отриманню патентів на винахід або корисну модель. Проблеми індивідуалізації на ринку медичних і фармацевтичних послуг вивчала О. В. Пономарьова [4, с. 121–126]. Разом із тим у її праці здебільшого досліджується правова охорона торговельних марок, а не винаходів чи корисних моделей. Цікаві пропозиції щодо внесення змін у законодавство, яке регулює проведення експертизи заявок на отримання патентів, висловила О. В. Кашинцева [5, с. 16–27]. Праці вказаних науковців, законодавчі й підзаконні акти надали можливість зробити необхідні висновки у дослідженні обраної проблеми.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення особливостей правового регулювання отримання патенту на винахід або корисну модель, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб. *Завдання* дослідження полягають у визначенні напрямів удосконалення законодавства, яке встановлює умови надання правової охорони інноваційним лікарським засобам як об'єктам права інтелектуальної власності.

Наукову новизну дослідження становлять пропозиції щодо внесення змін у Закон України «Про лікарські засоби» та Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

Виклад основного матеріалу

Створення інноваційних лікарських засобів потребує належного правового захисту інтелектуальної власності їх розробників. Правовідносини у сфері інтелектуальної власності врегульовано Цивільним кодексом України, Законом України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» й іншими законодавчими та підзаконними актами України.

Визначення інноваційного лікарського засобу закріплено у пп. 36 п. 1 Розділу II Порядку проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію. Ключовою ознакою інноваційності лікарського засобу є здійснення його державної реєстрації вперше у світі. При цьому реєстрація має відбутися на підставі повного комплексу документів, які засвідчують якість, безпеку та ефективність медичного препарату¹. Отже,

¹ Порядок проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також

українське законодавство передбачає можливість надання правової охорони винаходам і корисним моделям, об'єктами яких є лікарські засоби.

Науковці, які досліджували проблеми захисту прав інтелектуальної власності у сфері фармації, розглядають інноваційні лікарські засоби як винаходи або інші об'єкти промислової власності. К. П. Давцко відносить лікарські засоби до об'єктів промислової власності у сфері медицини: винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій [1, с. 318]. В. В. Писева пропонує розглядати новий лікарський засіб як винахід та надавати йому належний правовий захист [2, с. 119]. Дослідники у сфері фармацевтичного права Є. А. Греков та М. М. Грекова стверджують, що патентування лікарських засобів надає власнику патенту комплекс можливостей з управління доступом, ціною і якістю лікарського засобу [3, с. 20]. Отже, інноваційний лікарський засіб може бути об'єктом винаходу та корисною моделлю. Суспільство зацікавлене в отриманні якісних лікарських засобів за найнижчою ціною. Розробники лікарських засобів заслуговують на правову охорону їх винаходів та компенсацію грошових коштів, витрачених під час наукових досліджень. Саме тому правовідносини у сфері патентування лікарських засобів потребують належного правового регулювання.

Правові засади охорони прав інтелектуальної власності на винаходи, корисні моделі та промислові зразки визначено у Паризькій конвенції про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. Ця Конвенція стала обов'язковою для України¹ з 25 грудня 1995 р. Ключові положення цієї Конвенції імплементовано до законодавства України про охорону об'єктів інтелектуальної власності.

Іншим міжнародним документом у сфері захисту прав інтелектуальної власності є Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. (далі – Угода), яка є додатком до Угоди про заснування Світової організації торгівлі. Обидві угоди стали обов'язковими для України у зв'язку зі вступом до Світової організації торгівлі. Згідно із ч. 8 ст. 70 Угоди кожна країна – учасниця СОТ повинна забезпечити охорону патентів на фармацевтичну

експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення : затв. Наказом МОЗ України від 26.08.2005 № 426 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1069-05> (дата звернення: 11.06.2021).

¹ Паризька конвенція про охорону промислової власності : від 20.03.1883 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123 (дата звернення: 11.06.2021).

продукцію¹. Отже, вимоги до охорони прав інтелектуальної власності на лікарські засоби встановлено у міжнародних договорах, які були ратифіковані Україною.

Правовий режим винаходів встановлено в Цивільному кодексі України та Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Серед об'єктів права інтелектуальної власності, перелічених у ч. 1 ст. 420 ЦК України, зазначено також і винахід. Самого визначення винаходу ЦК України не містить, його закріплено в абз. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Ця норма встановлює, що винаходом є результат інтелектуальної, творчої діяльності людини в будь-якій сфері технології². За нашим переконанням, таке визначення має загальний характер і не передбачає конкретних вимог до результату інтелектуальної діяльності, який подається для реєстрації як винахід.

Вимоги до винаходу встановлено у ст. 459 ЦК України. Зокрема, винахід характеризується новизною, винахідницьким рівнем і придатністю для промислового використання³. Відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» об'єктом винаходу може бути продукт або процес. При цьому серед різновидів продукту вказано пристрій, речовину, штам мікроорганізму, культуру клітин рослини і тварини⁴. Отже, нова речовина, яка використовується в інноваційному лікарському засобі, може вважатися винаходом. Процес виробництва інноваційного лікарського засобу також можна розглядати як винахід у сфері фармацевтичних технологій. Новий лікарський засіб, безумовно, є результатом інтелектуальної творчої діяльності науковців у сфері фармації.

В. В. Писєва стверджує, що винахід у більшості випадків виступає основним інструментом, який використовується фармацевтичним виробником для захисту інноваційного препарату [2, с. 120]. Разом із тим інноваційний лікарський засіб можна розглядати і як корисну модель. Визначення корисної моделі, як і визначення винаходу,

¹ Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності : від 15.04.1994 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018 (дата звернення: 11.06.2021).

² Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 11.06.2021).

³ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.06.2021).

⁴ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 11.06.2021).

закріплено в абз. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Таке визначення є аналогічним терміну «винахід», але серед ознак корисної моделі, закріплених у ст. 460 ЦК України, немає такої характеристики, як «винахідницький рівень». Корисна модель має бути новою і придатною для промислового використання¹. Згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» об'єктом корисної моделі може бути пристрій або процес². Звернемо увагу, що об'єктом винаходу може бути продукт або процес, а об'єктом корисної моделі – пристрій або процес. Лікарський засіб у жодному разі не можна вважати пристроєм. Разом із тим процес виготовлення інноваційного лікарського засобу цілком відповідає визначенню корисної моделі.

Отже, інноваційний лікарський засіб можна запатентувати в Україні або як винахід, або як корисну модель. О. В. Пономарьова звертає увагу на те, що в Україні однакові результати інтелектуальної діяльності можуть охоронятися і як винаходи, і як корисні моделі, проте отримання патенту на корисну модель має більше переваг, ніж на винахід. Дослідниця стверджує, що отримання патенту на корисну модель потребує менше часових і фінансових витрат. Окрім того, до корисної моделі висувається менше вимог щодо патентоздатності [4, с. 124]. Зазначені недоліки і переваги варто враховувати розробникам інноваційних ліків під час обрання способу правового захисту інноваційного препарату: або як винахід, або як корисну модель.

Українські фармацевтичні підприємства та наукові установи іноді отримують патенти на винаходи або корисні моделі, об'єктами яких є лікарські засоби. Серед відомостей Державних реєстрів патентів України на винаходи та корисні моделі, розміщених на сайті ДП «Український інститут інтелектуальної власності», вдалося знайти достатньо багато медичних препаратів. Разом із тим серед заявників і власників патентів більшість становлять іноземні фармацевтичні компанії та іноземні розробники лікарських засобів. Серед українських власників патентів на винаходи у сфері фармації можна назвати Національний фармацевтичний університет – патент на фармацевтичну композицію антидіабетичної дії у формі таблеток (винахідник – Рубан Олена Анатоліївна та інші) та Інститут біохімії імені О. В. Палладіна НАН України – патент на фармацевтичний

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.06.2021).

² Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 11.06.2021).

препарат комплексної дії «Коректин» (винахідник – Гулий Максим Федотович)¹.

Серед українських власників патентів на корисні моделі у сфері фармації можна знайти ТОВ «Науково-виробниче об'єднання «Мікрохім» – патент на корисну модель у вигляді способу одержання фармацевтичної композиції (винахідник – Тимко Володимир Григорович) і ТОВ «Фармацевтична компанія «Здоров'я» – патент на корисну модель у вигляді фармацевтичної композиції для орального застосування (винахідник – Доровський Олександр Вікторович)².

Отже, українські наукові установи, заклади вищої освіти та фармацевтичні підприємства іноді отримують патенти на винахід, об'єктом якого є лікарський засіб.

Існують певні прогалини у законодавчому регулюванні отримання патенту на винахід або корисну модель, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб. Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про лікарський засіб» заявка на видачу патенту на лікарський засіб подається до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності. При цьому необхідною умовою для видачі патенту є позитивний висновок центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я. МОЗ України має оцінити патентоспроможність інноваційного лікарського засобу³. Водночас Закон України «Про лікарські засоби» не уточнює, яким саме об'єктом інтелектуальної власності можна запатентувати інноваційний лікарський засіб. Можливо, у фармацевтичному законодавстві варто було б уточнити, чи можна отримати патент на винахід або корисну модель, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб.

Звернемо увагу на те, що згідно із ч. 3 ст. 5 Закону України «Про лікарський засіб» патент на лікарський засіб можна отримати лише за умови позитивного висновку Міністерства охорони здоров'я України щодо патентоспроможності лікарського засобу. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначає патент як охоронний документ, що засвідчує пріоритет, авторство і права на винахід або корисну модель. Національним органом з питань інтелектуальної власності визнано державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (далі – Укрпатент) відповідно до

¹ Спеціальна інформаційна система Укрпатентк : сайт. URL: <https://sis.ukrpatent.org/uk/search/simple/> (дата звернення: 11.06.2021).

² Там само.

³ Про лікарські засоби : Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр> (дата звернення: 11.06.2021).

розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2020 р. № 1267-р¹. Отже, саме Укрпатент повинен видавати патенти на винаходи та корисні моделі. Але необхідною умовою отримання такого патенту на інноваційний лікарський засіб є позитивний висновок МОЗ України щодо патентоспроможності медичного препарату.

Можна звернути увагу на наявність певних суперечностей між законодавством про обіг лікарських засобів і законодавством про охорону прав інтелектуальної власності. Так, у ст. 12 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначено вимоги до заявки на отримання патенту на винахід або корисну модель, але серед переліку документів, які подаються для отримання патенту, немає висновку МОЗ України щодо патентоспроможності лікарського засобу.

Порядок проведення Укрпатентом експертизи заявки на винахід або корисну модель встановлено у ст. 16 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Експертиза заявки складається з попередньої експертизи, формальної експертизи та кваліфікаційної експертизи². Проте порядок проведення експертизи не передбачає здійснення будь-яких досліджень МОЗ України щодо патентоспроможності лікарського засобу.

Правила розгляду заявки на винахід та заявки на корисну модель передбачають проведення формальної експертизи заявки на видачу патенту, експертизи заявки на локальну новизну, кваліфікаційної експертизи та експертизи на відповідність умовам патентоздатності. Однак ці Правила не містять окремих норм про особливості розгляду заявки на винахід у вигляді інноваційного лікарського засобу³. О. В. Кашинцева пропонує розробити окремі правила експертизи заявок на винаходи, що стосуються лікарських засобів, шляхом унесення змін і доповнень до чинних Правил розгляду заявки на винахід та заявки на корисну модель [5, с. 25]. Така пропозиція є слушною і доречною. Водночас ми наголошуємо, що норма ч. 3 ст. 5 Закону України «Про лікарський засіб» передбачає проведення експертизи патентоздатності

¹ Про Національний орган інтелектуальної власності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.10.2020 № 1297-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1267-2020-p> (дата звернення: 11.06.2021).

² Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 11.06.2021).

³ Правила розгляду заявки на винахід та заявки на корисну модель : затв. Наказом МОН України від 15.03.2002 № 197 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0364-02> (дата звернення: 11.06.2021).

лікарського засобу саме спеціалістами МОЗ України. Тому в нормах ст. 16 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» необхідно передбачити, що для видачі патенту на винахід або корисну модель, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб, Укрпатент звертається до МОЗ України щодо проведення кваліфікаційної експертизи заявленого інноваційного лікарського засобу та експертизи патентоздатності. Працівники Укрпатенту проводять лише формальну експертизу заявки про видачу патенту.

Варто зазначити, що проведення експертизи лікарського засобу, який пройшов доклінічні і клінічні випробування, вже передбачено у законодавчих і підзаконних актах, які встановлюють порядок державної реєстрації лікарських засобів. Відповідно до п. 2 Порядку державної реєстрації лікарських засобів державна реєстрація лікарського засобу здійснюється МОЗ України на підставі заяви та результатів експертизи реєстраційних матеріалів на такий засіб, проведеної Державним експертним центром МОЗ (далі – Центр) у визначеному МОЗ України порядку¹. Отже, для державної реєстрації лікарського засобу також необхідно провести експертизу інноваційного лікарського засобу.

Окрім того, у ч. 17 ст. 12 Закону України «Про лікарські засоби» передбачено надання патентів на інноваційні лікарські засоби для їх державної реєстрації. Заявник повинен надати МОЗ України копію патенту, а також документ, що підтверджує чинність патенту в Україні². Виходячи із норм законодавства про лікарські засоби, український розробник медичних препаратів повинен спочатку отримати патент на винахід або корисну модель, а потім – зареєструвати інноваційний лікарський засіб у МОЗ України. Отже, норми Закону України «Про лікарські засоби» закріплюють обов'язок МОЗ України двічі проводити експертизу того ж самого лікарського засобу: спочатку – для встановлення патентоздатності інноваційного лікарського засобу, а потім – під час його державної реєстрації. Така ситуація може спричинити невиправдані витрати часу і коштів МОЗ України. Норми Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» не враховують вимоги ч. 3 ст. 5 Закону України «Про лікарський засіб» щодо оцінювання патентоздатності нового лікарського засобу

¹ Порядок державної реєстрації (перереєстрації) лікарських засобів : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2005 № 376 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2005-п> (дата звернення: 11.06.2021).

² Про лікарські засоби : Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр> (дата звернення: 11.06.2021).

МОЗ України. Отже, законодавство України, яке регулює правовий захист винаходів і корисних моделей, об'єктами яких є інноваційні лікарські засоби, потребує подальшого вдосконалення.

Висновки

Інноваційні лікарські засоби можуть розглядатися як такі об'єкти інтелектуальної власності, як винаходи або корисні моделі. Для узгодження норм Закону України «Про лікарські засоби» та Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» пропонується внести такі зміни у чинне законодавство.

1. Викласти перше речення ч. 3 ст. 5 Закону України «Про лікарські засоби» у такій новій редакції: «Автор може подати заявку до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, на одержання патенту на винахід або корисну модель, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб».

2. Викласти ч. 17 ст. 12 Закону України «Про лікарські засоби» у такій новій редакції: «Для державної реєстрації інноваційного лікарського засобу та отримання правового захисту нового об'єкта інтелектуальної власності заявник подає одночасно необхідні пакети документів до МОЗ України та Національного органу з питань інтелектуальної власності. Державний експертний центр МОЗ України здійснює експертизу матеріалів реєстраційного дос'є лікарського засобу, висновки якої потрібні як для державної реєстрації лікарського засобу, так і для видачі патенту на винахід або корисну модель».

3. Доповнити ст. 16 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» частиною 22 такого змісту: «Для проведення кваліфікаційної експертизи та визначення патентоздатності заявки з реєстрації винаходу або корисної моделі, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб, Укрпатент звертається до МОЗ України. Проведення експертизи заявленого інноваційного лікарського засобу для встановлення його патентоздатності здійснюється МОЗ України. Висновки експертизи МОЗ України є обов'язковими для Укрпатенту. Укрпатент самостійно проводить формальну експертизу заявки на винахід або корисну модель, об'єктом яких є інноваційний лікарський засіб».

Висловлені пропозиції мають дискусійний характер і можуть бути підставою для започаткування обговорення напрямів удосконалення законодавства про патентування інноваційних лікарських засобів.

Список бібліографічних посилань: 1. Дацко К. П. Об'єкти права інтелектуальної власності у сфері охорони здоров'я. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. № 7. С. 316–324. DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2018-07-34>.

- 2.** Писєва В. В. Деякі особливості правової охорони винаходу, об'єктом якого є лікарський засіб. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 117–120. **3.** Греков Є. А., Грекова М. М. Розвиток права інтелектуальної власності в медичній сфері в аспекті реалізації права особи на доступність лікарських засобів. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 15–22. **4.** Пономарьова О. В. Деякі аспекти засобів індивідуалізації на ринку медичних і фармацевтичних послуг. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 5. С. 121–126. **5.** Кашинцева О. В., Трофименко М. М. Дослідження «вічнозелених патентів» на фармацевтичному ринку України. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 3. С. 16–27.

Надійшла до редколегії 14.06.2021

Vasyliiev S. V. Patenting of an Invention and an Utility Model Whose Object Is an Innovative Medicinal Product

The research is focused on the legal regulation of obtaining patents for inventions or utility models, the objects of which are innovative medicinal products. The study of the intellectual property problems for legal protection of innovative medicinal products is relevant because such tools increase the competitiveness of the economy and promote disease treatment. The purpose of the scientific article is to establish the features of the legal regulation of obtaining a patent for an invention or utility model, the object of which is an innovative medicinal product. The scientific novelty of the study is the propositions to amend the Law of Ukraine “On Medicinal Products” and the Law of Ukraine “On Protection of Rights to Inventions and Utility Models”.

An analysis of the norms of international documents, laws, and regulations of Ukraine, which establish the legal framework for intellectual property protection has been made. The concept of an innovative medicinal product is given. Possibilities of patenting innovative medicinal products as inventions are determined. The specifics of obtaining a patent for an utility model, the object of which is an innovative medicinal product, have been established. Peculiarities of application examination for inventions and utility models are revealed. Examples of patenting innovative medicinal products as inventions or utility models in Ukraine are given. A comparison of the norms regulating medicinal product patenting and state registration has been made.

Gaps and inconsistencies have been identified in the legislation that regulates intellectual property rights protection in the field of pharmacy. In particular, contradictions in the legal regulation of the examination of applications for a patent for an invention or utility model, the objects of which are innovative medicinal products. Propositions for amending the Law of Ukraine “On Medicinal Products” and the Law of Ukraine “On Protection of Rights to Inventions and Utility Models” have been identified. The offered amendments are designed to improve the examination of applications for inventions and utility models, the objects of which are innovative medicinal products.

Key words: innovations, medicinal product, patent, invention, utility model.

УДК 347.77:330.341.1(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.09>

Олена Вікторівна Піхурець,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільно-правових дисциплін (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-7512-951X>,
e-mail: elena.pihurets@gmail.com;

Андрій Олександрович Піхурець,

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого (студент);
e-mail: andrey.pikhurets@gmail.com

ЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПАТЕНТНОМУ ПРАВІ

Статтю присвячено дослідженню та з'ясуванню юридичної природи і змісту суспільних інтересів з погляду їх впливу на систему охорони патентних прав у контексті глобалізаційних світових процесів. Визначено проблеми впливу патентних прав на можливість реалізації особою прав, що їй належать у медичній сфері. Проаналізовано поняття приватного і суспільного інтересів, їх співвідношення, особливості змісту в патентному праві. Приділено увагу питанням розмежування приватних інтересів патентоволоділців та інтересів суспільства. Зроблено висновок, що забезпечення балансу між приватними та суспільними інтересами є актуальним завданням сучасного законодавства в межах правового регулювання патентних відносин. Визначено напрями розвитку правового регулювання патентних відносин у цій сфері з урахуванням вимог міжнародних договорів.

Ключові слова: інтерес, приватні інтереси, суспільний інтерес, баланс, обмеження, патентні права, патентоволоділець, результати науково-технічної творчості, охорона здоров'я, доступність лікарських засобів, примусова ліцензія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Створення нових інноваційних технологій, їх подальший розвиток і промислове застосування не лише стимулюють прогрес науки і техніки, але й породжують проблеми щодо їх правомірного застосування. Це насамперед стосується встановлення оптимального режиму охорони прав на результати інтелектуальної і творчої діяльності, досягнення збалансованості інтересів різних сторін у цих правовідносинах, створення ефективних правових механізмів захисту майнових та особистих немайнових прав суб'єктів на результати інтелектуальної і творчої діяльності з урахуванням суспільних інтересів.

Нещодавно Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі», якими докорінно змінено політику держави у сфері правової охорони винаходів (особливо у сфері медицини та фармації). Відтепер інтереси суспільства є пріоритетними в правовій охороні об'єктів патентного права, серед іншого у сфері забезпечення доступності лікування, порівняно з майновими (виключними) правами інтелектуальної власності. Важливість проведення таких змін назріла давно як через необхідність забезпечення справедливого балансу інтересів суспільства та виключних прав правоволодільців патентів, так і через потребу врегулювати відносини з приводу так званих «вічнозелених патентів» та можливість патентування способів діагностики і лікування, а також через низку інших положень патентного закону, які не відповідають міжнародно-правовим актам.

Стан дослідження проблеми

Вирішення проблеми співвідношення інтересів суспільства та правоволодільців результатів інтелектуальної і творчої діяльності в цілому бере початок у працях таких науковців, як В. Антонов, В. Базилевич, Дж. Бойл, А. Ворожевич, І. Венедиктова, В. Іноземцев, О. Кашинцева, О. Карцхія, І. Мелюхін, В. Потехіна, Л. Работягова, Р. Сітдікова та ін. Проте окреме вивчення проблемних питань щодо досягнення балансу інтересів (зокрема, загрози монополізації патентних прав як перешкоди розвитку інновацій) суспільства та дотримання прав правоволодільців не втрачає своєї актуальності донині.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз та з'ясування юридичної природи і змісту суспільних інтересів з погляду їх впливу на систему охорони патентних прав у контексті глобалізаційних світових процесів, а також пошук оптимального режиму охорони прав на науково-технічні результати для забезпечення справедливого балансу інтересів суспільства в аспекті забезпечення доступності до нових життєво важливих технологій (результатів інтелектуальної і творчої діяльності) та дотримання прав володільців результатів інтелектуальної і творчої діяльності. *Завданням* статті є дослідження категорії «суспільний інтерес», визначення його змісту та впливу на патентні права й обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Наукова новизна дослідження

Набуло подальшого розвитку розуміння змісту суспільних інтересів з погляду їх впливу на систему охорони патентних прав у контексті глобалізаційних світових процесів. Визначено правовий механізм забезпечення справедливого балансу інтересів суспільства та

правоволодільців. Обґрунтовано доцільність зміщення балансу інтересів від патентоволодільців до суспільства в галузі патентного права.

Основу *методології* дослідження обраної проблеми становлять системний підхід, діалектичний, формально-логічний та структурно-функціональний методи й інші загальнонаукові методи дослідження, а також спеціально-юридичні методи: порівняльно-правовий і формально-юридичний.

Виклад основного матеріалу

З урахуванням сучасних реалій фактично настав час для змін, які дадуть можливість законодавству в умовах пандемії COVID-19 мінімізувати негативні наслідки для суспільства. Законодавство у сфері прав на результати інтелектуальної і творчої діяльності щодо пом'якшення ставлення до меж та обмежень здійснення суб'єктивних майнових (виключних) прав інтелектуальної власності не залишається осторонь від таких глобальних процесів. Правову охорону результатів науково-технічної творчості спрямовано на посилення захисту становища правоволодільців, максимальне залучення юридичного інструментарію, що використовується для захисту майнових прав на нематеріальні об'єкти. Стосовно сфери патентно-правової охорони результатів інтелектуальної і творчої діяльності приватний інтерес творця (автора, винахідника) полягає в ефективній охороні його науково-технічних досягнень від різних посягань: плагиату, копіювання, розповсюдження та іншого використання, оскільки сутність виключних (майнових) прав передбачає, що творець (автор, винахідник) чи інший правоволодільець незалежно від волі третіх осіб може дозволити або заборонити використання власних досягнень.

Виключні (майнові) патентні права є важливою складовою комплексу інтелектуальних прав (ст. 424 ЦК України) і являють собою майже не обмежену правову монополію на використання результатів інтелектуальної і творчої діяльності. Проте чи означає наявність такого монопольного права у патентоволодільця володінням монополією в майновому, економічному обороті? Наскільки суттєвим може бути вплив патентоволодільця на технічний та інтелектуальний розвиток суспільства в умовах подолання пандемії COVID-19? І чи є можливим обмеження прав на науково-технічний результат з урахуванням інтересів суспільства?

Система правової охорони та захисту об'єктів права інтелектуальної власності (результатів науково-технічної творчості) протягом тривалого періоду часу мала практично абсолютний характер, а інтереси інших суб'єктів суспільства не враховувалися. Розроблення і впровадження інноваційних рішень у будь-якій галузі нерозривно пов'язується з необхідністю патентування винаходів, корисних

моделей чи промислових зразків. Високий рівень конкуренції на ринку інновацій є каталізатором потенційного ризику недобросовісної конкуренції, промислового шпіонажу, запозичення ідей, а також використання чужих результатів інтелектуальної і творчої діяльності. Набуття права на винахід, корисну модель або промисловий зразок, авторство і виключне право на нього засвідчуються патентом (п. 1 ст. 462 ЦК України).

Збільшення кількості розробок медичних препаратів та вакцини під час пандемії COVID-19 підвищило суспільну цікавість саме до патентних прав. І не дивно, оскільки наявність абсолютної правової охорони патентних прав неодмінно призводить до конфлікту приватних інтересів правоволодільців з інтересами суспільства. На думку більшості вчених, у цій сфері фундаментальний конфлікт приватних і суспільних інтересів є майже неминучим [1, с. 42]. Він полягає в тому, що в умовах обмеженості ресурсів, з одного боку, інтелектуальна власність сприяє підвищенню конкурентоспроможності держави на світовому ринку, а також задоволенню найбільш важливих потреб у соціальній сфері, але, з іншого боку, виконує роль основного корпоративного активу в приватних компаніях, коли їх лідерство на ринку значною мірою зумовлюється їх пропозицією високотехнологічних, таких, що ґрунтуються на запатентованих об'єктах, товарів [2, с. 14]. Отже, патентна монополія, безперечно, впливає на конкуренцію, існування якої є необхідним для технічного прогресу, та супроводжується зловживанням виключними правами. Проте не варто забувати і про інтереси патентоволодільців, які мають право на повернення своїх інвестицій і прагнуть отримати винагороду, адекватну затратам.

Створення ліків та вакцини й факт їх існування не гарантують, що суспільство зможе безперешкодно отримати доступ до них, якщо уряди країн не вплинуть на систему патентної монополії в фарміндустрії. Патенти покликані винагородити фармацевтичні компанії за інвестування в дослідження й розроблення лікарських засобів. Фактично патенти є найціннішим активом фармкомпаній, і можна припустити, що пандемія COVID-19 призведе до значного зростання патентів на лікувальні засоби. І саме фармкомпанії ухвалюватимуть рішення, хто отримає доступ до ліків та вакцини.

Існують приклади того, як патентоволодільці (бігфарми) нехтують інтересами суспільства та обмежують доступ до лікарських засобів від COVID-19. Так, фармкомпанія 3М має понад 400 патентів на лікувальні засоби та суворо обмежує коло осіб, які можуть виробляти і постачати їх у будь-яку країну. Уряди низки країн неодноразово закликали бігфарму 3М відкрити свої патенти на час пандемії. Проте остання не квапиться з таким кроком, оскільки чітко розуміє, що

втратить надмільйонні прибутки. Цікавою є і ситуація з поставкою французьким виробником діагностичних засобів, що подав тестовий набір в Управління продовольства й медикаментів (FDA) США для екстреного дозволу на його продаж. Однак на нього подано позов компанією Softbank у зв'язку з можливим випадком порушення патентних прав¹. Не дивно, що уряди країни вживають або розглядають можливість ужиття превентивних заходів протидії патентній монополії з метою боротьби з пандемією COVID-19. Відповідно, останнім часом дедалі більшої актуальності набуває необхідність посилення ролі інститутів, які можна використати для захисту інтересів суспільства в разі зіткнення останнього з інтересами правоволодільців у цих складних умовах. Прикладом такого інституту є суспільний (публічний) інтерес, який надає можливість найбільш повно відобразити інтереси широкого кола суб'єктів в абсолютно різних сферах життя. Якщо говорити про патентне право, то можливість його обмеження в інтересах суспільства є дуже дискусійною темою. До цих пір неможливо досягти консенсусу з питання дотримання балансу інтересів правоволодільців, суспільства і держави навіть на національному рівні, не кажучи вже про міжнародний.

Ігнорування інтересів суспільства може не лише мати негативні наслідки з погляду ефективності правового регулювання, а й послужити джерелом соціальної напруги [3]. Не випадково останнім часом з'явився громадські рухи, що виступають за реформування інтелектуального законодавства та сприяння вільному поширенню знань і результатів інтелектуальної і творчої діяльності. Відомі громадські та міжнародні організації закликають провідні фармацевтичні компанії демонополізувати лікарські засоби (відкрити патенти), здатні допомогти у подоланні пандемії COVID-19. Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ відкрито звернулася до Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) із проханням застосувати всі наявні засоби для забезпечення доступу до інформації щодо лікування COVID-19 та лікувальних засобів. Також міжнародна медична гуманітарна організація «Лікарі без кордонів» закликає уряди країн не патентувати ліки від COVID-19 та поступитися майновими інтересами заради виживання людства², тобто не наживатися на

¹ Hruska J. Patent Troll Sues to Pull Covid-19 Tests Off Market Over Alleged Infringement // ExtremeTech : сайт. 17.03.2020. URL: <https://www.extremetech.com/extreme/307741-patent-troll-sues-to-pull-covid-19-tests-off-market-over-alleged-infringement> (дата звернення: 23.04.2021).

² Кашінцева О. Лисий шмат міжнародних досліджень щодо лікування COVID-19 може бути монополізовано в Україні // Українська правда : сайт.

ліках, тестах або вакцинах, що використовуються для боротьби з COVID-19.

«Суспільний інтерес» є досить широко використовуваним терміном у сфері політики, соціології й економіки, проте на нормативному рівні в Україні його легальне визначення відсутнє. У ст. 1 законопроекту «Про доступ до публічної інформації» все-таки містилося визначення цього терміна, проте його виключили. В юридичній науці також приділяється значна увага цій категорії, однак до розуміння змісту суспільного інтересу в праві ставляться по-різному. Найбільш поширеним є розуміння суспільних інтересів як інтересів суспільства. Водночас суспільний інтерес не завжди складається із сукупності інтересів членів суспільства, він може існувати ніби сам по собі, як об'єктивна дійсність, тому в юридичній науці переважає ставлення до інтересу як до суб'єктивно-об'єктивної категорії, що надає можливість суб'єкту усвідомлювати свої об'єктивні потреби [4, с. 49–50]. Фактично поняття «суспільний інтерес» вживається не в суб'єктивному розумінні, а означає позитивний характер інтересів. Суспільний інтерес – це зацікавленість в існуванні якогось блага, яке має для суспільства в цілому або окремих соціальних груп певне значення, яке принесе йому користь. Визначення змісту суспільних інтересів у конкретному випадку залишається на розсуд суду чи фахівців у сфері права.

Зміст інтересів окремих осіб, груп і всього суспільства визначається сукупністю факторів: рівнем розвитку суспільства, економічним станом, панівною мораллю, духовними потребами громадян тощо [4, с. 50]. Наразі для суспільства є характерними високий рівень освіченості громадян і прагнення до безперервної освіти, що зумовлює потребу членів суспільства в доступі до знань, інформації, новітніх технологій, об'єктів науки і культури. У таких умовах суспільний об'єктивний інтерес у задоволенні названих потреб відображає суб'єктивні інтереси більшості членів суспільства. У зв'язку з цим важливого значення набуває створення правових підстав для реалізації суспільних інтересів.

У нормативних правових актах інтерес може виражатися через мету правового регулювання. Головна мета охорони патентного права – захист прав творців та патентоволодільців. Інститут виключних прав забезпечує правову охорону насамперед приватних інтересів авторів, винахідників і патентоволодільців щодо результатів науково-технічної творчості, їх суб'єктивних моральних та економічних інтересів. У вирішенні цього завдання у процесі становлення

патентного права досягнуто значних успіхів як на міжнародному рівні, так і на рівні національних законодавств, зокрема законодавства України.

Водночас об'єкти патентного права, як і інші результати інтелектуальної і творчої діяльності, відіграють велику роль у науковому, технологічному й економічному розвитку суспільства, члени суспільства зацікавлені в доступі до новітніх технологій, вільному обміні інформацією. Винахідники (автори, творці) та патентоволодільці мають суб'єктивний інтерес щодо забезпечення ефективної охорони своїх результатів науково-технічної творчості (передових технологій) від різних посягань: запозичення, незаконного копіювання та іншого використання об'єктів, що їм належать, тобто до встановлення патентної монополії. Можливість отримання матеріальної вигоди винахідниками (авторами, творцями) та патентоволодільцями від використання результатів їхньої інтелектуальної і творчої діяльності в подальшому стимулює їх на створення нових результатів науково-технічної творчості.

І саме через ефективне досягнення балансу приватного та суспільного інтересів можна досягти позитивних зрушень у напрямі розвитку інноваційної економіки України. Відповідно, суспільний інтерес у патентному праві в об'єктивному сенсі полягає в можливості доступу до досягнень науково-технічної творчості й інформації невизначеного кола осіб, тобто всіх членів суспільства. Такий інтерес має об'єктивний характер і не є пов'язаним із конкретними суб'єктами.

У цьому сенсі цікавим є рішення німецького суду у справі «Поліферон», де вказано, що суспільні інтереси не можуть бути визначені в цілому, оскільки це ємне правове поняття. Оцінка співвідношення інтересів володільця патенту та інтересів суспільства може бути різною залежно від конкретних обставин. Останні й мають бути визначальним фактором у винесенні рішення¹, суб'єктивними носіями якого є члени суспільства, що використовують результати інтелектуальної і творчої діяльності. Однак обсяг суспільного інтересу визначається різними неправовими явищами: рівнем розвитку суспільства, економічним становищем, мораллю, охороною здоров'я та доступом до лікарських засобів; конкретними потребами громадян тощо.

Зазначимо, що теоретичні проблеми юридичної дефініції набувають практичного значення в надзвичайно складних умовах пандемії.

¹ WIPO Circular C.8828 – Contribution to the preparation of a draft reference document on the exception of compulsory licence // WIPO : сайт. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/scp/en/meetings/session_30/comments_received/germany.pdf (дата звернення: 23.04.2021).

Зараз як ніколи важливо приділити належну увагу дотриманню суспільних інтересів під час удосконалення патентного законодавства, інакше багато досягнень людської думки й технічного прогресу, особливо в медицині та фармацевтичній галузі, стануть недоступними для широкого загалу суспільства, що не сприятиме виконанню одного з найважливіших завдань демократичного суспільства – забезпечення рівного доступу всіх до інформації, знань і досягнень науково-технічного прогресу й культури.

Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (далі – Угода ТРІПС)¹ наголошує також на необхідності дотримання балансу інтересів правоволодільців і суспільства та прямо відносить зазначене до мети правового регулювання в праві інтелектуальної власності. У ст. 7 Угоди ТРІПС зазначається, що охорона і реалізація прав інтелектуальної власності мають сприяти запровадженню технологічних нововведень та переданню і розповсюдженню технологій для обопільної вигоди виробників і користувачів технологічних знань, сприяючи соціально-економічному добробуту, та досягненню балансу прав і зобов'язань. Тобто мету прямо спрямовано на задоволення суспільних інтересів. А вже в ст. 8 Угоди ТРІПС дотримання суспільних інтересів проголошується першим принципом правової охорони об'єктів права інтелектуальної власності. Під час формування або вдосконалення своїх національних законів і правил країни-члени можуть вживати заходів, необхідних для охорони громадського здоров'я та харчування, і спонукати суспільний інтерес у життєво важливих ситуаціях для їх соціально-економічного й технологічного розвитку, за умови, що такі заходи узгоджуються з положеннями Угоди ТРІПС. Усі ці заходи, які відповідають Угоді ТРІПС, дозволяють забезпечити доступ до результатів науково-технічної творчості і, відповідно, надають доступні можливості щодо використання нових ліків, методів та способів лікування тощо без негативного впливу на майбутні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи у сфері медицини [5].

Отже, принцип дотримання балансу інтересів правоволодільців, суспільства і держави є зараз надзвичайно актуальним у зв'язку з бурхливим розвитком технологій, інформаційних систем і цікавістю суспільства до знань, що лише зростає. Тому на законодавчому рівні слід зафіксувати правовий механізм балансу зазначених суб'єктів. Головне завдання, яке вирішує законодавець під час створення

¹ Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності : від 15.04.1994 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018 (дата звернення: 23.04.2021).

механізму дотримання балансу в роботі інституту інтелектуальної власності, – це подолання негативних ефектів від використання інтелектуальних прав, що стримують економічний та інноваційний розвиток, шкодять інтересам споживачів і приросту суспільного блага.

На думку зарубіжних науковців, для встановлення патентного режиму охорони і захисту творчих результатів та інновацій треба послідовно враховувати не лише збалансованість співвідношення правової монополії в формі виключного права і суспільних інтересів, а і стимулювання творчої активності первинних творців (авторів і винахідників) та їх послідовників у розвитку нових ідей та інновацій [7]. *Такого балансу можна досягти, визначивши раз і назавжди межі, винятки та обмеження правового регулювання об'єктів патентного права і встановивши той чи інший правовий режим охорони результатів інтелектуальної і творчої діяльності в нормативно-правових актах.*

Саме для зменшення негативних наслідків патентно-правової охорони результатів науково-технічної творчості (монополізації їх використання) законодавство і передбачає обмеження та винятки із цієї правової монополії за умови, що такі обмеження та винятки не створюють для патентоволодільців істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення охоронюваних законом інтересів. Винятки, межі та обмеження мають вирішальне значення для будь-якої системи правової охорони. В одному зі своїх рішень Конституційний суд України роз'яснив, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ч. 1 ст. 64 Конституції України) ¹ й указав, що встановлення обмежень прав і свобод людини та громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним.

Головна мета патентної охорони полягає в одночасній реалізації певних функцій, як-то: залучення результатів науково-технічної творчості в комерційний обіг, стимулювання інноваційної діяльності, сприяння конкуренції інвестицій у цю сферу, а також отримання справедливої винагороди за винахідницький внесок у

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) : від 25.12.1997 № 9-зп // БД «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення: 23.04.2021).

науково-технічний розвиток суспільства. Відповідно, правовими можливостями правоволодільців є виключне використання результатів науково-технічної творчості за відмови іншим особам у доступі до них з метою отримання прибутку (конкурентних переваг) від ефективно комерціалізації результатів науково-технічної творчості та промислового впровадження, а також надання дозволу (ліцензії) на справедливі умови, можливості використовувати результати науково-технічної творчості іншим суб'єктам на комерційній основі. В умовах визначеного конфлікту інтересів (доступу до ліків в умовах пандемії COVID-19) існує висока ймовірність того, що патентоволодієць може здійснювати права, що йому належать, у супереч з суспільним інтересам.

Провідні фармацевтичні компанії активно розробляють антивірусні та протизапальні засоби, здатні ефективно протистояти коронавірусу, а також вакцини, здатні повністю виключити або суттєво знизити шанси ураження організму людини вірусом COVID-19. Фармкомпанії вкладають значні кошти у пошук ефективних ліків від коронавірусу, адже основний прибуток отримає той виробник, який першим зможе запропонувати суспільству найбільш дієві препарати (звісно, після проходження необхідних процедур та отримання патенту). Відповідно, фармацевтичні компанії як правоволодільці з метою забезпечення привілейованого (монопольного) становища й унеможливлення неконтрольованого відтворення (у випадку з генеріками) та розповсюдження підробок запатентованих медичних засобів (ліків, вакцин) заборонять, обмежуватимуть і перешкоджатимуть доступу до використання результатів науково-технічної творчості у сфері медицини та фармакології іншим особам, наприклад за допомогою встановлення завідомо високих цін чи ненадання дозволу (ліцензії) або встановлення несправедливих умов для укладення договору. Правоволодієць може визначати способи, територію, строк використання об'єктів права інтелектуальної власності та розмір роялті, що може призвести до заборони будь-якого використання третіми особами. Інша справа, що заборона в цьому випадку реалізується не за допомогою відмови в наданні ліцензій, а встановленням умов для її подолання.

Зазначимо, що у разі відмови в наданні ліцензії (дозволу) на використання запатентованого результату науково-технічної творчості як одного з найбільш імовірних випадків порушення інституційного призначення виключного права справжню мету дій правоволодієця досить складно визначити. Утім, до таких дій патентоволодієця принципово не застосовується загальний наслідок зловживання правом – відмова в захисті права. Саме тому варто забезпечити баланс приватних і суспільних інтересів щодо запатентованих результатів

науково-технічної творчості. Законодавець або правозастосовувачі мають компенсувати волю патентоволодільця на надання доступу на справедливих умовах до науково-технічних результатів іншим суб'єктам, а не відмовити у захисті виключного права, особливо коли йдеться про охорону та захист права людини на життя і здоров'я в умовах пандемії COVID-19 та у зв'язку з численними випадками його обмеження патентною монополією. Сучасною правовою доктриною права інтелектуальної власності передбачено механізм впливу на здійснення виключних прав шляхом видачі урядом країни примусової ліцензії на результати науково-технічної творчості, серед іншого у сфері охорони здоров'я, з метою їх некомерційного використання. Пандемія COVID-19 створює нечуваний попит на медичні засоби індивідуального захисту (маски, респіратори, рукавички, захисні костюми, антисептики), системи очищення та знезараження повітря та лікування захворювання (системи вентиляції легень, лікарські засоби, вакцини тощо), і саме держава має забезпечити не лише їх наявність, а й доступність для кожної людини. Згідно з трактуванням Всесвітньої організації охорони здоров'я поняття «доступність лікарських засобів» розглядається в аспектах фізичної та економічної доступності. Фізична доступність передбачає забезпечення споживачів якісними, ефективними та безпечними лікарськими засобами. Економічна доступність передбачає систему державного регулювання цін і формування попиту на лікарські засоби¹.

Частина 2 ст. 424 ЦК України закріплює загальний принцип щодо можливості обмежень майнових прав інтелектуальної власності, які не є порушенням цих прав. У цьому разі слід зазначити, що йдеться про обмеження майнових прав інтелектуальної власності, прямо передбачені в законі. Одним із таких обмежень і є примусова ліцензія. Інститут примусового ліцензування повною мірою відповідає особливостям патентних правовідносин, не позбавляє патентоволодільця захисту його виключного права і так само не перешкоджає йому самостійно використовувати й ефективно комерціалізувати відповідну розробку. Цілком імовірно, що незабаром значно збільшиться застосування примусових ліцензій на результати науково-технічної творчості, зокрема у сфері охорони здоров'я, з метою їх некомерційного використання для лікування від коронавірусу COVID-19, особливо коли фармацевтичні компанії самостійно відмовляться відкрити

¹ Патенты и здравоохранение: Комментарии стран-членов постоянного комитета по патентному праву (ПКПП) и наблюдателей. Восемнадцатая сессия. Женева, 21–25 мая 2012 г. // WIPO : сайт. URL: http://www.wipo.int/edocs/mdocs/scp/ru/scp_18/scp_18_inf_3.pdf (дата звернення: 23.04.2021).

патенти та заборонятимуть вільний доступ суспільства до лікарських засобів, тестів та вакцини.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині права інтелектуальної власності та в більшості національних законодавств¹ такий правовий механізм надає можливість урядам за надзвичайних обставин тимчасово обмежити правову охорону патентів праволодільця задляки примусовому ліцензуванню на користь спеціально визначених осіб або установ. Це інститут підлягає застосуванню саме в тих випадках, коли шкода суспільним інтересам від здійснення виключного патентного права перевищує переваги, які отримає праволодільець [8]. Нещодавно уряд Чилі заявив, що пандемія виправдовує використання приватного (примусового) ліцензування. Ізраїль видав приватні ліцензії на лопінавіри та ритонавіри, Еквадор затвердив резолюцію, в якій міністру з охорони здоров'я пропонується видавати приватні (примусові) ліцензії на всі патенти, пов'язані з COVID-19. Канада та Німеччина внесли поправки у свої патентні закони, щоб забезпечити швидке надання примусової ліцензії². Бразилія перебуває в процесі впровадження поправок у свій патентний закон для спрощення примусового ліцензування³.

Коста-Ріка взагалі подала до Світової організації охорони здоров'я пропозицію про створення глобального технологічного пулу COVID-19 – місця, де можна було б об'єднати всю необхідну інтелектуальну власність, таку як патенти, зразки, комерційні секрети і програмне забезпечення. Політики в Нідерландах і Великобританії нещодавно підтримали цю ідею, і генеральний директор ВООЗ вітає пропозицію Коста-Ріки, тоді як ЮНІТЕЙД пообіцяв її профінансувати⁴.

Отже, впровадження примусового ліцензування лікарських засобів в умовах ризику суттєвого дефіциту засобів індивідуального

¹ Pillai K. U. The role of Patent Law in Public Interest // Altacit Global : сайт. URL: <https://www.altacit.com/resources/patent/the-role-of-patent-law-in-public-interest/> (дата звернення: 23.04.2021).

² Кашинцева О. Лисий шмат міжнародних досліджень щодо лікування COVID-19 може бути монополізовано в Україні // Українська правда : сайт. 22.04.2020. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/04/22/240702/> (дата звернення: 23.04.2021).

³ Costa Rica Submits Proposal for who to Facilitate Access to Technologies to Combat COVID-19 // Costa Rica Gobierno del Bicentenario : сайт. URL: <https://www.presidencia.go.cr/comunicados/2020/03/costa-rica-submits-proposal-for-who-to-facilitate-access-to-technologies-to-combat-covid-19/> (дата звернення: 23.04.2021).

⁴ Prabhala A., Hoen E. We'll find a treatment for coronavirus – but drug companies will decide who gets it // The Guardian : сайт. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/15/coronavirus-treatment-drug-companies> (дата звернення: 23.04.2021).

захисту, систем очищення та знезараження повітря та лікування захворювання на території України, спричиненого ситуацією з пандемією COVID-19, є одним з обмежень патентних прав і є технічно можливим. Правовим підґрунтям для видачі примусової ліцензії на запатентований лікарський засіб в Україні є ч. 3 ст. 30 та ч. 2 ст. 31 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі»¹, ст. 9 «Про лікарські засоби»², Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі) чи зареєстрованого компонування напівпровідникових виробів» від 14 січня 2004 р. № 8³ та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу» від 4 грудня 2013 р. № 877⁴. При цьому: 1) дозвіл на таке використання надається, виходячи з конкретних обставин; 2) його обсяг і тривалість визначаються метою наданого дозволу; 3) дозвіл на таке використання не позбавляє володільця патенту права надавати дозволи на використання винаходу (корисної моделі) іншим особам; 4) право на таке використання не передається, крім випадку, коли воно передається разом із тією частиною підприємства чи ділової практики, в якій здійснюється це використання; 5) використання дозволяється переважно для забезпечення потреб внутрішнього ринку; 6) про надання дозволу на використання винаходу (корисної моделі) володільцю патенту надсилається повідомлення одразу, як це стане практично можливим; 7) дозвіл на використання відміняється, якщо перестають

¹ Про охорону прав на винаходи та корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 23.04.2021).

² Про лікарські засоби : Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр> (дата звернення: 23.04.2021).

³ Про затвердження Порядку надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі) чи зареєстрованого компонування напівпровідникових виробів : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2004 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2004-п> (дата звернення: 23.04.2021).

⁴ Про затвердження Порядку надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2013 № 877 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2013-п> (дата звернення: 23.04.2021).

існувати обставини, через які його видано; 8) володільцю патенту сплачується адекватна компенсація відповідно до економічної цінності винаходу (корисної моделі)¹.

Відповідно, примусова ліцензія може бути надана виключно в разі настання обставин (пандемія COVID-19), що становлять загрозу здоров'ю населення України, обороні держави, екологічній безпеці тощо. До того ж обсяг і тривалість використання об'єктів патентного права за примусовою ліцензією визначаються метою наданого дозволу (на період існування пандемії COVID-19). Отже, після закінчення пандемії COVID-19 дія такої примусової ліцензії припиняється. Надання примусової ліцензії не позбавляє патентоволодільця його прав (тобто права самому використовувати об'єкти патентного права, права надання дозволу на використання об'єктів патентного права іншими особами або ж права перешкоджати незаконному використанню об'єктів патентного права). Про надання примусової ліцензії патентоволодільцю надсилається повідомлення та сплачується адекватна компенсація відповідно до економічної цінності об'єктів патентного права.

Утім, в Україні все-таки роблять певні кроки у цьому напрямі. Так, комітет Верховної Ради України з питань здоров'я нації підготував законопроект про примусове ліцензування медпрепаратів для боротьби з коронавірусною інфекцією, який найближчим часом мають розглянути². Навіть у тому разі, якщо такий законопроект ухвалено не буде, цілком достатнім є наявне законодавство у сфері патентних прав. Так, варто згадати і про такі засоби обмеження патентних прав, як вільне використання винаходів, корисних моделей та промислових зразків, як паралельний імпорт тощо, які також є засобами обмеження патентної монополії і в цих умовах можуть бути теж застосовані.

Разом із тим не варто забувати і про те, чого нам очікувати після пандемії COVID-19, коли фармвиробники відчують полегшення соціального тиску на їх патенти. У цьому сенсі цікавою є позиція ВООЗ та Європейської асоціації лікарських засобів (ЕМА), яка дає чітко зрозуміти, що всі дані, отримані у процесі таких досліджень, не можуть бути монополізовані інструментами права інтелектуальної

¹ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 23.04.2021).

² Готується законопроект про примусове ліцензування препаратів для боротьби з COVID-19, – «слуга народу» Радущкий // ЦЕНЗОР.НЕТ : сайт. 07.04.2020. URL: <https://sensor.net.ua/ua/news/3187269/> (дата звернення: 23.04.2021).

власності ні як об'єкти патентування за новою сферою застосування / новим призначенням, ні в режимі ексклюзивності даних досьє лікарського засобу. Отже, фармкомпаніям слід нагадувати (інколи і в примусовому порядку) про найважливішу мету механізму правового регулювання у сфері охорони науково-технічних рішень – забезпечення інтересів суспільства та доступу до ліків.

Висновок

Принципи охорони патентних прав майже завжди перебувають у безперервному конфлікті з інтересами суспільства. На різних шальках терезів розмістилися інтереси патентоволодільців (з їх монопольним виключним правом на результат інтелектуальної і творчої діяльності) й інтереси суспільства (з його невід'ємним правом вільного доступу до найкращих медичних досягнень, особливо в умовах пандемії COVID-19). Слід погодитися з тим, що інтереси обох є абсолютною цінністю для суспільства. Досить важко обрати той чи інший бік, проте в таких складних умовах мусимо все ж таки обирати інтереси суспільства.

Забезпечення справедливого балансу інтересів суспільства та патентоволодільців є надзвичайно важливим у сфері правового регулювання досліджуваних відносин та однозначно ставить перед правниками низку наукових завдань. Їх успішне вирішення, безперечно, сприятиме науковому пошуку в цьому напрямі на засадах правових гарантій охорони результатів інтелектуальної і творчої діяльності, прав їх праволодільців та забезпечення доступності нових, а також життєво важливих технологій (особливо в медичній і фармакологічній сферах) та інших інновацій для суспільства і забезпечення суспільного інтересу.

Список бібліографічних посилань: 1. Ворожевич А. С. Риски и возможные последствия ограниченный патентных прав в фармсфере. *Вестник Университета имени О. Е. Кутафина*. 2017. № 6. С. 42–53. 2. Ворожевич А. С. Условия принудительного лицензирования: международный и национальный аспект. *Вестник Арбитражного суда Московского округа*. 2015. № 2. С. 14–30. 3. Ситдикова Р. И. Гражданско-правовой механизм охраны частных, общественных и публичных интересов авторским правом : автореф. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. М., 2013. 53 с. 4. Грибанов В. П. Интерес в гражданском праве. *Советское государство и право*. 1967. № 1. С. 49–56. 5. Ghanotakis E. Access to Medicines for Developing Countries. *Journal of World IP*. 2004. Vol. 7, Iss. 14. Pp. 167–182. 6. Щедрина Н. Д. Учет публичных интересов в принудительном лицензировании объектов патентных прав. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2018. № 2. С. 71–75. 7. Shyamkrishna B. The Pragmatic Incrementalism of Common Law Intellectual Property. *Vanderbilt Law Review*. 2010. Vol. 63. URL: <https://ssrn.com/abstract=1572847> (дата

звернення: 23.04.2021). 8. Tyler N. S. Patent nonuse and technology suppression: the use of compulsory licensing to promote progress. *University of Pennsylvania Law Review*. 2014. Vol. 161. Pp. 451–475.

Надійшла до редакції 27.04.2021

Pikhurets O. V., Pikhurets A. O. Importance of Public Interests in Patent Law

The article is focused on studying and explaining the legal nature and content of public interests from point of view of the patent protection system in the context of globalization processes. The problems of the influence of patent rights on the possibility of individuals to realize their rights in the health care sector are identified. The concepts of private and public interests, their ratio, content features in patent law are analyzed. The defining value of interest is fixed at the normative level in civil law, where intellectual property law is its sub-branch. In general, private interest can be both property and non-property. In this context, the provisions of national and international legislation of the necessity of balance the interests of society and patent holders are analyzed; on restricting the rights of patent owners with the aim to ensure the public interest; about necessity in certain cases to break the monopoly of patent owners through compulsory licensing, etc. The tendency to strengthen the protection of public interests has been revealed. Attention is paid to the issue of distinguishing between the private interests of patent holders and the interests of society. It is clarified why these interests collide and what rules justify such conflicts. The conclusion that necessity to ensure a balance between private and public interests is substantiated as the urgent task of modern legislation in the legal regulation of patent relations.

One of the legal ways to achieve a balance between the interests of society and patent holders is a compulsory license. The institution of compulsory licensing fully corresponds to the peculiarities of patent legal relations and does not deprive the patent owner of the protection of his exclusive right. But it does not prevent the latter to independently use and effectively commercialize the relevant technical solution. Compulsory license is possible to apply precisely in those cases when the harm to the public interest from the exercise of the exclusive patent right exceeds the benefits received by the right holder.

The authors have determined the direction of the development of legal regulation of patent relations in this area taking into account the requirements of international treaties.

Key words: interest, private interests, public interest, balance, restrictions, patent rights, patent owner, results of scientific and technical creativity, health care, availability of medicines, compulsory license.

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО;
АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

УДК 349.42

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.10>

Іван Васильович Бригадир,

кандидат юридичних наук, доцент,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра трудового та господарського права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-3181-3410>,

e-mail: iw_b@ukr.net

**ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ
АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ**

Досліджено державну політику, законодавство та практику його застосування щодо використання в Україні електрифікованих автомобільних транспортних засобів – електромобілів, які працюють на хімічних джерелах струму. Запропоновано зміни до законодавства щодо попередження негативного впливу накопичення непридатних для використання акумуляторів електрифікованих автомобільних транспортних засобів і створення механізму екологічно безпечної їх утилізації.

Ключові слова: екологічне право, електромобіль, хімічні джерела струму, екологічна безпека, відходи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Дедалі більшу увагу людства прикуто до екологічних проблем, які давно набули світового масштабу. Якщо ще 50–70 років тому проблеми забруднення довкілля здебільшого стосувалися розвинутих промислових країн, то сьогодні найгострішими вони стають саме для найбідніших, хоча стосуються всіх. Головним забруднювачем довкілля залишається промисловість, але багатші країни можуть собі дозволити переносити виробництва подалі від густонаселених міст або взагалі витіснити шкідливі виробництва за межі власної території. Однак існує вид джерела забруднення довкілля, який неможливо винести за межі міст, і головне, чим багатша країна та густіше розміщено населення, тим більшою є концентрація забруднення. Таким джерелом забруднення є транспортна галузь, зокрема автомобільний транспорт.

Екологізація автомобільного транспорту є нагальною вимогою сьогодення у зв'язку із значним попитом на індивідуальний транспорт, і

чим вищим є рівень життя людей, тим більше автомобілів вони купують. Ураховуючи європейське розташування України, слід розглядати саме європейський досвід екологізації автомобільного транспорту. Провідним напрямом розвитку вимог до екологічних показників автомобілів тривалий час було встановлення дедалі жорсткіших вимог до викидів, які, у свою чергу, вимагали все вищих показників технічної досконалості силових установок та якості пального. Першою екологічною вимогою до автомобілів була Директива 70/220/ЄЕС¹, ухвалена в 1970 р. Потім поступово ухвалювали все новіші, ці вимоги відомі під загальною назвою «Євро – 2, 3, 4, 5, 6».

Проте встановлення дедалі жорсткіших вимог до обладнання транспортних засобів на сьогодні практично вичерпало себе як спосіб зменшення негативного впливу транспорту на довкілля, особливо в містах. Причиною вважається просте математичне збільшення кількості транспортних засобів, і навіть невеликі за обсягом викиди технічно досконалих автомобілів у разі значного скупчення транспорту (особливо в дорожніх заторах) призводять до збільшення концентрації забруднюючих речовин на певній території. Це, у свою чергу, спонукало встановлювати дедалі жорсткіші вимоги до викидів транспортних засобів. Технічна новація потребувала нових досліджень у галузі автомобілебудування і значних витрат коштів автовиробників на їх проведення. У кінцевому результаті це вилилося у всім відомий «Дизельгейт», коли потужний автомобільний концерн пішов на свідоме шахрайство з установленням програмного забезпечення на автомобіль, з допомогою якого автомобіль самостійно визначав, що він перебуває на випробувальному стенді. У такому разі занижувалися показники викидів від роботи двигуна, але в умовах експлуатації на дорогах ці викиди були вищими. Наслідком цього скандалу була ціла низка заборон на експлуатацію дизельних автомобілів у містах Західної Європи, а також було запущено кампанію з планування цілковитої заборони на використання двигунів внутрішнього згорання на автомобілях.

Альтернативою має стати використання електричної тяги в автомобілях. Так, Норвегія планує відмовитися від двигунів на моторному паливі та перейти на електромобілі з 2025 р., Німеччина – з 2030 р., Франція запланувала такий перехід на 2040 р. Електрифікація

¹ Директива Ради Європи 70/220/ЄЕС з питань зближення законодавств Держав-Членів ЄС, яка стосується заходів, що уживаються проти забруднення повітря вихлопними газами автотранспортних засобів, обладнаних двигунами з нагнітаючим запалюванням : від 20.03.1970 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_294 (дата звернення: 18.01.2021).

транспортної галузі стає основним трендом розвитку автомобілебудування.

Проте людство сьогодні не може перейти на повністю безвідходне виробництво, і, відповідно, електрифікація транспорту теж матиме наслідки для довкілля. Одним із таких наслідків є поступове накопичення силових батарей – тягових акумуляторів електрокарів. Вирішення проблеми, що назріває, потребує пошуку правових механізмів її мінімізації та створення необхідних законодавчих засад боротьби із забрудненням довкілля від їх накопичення.

Стан дослідження проблеми

Проблемам забезпечення екологічної безпеки правовими засобами на різних рівнях присвячували свої роботи такі вчені, як В. І. Андрейцев, Г. В. Анісімова, Г. І. Балюк, Н. Н. Веденін, О. С. Колбасов, В. В. Костицький, М. І. Краснова, Г. П. Серов, М. О. Фролов, Ю. С. Шемшученко та ін. У 1999 р. Н. В. Барбашова здійснила дисертаційне дослідження «Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності» [1], де транспортна галузь розглядалася як одна із загроз екологічній безпеці. У 2002 р. А. О. Бондар підготував дисертацію «Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні» [2], в якій транспорт розглядався як вид екологічно небезпечної діяльності. У 2008 р. автор цієї статті здійснив дисертаційне дослідження «Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в галузі автомобільного транспорту» [3]. Однак тоді електрифікація транспорту взагалі не вважалася напрямом індустрії автомобілебудування, навіть гібридні силові установки як технологія автомобілебудування розглядалися досить скептично.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні правових механізмів попередження негативного впливу на довкілля від електрифікації автомобільних транспортних засобів. Відповідно до зазначеної мети наукового дослідження поставлено такі *завдання*: дослідити законодавчі механізми поводження з джерелами струму, які використовуються сьогодні в автомобільних транспортних засобах; науково опрацювати рекомендації щодо вдосконалення законодавства у сфері облігу акумуляторних батарей, які використовуються в автомобілях.

Наукова новизна дослідження

Новизна полягає в обґрунтуванні необхідності оновлення законодавства про хімічні джерела струму, в процесі якого слід урахувати розширення сфер застосування таких джерел, збільшення їх кількості і, головне, сукупної маси; створення та запровадження системи обліку операцій з постачання та утилізації батарей електромобілів; запровадження презумпції забруднення довкілля з боку власника

електрокара в разі придбання елемента чи цілої батареї без передання в утилізацію відпрацьованого або пошкодженого елемента живлення.

Виклад основного матеріалу

Як уже зазначалося, найбільшою, на нашу думку, проблемою електрокарів, яка вже назріває, але ще не стала критичною, є силові акумуляторні батареї транспортних засобів. Для виробництва батарей використовується ціла низка шкідливих для довкілля хімічних елементів, які потребують специфічної утилізації. У матеріалах пропаганди щодо відповідальної утилізації відпрацьованих батарейок із побутових приладів указується, що одна «пальчикова батарейка» типу ААА вагою 45 г забруднює 20 м² ґрунту¹. Якщо математично співвіднести такий елемент живлення з акумулятором електрокара вагою 240–300 кг, то отримаємо площу забруднення більше 10 га.

Наприкінці 2019 р. в журналі «Nature» була опублікована колективна стаття на тему «Recycling lithium-ion batteries from electric vehicles» [4]. Автори дослідження досить ґрунтовно порушили технологічні та екологічні проблеми, пов'язані з подальшою фактичною долею відпрацьованих акумуляторів. Не вдаючись у детальний аналіз роботи, слід відмітити основні проблеми, виявлені авторами. Аналіз ринку й тенденції запровадження електромобілів указує на неготовність людства до екологічної проблеми накопичення відпрацьованих батарей. 1 млн електромобілів породжує 250 тис. т небезпечних відходів у вигляді відпрацьованих батарей. Головною проблемою утилізації таких елементів живлення є різні підходи до технології виробництва та промислового дизайну самих батарей. Автори вказують на різноманітність як самих форм батарей, так і способів їх виробництва. Усе це призводить до ускладнення автоматизації процесів розбирання акумулятора для роздільної утилізації речовин, які в ньому містяться, а це зумовлює необхідність залучення робітників до процесу утилізації та їх роботи в шкідливих умовах [4].

Автори також звертають увагу на неможливість захоронення таких відходів. Причиною є надзвичайно висока пожежна небезпечність таких відходів, серед іншого через ефект «теплового розгону» [4]. Для України небезпека є ще більшою у зв'язку з відсутністю системи роздільної утилізації побутових відходів. У разі захоронення такої батареї разом із побутовими відходами та подальшого самозаймання від однієї батареї горітиме ціле звалище. Трагедія пожежі на

¹ Деякі аспекти поводження із відпрацьованими хімічними джерелами струму // Державна екологічна інспекція у Вінницькій області : офіц. сайт. 19.04.2019. URL: <https://vin.dei.gov.ua/posts/33> (дата звернення: 18.01.2021).

території Грибовицького сміттєзвалища під Львовом, яка забрала життя кількох людей і породила проблему утилізації відходів із цілого регіону, показала, наскільки небезпечними є пожежі на таких об'єктах. Екологічні наслідки взагалі мало хто прораховував.

Захоронення таких батарей у довгостроковій перспективі взагалі є недоцільним у зв'язку з вичерпністю хімічних елементів та складністю і енергоємністю їх добування. Саме тому слід розробляти системи вилучення корисних елементів з відпрацьованих батарей та шукати можливості повторного використання цих ресурсів.

Як один з варіантів часткового вирішення проблеми відпрацьованих батарей виробники пропонують додати їх до наявних систем накопичення енергії від альтернативних джерел енергії. Незважаючи на доцільність такого кроку, слід зазначити, що це є лише формою відтермінування в часі проблеми і ще більшого її пікового загострення. Тому слід погодитися з необхідністю розроблення саме єдиного промислового дизайну батарей. Обмеження на певних технологіях та примушування виробників до використання лише однієї технології, безсумнівно, призведе до появи патентних ускладнень та ускладнить (обмежить) розвиток технологій. Прикладом такого об'єднання виробників навколо єдиного дизайну виробів є використання єдиного стандарту зарядних пристроїв для портативної техніки. З акумуляторними батареями електромобілів усе дещо складніше. Кожен виробник має власну архітектуру будови пристрою та власні патенти на технологію, і це ускладнює запровадження єдиних стандартів до виготовлення та утилізації батарей електромобілів. У цьому контексті зростає роль законодавчих актів програмного характеру, які встановлюють певні вимоги на майбутнє, як це відбувається з установленням вимог до автомобілів, відомих під назвою «Євро – 2, 3, 4, 5, 6». При цьому чим раніше почати таку роботу, тим менше складностей буде в майбутньому з накопиченими непридатними акумуляторами.

Сьогодні в жодній країні світу немає законодавчих вимог щодо приведення конструкції акумуляторів до стану та архітектури, придатних для автоматизованої та повної утилізації їх після закінчення терміну експлуатації. Усі законодавчі вимоги до батарей електрокарів як в Україні, так і в більшості країн світу ґрунтуються на природі їх хімічних джерел струму. У нашій країні це Закон України «Про хімічні джерела струму»¹, який не встановлює відмінностей або особливих

¹ Про хімічні джерела струму : Закон України від 23.02.2006 № 3503-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3503-15> (дата звернення: 18.01.2021).

умов утилізації батарей електромобілів порівняно з іншими хімічними джерелами струму.

У зв'язку з цим необхідно розробляти та встановлювати дати запровадження обов'язкової законодавчої вимоги щодо приведення архітектури акумуляторних батарей у відповідність до характеристик, які роблять їх придатними для автоматизованої та повної утилізації, з обов'язковим установленням строку їх введення, достатнього для адаптації виробництва. І зробити це слід урядом країн, на території яких є виробництво електрокарів або зареєстровані головні компанії-автовиробники. Інші країни теж мають імплементувати у своє законодавство такі вимоги для встановлення загальноприйнятих правил експлуатації електромобілів. Такий крок надасть додаткові стимули для розвитку технологій та конкуренції, адже в разі наявності єдиних платформи та вимог до таких батарей на ринку комплектуючих електрокарів отримають доступ не лише безпосередньо автовиробники, а й інші компанії з власними продуктами. Крім того, єдина архітектура батарей може дозволити створювати певний обмінний фонд батарей на зарядних станціях.

В Україні додатково необхідно розробити цілу низку нормативних вимог щодо обігу батарей електрокарів. На сьогодні індустрії утилізації батарей електромобілів у нас просто немає. Практично всі електромобілі, які експлуатуються в нашій державі, ввезено не автовиробниками, а громадянами, які їх придбали. Окремі автовиробники лише в 2020 р. почали офіційні продажі електрокарів в Україні. Через це в автовиробника чи дилера немає потреби вирішувати питання утилізації відпрацьованих батарей. У реаліях нашої країни та досить низької екологічної свідомості громадян досить сумнівним видається створення інфраструктури утилізації батарей електрокарів.

Для ілюстрації ситуації доцільно навести приклад дослідження наявної сьогодні системи утилізації відпрацьованих акумуляторних свинцевих батарей, яке вказує на функціонування двох паралельних систем утилізації – законодавчо передбаченої і тіншової. Закон України «Про відходи» зобов'язує суб'єктів господарської діяльності у сфері поводження з відходами мати ліцензії на здійснення операцій у сфері поводження з небезпечними відходами та/або дозвіл на транскордонне перевезення небезпечних відходів¹.

Відпрацьовані батареї свинцевих акумуляторів є небезпечними відходами відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про контроль за транскордонними

¹ Про відходи : Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-вр> (дата звернення: 18.01.2021).

перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією / видаленням і Жовтого та Зеленого переліків відходів» від 13 липня 2000 р. № 1120¹. Тому для поводження з такими акумуляторами потрібна ліцензія, за винятком утворення таких відходів (непридатних акумуляторів) у діяльності суб'єкта господарювання з переданням у встановлений строк «ліцензованому» суб'єкту.

Такі суб'єкти господарювання з ліцензією є, але вони переважно надають платні послуги з утилізації: треба утилізувати непридатний акумулятор – плати, і ми утилізуємо. Заради справедливості слід зауважити, що плата не є значною і коливається в межах 2,1–3 грн за 1 кг ваги акумулятора. Найпоширеніші автомобільні акумулятори ємністю 55–63 ампер-години мають вагу в діапазоні 13–21 кг. За утилізацію такого акумулятора необхідно сплатити до 50–60 грн за умови доставки його до підприємства, яке має ліцензію.

Така ситуація складається за існування вимог ст. 19 Закону України «Про хімічні джерела струму», якими передбачено встановлення екологічного грошового закладу, що сплачується на спеціальний рахунок державного бюджету як забезпечення виконання споживачем зобов'язання здати відпрацьовані хімічні джерела струму для утилізації на спеціалізоване виробництво з утилізації, спеціалізованому підприємству з утилізації чи на їх приймальні пункти. Відшкодування екологічного грошового закладу споживачам – юридичним та фізичним особам – суб'єктам підприємницької діяльності – здійснюється після здачі ними відпрацьованих хімічних джерел струму на спеціалізоване виробництво з утилізації, спеціалізованому підприємству з утилізації чи на їх приймальні пункти². На практиці не йдеться про жодне відшкодування особі, яка здала на утилізацію батарею.

Натомість значна частина суб'єктів господарювання, які реалізують нові акумулятори, приймають взамін непридатні для подальшої експлуатації. При цьому такі організації не мають ліцензії на поводження з небезпечними відходами або не показують її. До того ж власнику виплачується «премія» за здачу акумулятора в сумі близько 3 грн за 1 ампер-годину ємності, а це 165–190 грн за акумулятор. Тобто за гіньової схеми утилізації акумулятора споживач-автовласник отримує доплату або знижку близько 10 % вартості нового

¹ Про затвердження Положення про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням і Жовтого та Зеленого переліків відходів : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.2000 № 1120 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1120-2000-п> (дата звернення: 18.01.2021).

² Про хімічні джерела струму : Закон України від 23.02.2006 № 3503-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3503-15> (дата звернення: 18.01.2021).

акумулятора. За таких умов встановлена законодавством процедура утилізації непридатного до експлуатації акумулятора є економічно не вигідною і ґрунтується лише на екологічній свідомості споживача в умовах відсутності контролю за обігом таких батарей у приватному користуванні.

На тіньовий характер таких компенсацій опосередковано вказує і певний «касовий» дисбаланс. Відповідно до тих само вимог ст. 19 Закону України «Про хімічні джерела струму» розмір екологічного грошового закладу становить п'ять відсотків від ціни хімічного джерела струму, визначеної без урахування податку на додану вартість. При цьому в разі передання відпрацьованого акумулятора продавцям нового споживач отримує близько 10 % вартості нового акумулятора аналогічної ємності. Зрозуміло, що додаткові кошти можна отримувати від реалізації досить коштовного матеріалу – свинцю, однак такі операції на практиці не обліковують, і, відповідно, достеменно встановити джерела формування коштів досить важко.

Проте слід зазначити, що описана вище система утилізації притаманна саме свинцевим акумуляторам, які використовуються як елементи електричної системи у звичайних автомобілях із двигунами внутрішнього згорання. Силові (тягові) акумулятори електромобілів не є свинцевими, а зазвичай належать до літій-іонних батарей. А тому постає досить суттєве питання: який порядок утилізації передбачено для такого виду батарей.

Щодо сполук літію ситуація є такою: у переліку, визначеному в згаданій вище Постанові Кабінету Міністрів України від 13 липня 2000 р. № 1120, літій згадується лише як «бій скла, що містить літій-тантал і літій-ніобій». Акумулятори там вказано лише свинцеві. Відповідно, будь-які сполуки літію в інших формах, аніж бій скла, не віднесено до небезпечних відходів, а тому і відповідні вимоги законодавства про небезпечні відходи досить важко поширити на непридатні до експлуатації літій-іонні батареї електрокарів.

У такому разі слід застосовувати відповідні положення Закону України «Про хімічні джерела струму», згідно з якими небезпечні хімічні джерела струму мають утилізувати спеціалізовані підприємства або виробництва¹. Відповідно до ч. 1 ст. 2 цього ж закону:

«небезпечні відпрацьовані хімічні джерела струму – відпрацьовані хімічні джерела струму, що утримують у своєму складі екологічно небезпечні речовини та їх сполуки;

небезпечні речовини та їх сполуки – небезпечні речовини та їх сполуки, що включені до переліку, затвердженого Кабінетом Міністрів України».

¹ Там само.

У законодавстві України існує затверджений перелік¹, який можна (але досить умовно) віднести до переліку небезпечних речовин та їх сполук, в якому літій та його неорганічні солі згадуються. Умовність пояснюється самим формулюванням назви – «перелік особливо небезпечних хімічних речовин, виробництво яких підлягає ліцензуванню» і тим фактом, що його затверджено на виконання Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності». Під час утилізації відпрацьованих літій-іонних батарей виробництво літїю чи його солей не здійснюється, а тому інші стадії обігу, відмінні від виробництва, формально цим переліком не охоплюються. Більш того, як промислові зразки сьогодні на ринку відсутні акумуляторні батареї, які не містять небезпечних речовин. Тому вбачається зайвим та надмірним уточнення щодо необхідності утилізувати на спеціалізованих підприємствах лише небезпечні хімічні джерела струму, доцільніше передбачити необхідність екологічно безпечної утилізації всіх відпрацьованих джерел струму після певної ємності. Для прикладу, Директива 2006/66/ЄС², присвячена регулюванню випуску й утилізації батарей, не встановлює обмежень дії цієї Директиви за параметрами ємності. Проте слід зазначити, що вона ілюструє ставлення в ЄС до хімічних джерел струму, однак не стосується автомобільних чи промислових акумуляторів, такі акумулятори за визначенням утилізують в екологічно безпечний спосіб.

Тому необхідно запроваджувати правові механізми, які вимагатимуть створення структур і механізму для централізованого збирання та подальшої відправки на утилізацію відпрацьованих батарей. Більш того, давно назріла необхідність оновити Закон України «Про хімічні джерела струму» для врахування сучасних тенденцій використання та поширення портативних джерел струму в Україні.

Потенційно відпрацьовані батареї електрокарів завдають досить значну шкоду довкіллю. Окремі елементи і речовини, які використовуються для виробництва силових батарей транспортних засобів, є вичерпними ресурсами. Той самий літій є вичерпним матеріалом і до того ж не досить розповсюдженим, а він використовується кілограмами в одному електромобілі, і слід не забувати, що його неорганічні

¹ Про затвердження переліку особливо небезпечних хімічних речовин, виробництво яких підлягає ліцензуванню : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.08.1998 № 1287 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-98-p> (дата звернення: 18.01.2021).

² Directive 2006/66/EC of the European Parliament and of the Council of 6 September 2006 on batteries and accumulators and waste batteries and accumulators and repealing Directive 91/157/EEC // EUR-lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006L0066> (дата звернення: 18.01.2021).

сполуки є небезпечними речовинами. Тому питання переробки акумуляторів стане не лише питанням збереження довкілля, а й досить серйозною проблемою економіки та промисловості, але це в майбутньому. Сьогодні головною проблемою є все ж таки екологічно безпечне поводження з цими речовинами в Україні.

Першим кроком може стати запровадження механізмів реєстрації операцій з постачання батарей електрокарів, зокрема в складі транспортного засобу. Відомий європейський принцип охорони довкілля «забруднювач – платить» у цьому випадку може покласти на виробника або постачальника батарей обов'язок відстежувати утилізацію відпрацьованих батарей. Більш того, в Україні сьогодні немає власного виробництва батарей електрокарів, а тому всі акумулятори ввозяться через кордон та митницю. Відповідно, ведення обліку операцій з батареями електрокарів є більше питанням програмного забезпечення та бухгалтерського обліку. Якщо власник ввозить електромобіль, то він має відповідати і за наявність та належну утилізацію батареї.

Зрозуміло, що батареї мають термін служби і потребують обслуговування та заміни їх елементів. У разі необхідності заміни батареї чи її елементів постачальник нових елементів батарей приймає на утилізацію відпрацьовані елементи або повідомляє органи екологічного контролю про відсутність батареї для обміну, що, у свою чергу, має бути сигналом для перевірки подальшої долі батареї. Відсутність відпрацьованого елемента у власника має розглядатися як забруднення довкілля і вважатися неналежною утилізацією, а отже, і тягнути за собою юридичну відповідальність.

Додатково має працювати фінансовий інструмент стимулювання належної утилізації – той самий названий вище «екологічний грошовий заклад» – сума коштів у вартості батареї, яка повертається власнику в разі передання акумулятора належному оператору поводження з відпрацьованими акумуляторами. Однак указана в тексті Закону України «Про хімічні джерела струму» сума в розмірі 5 % є замалою. Сьогодні вона не має стимулюючого значення. Доцільніше її збільшити до 10–15 %. Зрозуміло, що це неодмінно підніме початкову вартість акумулятора на відповідну суму. Проте необхідно співвідносити ці суми в порівнянні з вартістю ліквідації наслідків забруднення лише земель від неналежної утилізації одного акумулятора. Такі витрати будуть на порядки перевищувати вартість нового акумулятора. І слід пам'ятати про повернення цих коштів власнику за умови правомірної та екологічно свідомої поведінки. Якщо вартість одного нового акумулятора дорівнює 5000 дол. США, то грошова застава за передання в утилізацію відпрацьованої батареї в сумі 500–750 дол. США є досить вагомим аргументом здати акумулятор належним чином, а не викинути його у смітник.

Стосовно такого аспекту утилізації батарей електрокарів, як промисловий дизайн, слід зауважити, що Україна, не маючи власного виробництва батарей та електрокарів, може лише сподіватися на якнайшкороше вирішення цих питань країнами-виробниками електромобілів. Проте необхідно передбачити законодавчі механізми недопущення ввезення на нашу територію непридатних батарей для їх розміщення (захоронення) в Україні. Цьому також мають сприяти і запропоновані механізми реєстрації операцій з батареями.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити певні висновки.

1. В Україні стає нагальною потреба оновлення законодавства про хімічні джерела струму, в процесі якого слід урахувати розширення сфер застосування таких джерел, збільшення їх кількості й, головне, сукупної маси.

2. Необхідно створити і запровадити систему обліку операцій з постачання та утилізації батарей електромобілів із зобов'язанням постачальників таких комплектуючих створювати інфраструктуру збирання та подальшого передання на утилізацію виробникам непридатних для подальшої експлуатації батарей.

3. Запровадити презумпцію забруднення довкілля з боку власника електрокара в разі придбання елемента чи цілої батареї без передання в утилізацію відпрацьованого або пошкодженого елемента живлення. Сама відсутність непридатного елемента є підставою для накладення стягнення за неналежну утилізацію відпрацьованого джерела струму.

Список бібліографічних посилань: 1. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 1999. 18 с. 2. Бондар Л. О. Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 21 с. 3. Бригадир І. В. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в галузі автомобільного транспорту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2008. 20 с. 4. Recycling lithium-ion batteries from electric vehicles / G. Harper, R. Sommerville, E. Kendrick et al. *Nature*. 2019. No. 575. Pp. 75-86. URL: <https://www.nature.com/articles/s41586-019-1682-5> (дата звернення: 18.01.2021).

Надійшла до редколегії 20.01.2021

Bryhadyr I. V. Ecological and Legal Problems of Electrification of Motor Vehicles

The article is focused on studying the state policy, legislation and practice of its application in Ukraine regarding the use of electrified motor vehicles – battery vehicles that run on chemical sources of electric current. The purpose of the work is to determine the legal mechanisms to prevent the negative impact on the environment from the electrification of motor vehicles.

The methodological basis of the research included: comparative and legal method, which was used to study the requirements of EU and Ukrainian legislation; the method of system analysis allowed us to reveal the legal mechanisms of regulating the use of car batteries and the subsequent treatment of unusable power batteries of electric vehicles.

The result of the research was the justification of the need to: update the legislation of Ukraine on chemical sources of electric current, in the process of which one should take into account the expansion of such sources, increasing their number and, most importantly, the total mass; creation and introduction of a system of accounting for operations on supply and utilization of batteries of electric vehicles with the obligation of suppliers of such components to create an infrastructure for collection and subsequent transfer for disposal to manufacturers of batteries unfit for further operation; establishment of the presumption of environmental pollution by the owner of the electric vehicle in case of purchasing the element or the whole battery without transferring the fulfilled or damaged battery to utilization.

The results of the research can be used in law-enforcement practice to prevent the negative impact on the environment of by unusable power batteries of electric vehicles, as well as in lawmaking to improve legal mechanisms of preventing mass accumulation of used chemical sources of electric current in Ukraine.

Key words: environmental law, battery vehicle, chemical sources of electric current, ecological safety, wastes.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 340.133:336.027

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.11>

Анна Анатоліївна Барікова,

кандидат юридичних наук,

Верховний Суд (м. Київ),

відділ забезпечення роботи секретаря та суддів

судової палати управління забезпечення роботи судової

палати з розгляду справ щодо податків, зборів та

інших обов'язкових платежів секретаріату

Касаційного адміністративного суду;

Національна академія внутрішніх справ (м. Київ),

кафедра публічного управління та адміністрування;

 <https://orcid.org/0000-0002-9707-0106>,

e-mail: anna.barikova@gmail.com

**ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗБАЛАНСУВАННЯ
ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Запропоновано визнати, що акти органів місцевого самоврядування не є регуляторними в розумінні Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та ч. 12 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», тому до них не застосовуються вимоги Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Указано на доцільність перенесення процесуальних норм із податкового законодавства до профільного процесуального акта й висвітлено шляхи його здійснення.

Ключові слова: законотворчість, законодавча техніка, матеріальне право, процесуальне право, фінанси, оподаткування, курсова різниця, місцеві податки.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Правовий інститут дискреції в застосуванні норм фінансового права є комплексною юридичною категорією, яка охоплює процедурний розсуд суб'єктів владних повноважень за нормами матеріального (фінансового) права, а також адміністративно-процесуальний розсуд (судовий розсуд суб'єктів адміністративної юстиції). У нормативному вимірі та на практиці правозастосування межі дискреції не є чітко окресленими, що призводить до невизначеності порядку реалізації компетенції суб'єктів публічної адміністрації та значної

кількості судових спорів через порушення прав і законних інтересів учасників фінансових правовідносин.

Стан дослідження проблеми

Проблематика дискреції, зокрема в застосуванні норм фінансового права, розкривається в роботах таких науковців, як С. Алексєєв, А. Барак, Л. Богачова, С. Братусь, Ю. Грачова, Д. Гетманцев, М. Загряцков, П. Люблінський, М. Матузов, О. Мейер, В. Нерсєсянц, В. Ткаченко, Н. Пришва, Р. Халфіна, М. Цвік, Г. Шершеневич та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття ключових тенденцій правової політики щодо збалансування деяких дискреційних положень Податкового кодексу України. *Завданням* дослідження є надання законодавчих пропозицій щодо встановлення природи й порядку оприлюднення актів органів місцевого самоврядування України про встановлення місцевих податків та зборів; перенесення процесуальних норм із податкового законодавства до профільного процесуального акта.

Наукова новизна дослідження

Глобалізація економічних відносин на світовому рівні зумовлює необхідність уніфікувати стандарти взаємодії, зокрема на основі принципу «превалювання сутності над формою» з урахуванням національних особливостей соціально-економічного устрою, пов'язаних з інтересами реальних і потенційних учасників ринку, наявними ресурсами та можливими економічними вигодами.

Запропоновано визнати, що акти органів місцевого самоврядування не є регуляторними в розумінні Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та ч. 12 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», тому до них не застосовуються вимоги Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Указано на доцільність перенесення процесуальних норм із податкового законодавства до профільного процесуального акта й висвітлено шляхи його здійснення.

Виклад основного матеріалу

У доктрині застосовується концепція «вільного розсуду», згідно з якою визнаються допустимими правові дії в межах особистої відповідальності на підставі власного усвідомлення норм права уповноваженим суб'єктом для досягнення визначеної законом мети [1, с. 10]. Безумовно, повна свобода дискреції є недопустимою для суб'єктів публічної адміністрації, які мають функціонувати саме на підставі закону. Водночас розуміння розсуду як діяльній компоненті в реалізації компетенції суб'єкта правозастосування є прийнятним, оскільки

різні люди мають різні думки, а в межах правомірної дискреції вони мають право обирати прийнятний для себе варіант поведінки.

Зазначене вказує на можливість сприйняття дискреції в межах інтерпретації [2, с. 22–31]. У такий спосіб у зв'язку з об'єктивною неможливістю нормативно регламентувати всі фактичні життєві випадки деякою мірою долається лінгвістична невизначеність законодавства під час коректної інтерпретації відповідних юридичних норм суб'єктами правозастосування [3, с. 445–159]. Це має бути винятковим заходом для розв'язання найскладніших проблем («hard cases»), коли юридичні аргументи заважають зробити правильний вибір [4, с. 14].

Дискреція в застосуванні норм фінансового, зокрема податкового, права перебуває на «регуляторній» межі між процедурно зумовленими матеріально-правовими нормами і процесуальними під час розгляду та вирішення спорів. Нерідко такі юридичні норми мають колізійну чи подібну до такої природу, зокрема щодо строків звернення до суду в разі використання процедури досудового оскарження, застосування заходів фінансового впливу до правопорушників тощо. Така дискреційна зумовленість права потребує обрання суб'єктами правозастосування відповідних юридичних норм, що не завжди робиться відповідно до принципів верховенства права та юридичної визначеності.

Тому дискреція має бути зорієнтована на можливість обирати між варіантами поведінки, кожен з яких є прийнятним, дозволеним [5, с. 162]. Ідеться про вибір між кількома законними альтернативами в межах суб'єктивної оцінки конкретних обставин справи [6, с. 30]. Ключовим питанням у цьому аспекті є якість закону, на підставі положень якого здійснюється дискреційна діяльність. Правові спори найчастіше виникають, коли відповідний закон недостатньо чітко визначено і межа дискреції переходить у межу свавілля.

Проблемним аспектом податкового законодавства, який потребує реформування, є встановлення природи й, відповідно, порядку оприлюднення актів органів місцевого самоврядування України про встановлення місцевих податків і зборів. Пряма вказівка офіційного оприлюднення передбачається безпосередньо Податковим кодексом України (далі – ПК України)¹, норми якого у співвідношенні з нормами законів про внесення змін у разі їх колізії визначаються як пріоритетні до застосування згідно з п. 2.1 ст. 2, п. 5.2 ст. 5 та п. 7.3 ст. 7 ПК України². ПК України містить вимогу щодо саме офіційного

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

² Там само.

оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків і зборів, що виключає можливість застосування загального порядку обов'язкового оприлюднення актів, передбаченого Законом України «Про доступ до публічної інформації»¹. Поняття та порядок «офіційного оприлюднення рішень про встановлення місцевих податків та зборів» містяться в Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»².

Під час установаження місцевих податків та зборів законодавець щорічно намагається обмежити дію Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»³. Проте вимога офіційного оприлюднення рішень місцевих рад про встановлення місцевих податків та зборів закріплюється не в згаданому вище Законі України, дію якого обмежують, а безпосередньо в підпунктах 12.3.4, 12.3.5 п. 12.3 ст. 12 ПК України⁴, зміни до яких не вносяться. Тому навіть після набрання чинності відповідними законами про внесення змін щодо обмеження дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» Податковий кодекс містить обов'язкову до виконання органами місцевого самоврядування вимогу офіційного оприлюднення рішень про встановлення місцевих податків та зборів.

Зазначене дає підстави застосовувати в судовій практиці вузький підхід, згідно з яким офіційним оприлюдненням рішень органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів має бути виключно їх публікація у відповідному офіційному друкованому виданні. Це суперечить меті законодавця щодо встановлення місцевих податків та зборів стосовно щорічного обмеження дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» і спрощення порядку офіційного оприлюднення таких актів органів місцевого самоврядування. До того ж офіційні друковані видання є не в усіх органів місцевого самоврядування, а Україна взяла курс на масштабну цифровізацію всіх сфер життєдіяльності держави та суспільства.

¹ Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 15.04.2021).

² Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15> (дата звернення: 15.04.2021).

³ Там само.

⁴ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

З огляду на тенденції формування різної практики Верховного Суду України щодо тлумачення офіційного оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів і необхідність наповнення бюджету для реалізації поточних завдань і функцій держави пропонується таке.

1. У пп. 12.3.4 п. 12.3 ст. 12 ПК України¹:

1) формулювання «офіційно оприлюднюється відповідним органом місцевого самоврядування» доповнити формулюванням «зокрема, на офіційних сторінках у мережі Інтернет»;

2) доповнити абзацом другим такого змісту: «Такі рішення органів місцевого самоврядування не є регуляторними актами в розумінні Закону України “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” і частини дванадцятої статті 59 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”. До цих актів не застосовуються вимоги Закону України “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”».

2. Частину першу ст. 22 Закону України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації»² після першого речення доповнити новим реченням такого змісту: «Рішення органів місцевого самоврядування, які не є регуляторними актами в розумінні Закону України “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” і частини дванадцятої статті 59 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, можуть бути офіційно оприлюднені на офіційних сторінках у мережі Інтернет».

Необхідно також зауважити, що «змішування» матеріально-правових і процесуальних юридичних норм в одному законодавчому акті нерідко призводить до негативних проявів у практиці правозастосування. Змістовно відособлені процесуальні норми в ПК України не сприяють реалізації принципу юридичної визначеності, оскільки дають невинувато широкі підстави для розсуду як податкових органів і платників податків, так і судів під час їх тлумачення. Нерідко це призводить до дискримінації платників податків, коли з огляду на вибрані методи тлумачення порушується принцип «усі сумніви на користь», зокрема в разі встановлення скорочених строків звернення до суду проти закріплених у Кодексі адміністративного судочинства

¹ Там само.

² Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр> (дата звернення: 15.04.2021).

України (далі – КАС України) процесуальних норм. З огляду на зазначене пропонується перенести до КАС України всі змістовно відособлені процесуальні норми із ПК України.

1. Щодо судового оскарження:

1.1) доповнити ч. 1 ст. 5 КАС України¹ новими абзацами про звернення платника податків до адміністративного суду на основі вилучених положень пунктів 42-1.11, 53.2, 56.18, 56.19, 94.11, 108-1.6.4 ПК України² такого змісту:

«Платник податків має право звернутися до суду за захистом своїх прав та охоронюваних інтересів щодо:

– оскарження податкового повідомлення-рішення або іншого рішення контролюючого органу, включаючи рішення щодо результатів домовленостей, досягнутих між компетентними органами за процедурою взаємного узгодження;

– оскарження податкового повідомлення-рішення або іншого рішення контролюючого органу про нарахування грошового зобов'язання, коли до подання позовної заяви проводилася процедура адміністративного оскарження;

– оскарження наказу про затвердження узагальноючої податкової консультації або надану в паперовій або електронній формі індивідуальну податкову консультацію як правового акта індивідуальної дії, що, на думку такого платника податків, суперечить нормам або змісту відповідного податку чи збору;

– оскарження рішення керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу щодо арешту майна;

– якщо технічний адміністратор або методолог не надсилають відповіді про результати перевірки повідомлення про технічну та/або методологічну помилку в установленій Податковим кодексом строк або заперечують наявність технічної та/або методологічної помилки у роботі електронного кабінету, про що платник податків повідомляє контролюючому органу, технічному адміністратору та методологу електронного кабінету через електронний кабінет.

Протягом усього часу судового розгляду звернення платника податків щодо технічної та/або методологічної помилки у роботі електронного кабінету забороняється визначати платнику податків грошове зобов'язання, застосовувати штрафні санкції та нараховувати

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

пеню, ініціювати притягнення платника податків та/або його посадових осіб до адміністративної, кримінальної відповідальності за порушення податкового законодавства, що були зумовлені технічною та/або методологічною помилкою в роботі електронного кабінету»:

1.2) доповнити ч. 4 ст. 5 КАС України¹ новими абзацами про звернення податкового органу до адміністративного суду на основі вилучених положень пунктів 67.2, 73.4, 87.5, 87.11, 89.4, 91.4, 94.6, 95.3, 95.22, 96.3 ПК України² такого змісту:

«Контролюючі органи мають право звертатися до суду щодо:

- припинення юридичних осіб або підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців;
- скасування державної реєстрації припинення юридичних осіб або підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців;
- скасування державної реєстрації змін до установчих документів;
- зобов'язання платника податків укласти договір про переведення права вимоги дебіторської заборгованості в разі відмови платника податків, що має податковий борг, від укладення з контролюючим органом такого договору;
- стягнення суми податкового боргу платника податку – фізичної особи;
- зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків, заборони відчуження таким платником податків майна та зобов'язання такого платника податків допустити податкового керуючого для опису майна у податкову заставу; зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків та зобов'язання такого платника податків виконати законні вимоги податкового керуючого, передбачені Податковим кодексом України;
- звернення про арешт коштів на рахунку платника податків, який здійснюється виключно на підставі рішення суду;
- надання дозволу на погашення всієї суми податкового боргу коштом майна платника податків, що перебуває в податковій заставі;
- звернення стягнення податкового боргу на кошти державного органу чи органу місцевого самоврядування, в управлінні якого перебуває державне (комунальне) підприємство або його майно, у разі неотримання відповіді у визначений статтею 96 Податкового кодексу України строк або отримання відповіді про відмову в задоволенні вимог контролюючого органу;

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

– отримання інформації про наявність та рух коштів на рахунках платника податків, що надається в обсягах більших, ніж передбачені пунктом 73.3 статті 73 Податкового кодексу України, банками та іншими фінансовими установами контролюючим органам за рішенням суду.

Правила щодо звернення контролюючих органів до суду для отримання інформації про наявність та рух коштів на рахунках платника податків не застосовуються до запитів про надання банками та іншими фінансовими установами, які визнаються фінансовими агентами, інформації про підзвітні рахунки в обсягах, визначених Угодою між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для поліпшення виконання податкових правил й застосування положень Закону США «Про податкові вимоги до іноземних рахунків» (FATCA) та іншими міжнародними договорами, що містять положення про обмін інформацією для податкових цілей, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, або укладеними на їх підставі міжвідомчими договорами».

2. Щодо процесуальних строків – доповнити ч. 7 ст. 283 КАС України¹ новими абзацами на основі вилучених положень пунктів 56.18, 56.19, 91.4 і 94.10 ПК України² такого змісту:

«Протягом строку, встановленого абзацом першим частини другої статті 122 цього Кодексу, платник податків має право оскаржити податкове повідомлення-рішення або інше рішення контролюючого органу, включно з рішенням щодо результатів домовленостей, досягнутих між компетентними органами за процедурою взаємного узгодження, в будь-який момент після отримання такого рішення, а якщо до подання позовної заяви проводилася процедура адміністративного оскарження, – з наступного дня після закінчення процедури адміністративного оскарження відповідно до пункту 56.17 статті 57 Податкового кодексу України.

Арешт на майно може бути накладено рішенням керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу, обґрунтованість якого протягом 96 годин має бути перевірена судом. Цей строк не охоплює добові години, що припадають на вихідні та святкові дні. Зазначений строк не може бути продовжений в адміністративному порядку, зокрема за рішенням інших державних органів,

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

крім випадків, коли власника майна, на яке накладено арешт, не встановлено (не виявлено). У цих випадках таке майно перебуває під режимом адміністративного арешту протягом строку, визначеного законом для визнання його безхазяйним, або у разі, якщо майно є таким, що швидко псується, – протягом граничного строку, визначеного законодавством. Порядок операцій з майном, власника якого не встановлено, визначається законодавством з питань поведінки з безхазяйним майном.

Строк, на який можуть бути зупинені видаткові операції, визначається судом, але він має становити не більше двох місяців».

3. Щодо судових процедур:

3.1) доповнити ч. 3 ст. 283 КАС України¹ новим абзацом на основі вилучених положень пункту 56.22 ПК України² такого змісту: «Початок досудового розслідування стосовно платника податків або повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення його службовим (посадовим) особам не може бути підставою для зупинення провадження у справі або залишення без розгляду скарги (позову) такого платника податків, поданої до суду в межах процедури оскарження рішень контролюючих органів»;

3.2) доповнити ч. 7 ст. 283 КАС України³ новими абзацами на основі вилучених положень пп. 39.5.2.7, п. 56.18, 94.13, 114.4, 346.7 ПК України⁴ такого змісту:

«У разі звернення платника податків до суду з позовом щодо визнання протиправним та/або скасування рішення контролюючого органу грошове зобов'язання вважається неузгодженим до дня набрання судовим рішенням чинності.

Термін проведення перевірки платника податків з питань дотримання принципу “витягнутої руки” переривається у разі розгляду судом позовів платника податків з питань, пов'язаних із призначенням, проведенням або предметом такої перевірки, до завершення судових процедур.

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

³ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

⁴ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

Шкода, заподіяна платнику податків унаслідок податкового правопорушення контролюючого органу, відшкодовується за рішенням суду.

Суд ухвалює рішення про відшкодування платнику податків збитків та немайнової шкоди, завданих контролюючим органом унаслідок неправомірного застосування арешту майна такого платника податків, коштами державного бюджету, передбаченими контролюючим органом, згідно із законом.

Відшкодування шкоди, заподіяної майну посадової особи контролюючого органу або членів її сім'ї, здійснюється на підставі рішення суду»;

3.3) доповнити ч. 8 ст. 283 КАС України¹ новими абзацами на основі вилучених положень пунктів 53.2, 60.5, 87.11, 95.3, 99.8, 101.3, 201.9, 228.4 ПК України² такого змісту:

«У випадках, визначених підпунктом 60.1.4 пункту 60.1 статті 60 Податкового кодексу України, податкове повідомлення-рішення або податкова вимога вважаються відкликаними у день набрання чинності відповідним рішенням суду.

Не дає права на віднесення сум податку до податкового кредиту податкова накладна, складена платником, звільненим від сплати податку за рішенням суду, після набрання чинності таким рішенням суду.

Протягом 30 календарних днів з дня набрання чинності рішенням суду про скасування наказу про затвердження узагальнюючої податкової консультації або індивідуальної податкової консультації центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, або контролюючий орган з урахуванням висновків суду зобов'язані опублікувати узагальнюючу податкову консультацію або надати платнику податків індивідуальну податкову консультацію.

У разі скасування судом рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або ухвалення рішення про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка визнавалася недієздатною, грошове зобов'язання такої фізичної особи відновлюється в частині сум податків, списаних відповідно до пункту 99.7 статті 99 Податкового кодексу України. Штрафні (фінансові) санкції в такому разі не сплачуються за

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

період із дня набрання чинності рішенням суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи недієздатною до дня набрання чинності рішеннями про скасування рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи рішення про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи.

У разі якщо фізична особа, яка в судовому порядку була визнана безвісно відсутньою або оголошена померлою, з'являється або якщо фізичну особу, яка перебувала у розшуку понад 720 днів, розшукано, списана заборгованість таких осіб підлягає відновленню та стягненню в загальному порядку з дотриманням строків позовної давності, починаючи з дня відновлення такого податкового боргу.

Виконання постанови суду про вилучення в дохід держави (конфіскацію) алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального або спирту етилового, а також ємностей, обладнання і транспортних засобів, в яких таке пальне чи спирт етиловий переміщувалися та/або зберігалися або з яких реалізовувалися, здійснюється відповідно до закону.

Стягнення податкового боргу за рішенням суду здійснюється державною виконавчою службою відповідно до закону про виконавче провадження.

Стягнення коштів з рахунків платника податків у банках, що обслуговують такого платника податків, та з рахунків платників податків у системі електронного адміністрування податку на додану вартість, відкритих в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, здійснюється за рішенням суду, яке направляється до виконання контролюючим органам, у розмірі суми податкового боргу або його частини»;

3.4) доповнити ст. 283 КАС України¹ новими частинами на основі вилучених положень підпунктів 112.8.2, 112.8.3, 129.9.2, п. 56.18, 94.20 ПКУ України² такого змісту:

«11. Рішення контролюючого органу, оскаржене в судовому порядку, не підлягає адміністративному оскарженню.

12. У разі якщо рішення про звільнення майна з-під арешту ухвалено щодо арешту, який було визнано судом обґрунтованим, контролюючий орган повідомляє про своє рішення відповідний суд не пізніше наступного робочого дня.

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.04.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.04.2021).

13. Обставинами, що звільняють від фінансової відповідальності за вчинення податкових правопорушень та порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, є такі:

– вчинення діяння (дії або бездіяльності) особою, яка діяла відповідно до індивідуальної податкової консультації, наданої такому платникові податків у паперовій або електронній формі, за умови, що таку консультацію зареєстровано в Єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій, або до узагальнюючої податкової консультації та/або до висновку об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду щодо застосування норми права, від якого згодом було зроблено відхід;

– вчинення діяння (дії або бездіяльності) особою, яка діяла відповідно до правових висновків Верховного Суду, викладених у рішенні за результатами розгляду зразкової справи, які згодом були змінені за наслідками перегляду Великою Палатою Верховного Суду.

Пеня не нараховується, а нарахована пеня підлягає анулюванню в разі вчинення діяння (дії або бездіяльності) особою, яка діяла відповідно до індивідуальної чи узагальнюючої податкової консультації та/або висновку про застосування норми права Верховного Суду».

Висновки

Отже, принцип юридичної визначеності має зумовлювати правову політику щодо імплементації положень фінансового й податкового права. Надмірна дискреція суб'єктів правозастосування, безумовно, не сприятиме реалізації верховенства права, але слід зважати на поточну соціально-економічну ситуацію в країні. Під час формулювання законодавчих ініціатив необхідно насамперед спиратися на закони логіки, загальнотеоретичні уявлення про систему права, правила законодавчої техніки та економічну доцільність.

Список бібліографічних посилань: **1.** Krauthausen R. Ermessen und unbestimmter Rechtsbegriff. *Verwaltungsrecht JZ*, 1955. 287 p. **2.** Greer S. C. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion Under the European Convention on Human Rights. *Human rights files No. 17. Council of Europe Publishing*. 2000. No. 58. Pp. 22–31. **3.** Morse E. A. Reflections on the Rule of Law and «Clear Reflection of Income»: What Constrains Discretion? *Cornell Journal of Law and Public Policy*. 1999. Vol. 8, Iss. 3. Pp. 445–159. **4.** Cogan D. Tax, Discretion and the Rule of Law // *The Delicate Balance: Tax, Discretion and the Rule of Law* / ed. by C. Evans, J. Freedman, R. Krever. Amsterdam : IBFD, 2011. Pp. 1–14. **5.** Hart H., Sacks A. *The Legal Process: Basic Problems in the Making and Application of Law*. Tentative Edition. Goleta : Foundation Press, 1958. 1387 p. **6.** Dorado A. P. *The Delicate Balance: Revenue Authority Discretions and the Rule of Law – Some Thoughts in a Legal Theory and Comparative Perspective* // *The*

Delicate Balance: Tax, Discretion and the Rule of Law / ed. by C. Evans, J. Freedman, R. Krever. Amsterdam : IBFD, 2011. Pp. 15–37.

Надійшла до редколегії 19.04.2021

Barikova A. A. Perspectives of Legal Policy on Balancing the Discretionary Provisions of the Tax Code of Ukraine

The purpose of the article is to reveal the key tendencies of legal policy to balance some discretionary provisions of the Tax Code of Ukraine. The author of the article has primarily used the formal and legal special research method. The emphasis has been placed on the fact that the legal institution of discretion in applying the norms of financial law is a complex legal category, which covers the procedural discretion of the subjects of authoritative powers under the norms of substantive (financial) law, as well as administrative and procedural discretion (judicial discretion of administrative justice).

The directions for improving the tax legislation have been outlined. It has been offered to recognize that the acts of local self-government agencies are not regulatory within the meaning of the Law of Ukraine “On Principles of State Regulatory Policy in the Sphere of Economic Activity” and Part 12 of the Art. 59 of the Law of Ukraine “On Local Self-Government in Ukraine” and requirements of the Law of Ukraine “On Principles of State Regulatory Policy in the Sphere of Economic Activity” are not applied to them. The author has stated the expediency of transferring procedural norms from the tax legislation to the specialized procedural act and has highlighted the ways of its implementation.

The relevance of the research is that the globalization of economic relations at the global level requires the unification of standards of interaction, in particular based on the principle of “predominance of essence over the form” taking into account national characteristics of socio-economic system, related to the interests of real and potential market participants, existing resources and possible economic benefits. It has been concluded that the principle of legal certainty should determine the legal policy on the implementation of the provisions of financial and tax law. Excessive discretion of law-enforcement officials will certainly not promote the rule of law, but one should take into account the current socio-economic situation in the country. While formulating legislative initiatives, it is necessary to primarily rely on the logical laws, general theoretical ideas about the legal system, the rules of legislative technique and economic feasibility.

Key words: lawmaking, legislative technique, substantive law, procedural law, finance, assessed taxation, difference in rates, local taxes.

УДК 351.74

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.12>

Костянтин Леонідович Бугайчук,

доктор юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

науково-дослідна лабораторія

з проблем протидії злочинності (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: klbugaychuk@gmail.com

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ОБІГУ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ**

Досліджено сучасний стан нормативно-правового регулювання обігу цивільної вогнепальної зброї в Україні. Проаналізовано зміст законопроектів, внесених на розгляд Верховної Ради України наприкінці 2020 р. «Про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї» (№ 4335), «Про цивільну зброю та боеприпаси» (№ 4335-1), «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України "Про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї"» (№ 4336) і «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України "Про цивільну зброю та боеприпаси"» (№ 4336-1).

Висловлено власну наукову ідею стосовно надання громадянам права на носіння та використання короткоствольної вогнепальної зброї, а також запропоновано шляхи вдосконалення змісту вищевказаних законопроектів стосовно встановлення термінів та визначень, урегулювання порядку надання першої медичної допомоги та проходження відповідних курсів, визначення суб'єкта тримання Єдиного реєстру власників зброї, врегулювання статусу холодної зброї тощо.

Ключові слова: Національна поліція, зброя, обіг зброї, носіння зброї, реєстр, відповідальність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Основний закон нашої країни говорить, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави¹. У розгляданому аспекті правових відносин питанням, що систематично

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL:

актуалізується в науковій літературі та суспільному дискурсі, є нормативне врегулювання забезпечення громадянам права на особистий захист свого життя та здоров'я, а також життя і здоров'я оточуючих від злочинних посягань за допомогою вогнепальної зброї.

За інформацією Міністерства внутрішніх справ України, станом на кінець 2019 р. громадяни України легально володіють вогнепальною зброєю в загальній кількості близько 1,3 млн одиниць¹, разом із цим в нашій державі досі не було ухвалено єдиного базового закону про обіг вогнепальної зброї. Указані суспільні відносини врегульовано наказами Міністерства внутрішніх справ України та інших міністерств і відомств, більш того, деякі з них були ухвалені понад 10 років тому. Наприкінці 2020 р. за ініціативи Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності та Асоціації власників зброї на розгляд депутатів було внесено кілька законопроектів, метою яких було визначено встановлення законодавчого регулювання відносин, що виникають під час обігу в Україні цивільної вогнепальної зброї і бойових припасів до неї. Разом із цим вважаємо, що вказані документи потребують відповідного опрацювання з боку наукової спільноти, а отже, ця публікація набуває відповідної актуальності.

Стан дослідження проблеми

Питання правового регулювання обігу зброї в Україні останніми роками були висвітлені у працях Д. В. Андрєєва [1], С. В. Діденка [2], Ю. П. Жванко [3], Н. В. Ченшової [4], Р. Є. Чорнобривця [5]. Разом із цим їхні праці не враховують сучасні тенденції суспільно-політичного життя держави, а також новітні ініціативи суб'єктів законодавчої ініціативи та громадських організацій щодо вдосконалення нормативно-правових основ обігу зброї в Україні.

Мета і завдання дослідження

Метою пропонованої роботи є науковий аналіз змісту основних та альтернативних законопроектів щодо визначення правового статусу цивільної вогнепальної зброї, визначення їх переваг і недоліків, а також розроблення напрямів їх удосконалення. У свою чергу, *завданнями*, які слід вирішити для досягнення мети публікації, є такі: узагальнення змісту законодавчих ініціатив щодо легалізації зброї в Україні, вивчення закордонного досвіду легалізації зброї та її впливу

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 11.01.2021).

¹ Використання та зберігання зброї: роз'яснення юриста в ефірі «Українського радіо: Суми» // Безоплатна правова допомога : сайт. 02.10.2019. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/vykorystannya-ta-zberigannya-zbroyi-roz-yasnennya-yurysta-v-efiri-ukrayinskogo-radio-sumy/> (дата звернення: 11.01.2021).

на криміногенну ситуацію, формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та законопроектів і щодо врегулювання правового статусу зброї в Україні та порядку її обігу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що зазначена публікація є однією з перших робіт, яка аналізує зміст пропонованих законодавчих ініціатив щодо врегулювання правового режиму обігу в Україні цивільної вогнепальної зброї та містить пропозиції щодо оптимізації чинного законодавства із розглядуваного питання.

Виклад основного матеріалу

Перший проект Закону України «Про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї» (від 6 листопада 2020 р. № 4335)¹, за словами авторів, було розроблено з метою законодавчого врегулювання відносин, що виникають у сфері обігу в Україні цивільної вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, а також конструктивно схожих на зброю та бойові припаси виробів, і для визначення правового режиму власності на цивільну вогнепальну зброю, встановлення основних прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб щодо виробництва, набуття, володіння, відчуження, носіння, транспортування, ремонту й застосування цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів.

Аналізований законопроект установлює такі категорії цивільної вогнепальної зброї:

А – автоматична вогнепальна зброя;

В – гладкоствольна короткоствольна вогнепальна зброя (травматична);

С – короткоствольна вогнепальна зброя;

Д – довгоствольна вогнепальна гладкоствольна зброя;

Е – довгоствольна вогнепальна нарізна і комбінована вогнепальна зброя².

Автори пропонують запровадити спеціальний ідентифікаційний документ – «Посвідчення власника зброї», в якому зазначатимуться категорії зброї, яку може набути особа. Крім цього, на кожну одиницю зброї має бути виписано технічний паспорт, у якому зазначатимуться відомості про власника та серійний номер зброї. Проект

¹ Проект Закону про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї : від 06.11.2020 № 4335 / ініціатори І. П. Фріс, О. С. Бакумов, О. П. Федієнко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70363 (дата звернення: 11.01.2021).

² Там само.

передбачає, що право на отримання посвідчення власника зброї мають дієздатні громадяни України, які:

- не мають медичних протипоказань;
- не мають судимості, що не була погашена чи знята у встановленому законом порядку, за злочини, передбачені відповідними розділами Кримінального кодексу України;
- не притягалися до адміністративної відповідальності протягом останнього року за відповідні проступки, перелічені як у пояснювальній записці, так і в тексті законопроекту¹.

У законопроекті № 4335 містяться правові норми, якими запроваджується обов'язкове страхування цивільної відповідальності за шкоду, яка може бути заподіяна третій особі або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання зброї, створюється Єдиний державний реєстр цивільної зброї і встановлюються засади його ведення, врегульовуються питання організації курсів з вивчення матеріальної частини зброї, правил поводження з нею та її застосування, визначаються заборонені для цивільного обігу вогнепальна зброя і бойові припаси до неї, частини зброї та додаткове обладнання до зброї; встановлюється порядок ведення спеціального обігу вогнепальної зброї та бойових припасів і діяльності стрілецьких тирів і стрільбищ.

Похідним законопроектом від аналізованого вище документа є законопроект від 6 листопада 2020 р. № 4336, що має назву «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України "Про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї"»². Його було розроблено та подано з метою вноормування положень Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення відповідно до положень законопроекту № 4335. Указаний документ передбачає внесення змін до Кримінального кодексу України в частині уточнення меж необхідної оборони та встановлення відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Наприклад, до Кодексу України про адміністративні правопорушення пропонується внести нормативні приписи щодо позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянинуві, – права на володіння

¹ Там само.

² Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї»: від 06.11.2020 № 4336 / ініціатори І. П. Фріс, О. С. Бакумов, О. П. Федієнко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70364 (дата звернення: 11.01.2021).

цивільною зброєю та бойовими припасами до неї; збільшення розмірів штрафів за вчинення адміністративних проступків у сфері обігу зброї; встановлення порядку проведення огляду особи, яка здійснює носіння цивільної вогнепальної зброї, на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо її перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції¹.

Згодом, 24 листопада 2020 р., за підтримки Асоціації власників зброї до парламенту було внесено законопроект № 4335-1, який став альтернативним до раніше досліджуваного законопроекту № 4335 «Про обіг цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї». Переважна більшість положень цього документа є аналогічними таким у проекті № 4335². Разом із цим він містить деякі відмінності, на ухваленні яких наполягають автори, а саме:

1) аналогічно проекту № 4335 у ньому передбачається легалізація права власності та використання короткоствольної нарізної вогнепальної зброї категорії С, тобто пістолетів та револьверів; у цих законопроектах міститься умова, що власниками такої зброї можуть бути лише теперішні власники зареєстрованої зброї з мінімальним 5-річним стажем володіння іншою зброєю, водночас проект № 4335 дозволяє зазначену зброю лише купувати та зберігати вдома без можливості її носіння, а в проекті № 4335-1 дозволяється носіння такої зброї і регламентується його порядок;

2) оскільки проект № 4335-1 дозволяє носіння зброї категорії С, у ньому врегульовано питання існування так званих зон, вільних від зброї, а також порядок транспортування і застосування вказаної зброї для захисту (статті 34 та 35 проекту);

3) у проекті № 4335-1 також передбачено створення Єдиного державного реєстру цивільної зброї, проте його власником має стати не Міністерство внутрішніх справ України, а Міністерство юстиції України;

4) цей законопроект, як і попередній, передбачає поділ зброї на відповідні категорії, але різниця полягає в тому, що короткоствольну гладкоствольну вогнепальну зброю «травматичного» характеру віднесено до категорії С разом із вогнепальною нарізною короткоствольною зброєю (пістолетами і револьверами);

5) у проекті № 4335-1 передбачено право спільної власності на цивільну зброю для осіб, які мають дозвільний документ відповідної категорії, тоді як законопроект № 4335 таку можливість не передбачає.

¹ Там само.

² Проект Закону про цивільну зброю та боєприпаси : від 24.11.2020 № 4335-1 / ініціатор А. А. Шараськін // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70512 (дата звернення: 11.01.2021).

Крім вищевикладеного, автори подали й альтернативний законопроект № 4336-1 до проекту № 4336 щодо внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про цивільну зброю та боеприпаси». Проект № 4336-1, зокрема, пропонує внести зміни до Кримінального кодексу України в частині уточнення меж необхідної оборони та встановлення відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. У Кодексі України про адміністративні правопорушення так само передбачається позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянину, – права на володіння цивільною зброєю та бойовими припасами, а також збільшуються розміри штрафів за правопорушення у сфері обігу зброї¹.

Ураховуючи визначені авторами загаданих чотирьох законопроектів мету й основні завдання, після детального ознайомлення з їх положеннями вважаємо за необхідне звернути увагу на певні аспекти, які, на наш погляд, потребують подальшого опрацювання.

Обґрунтовуючи доцільність ухвалення законопроекту № 4335-1 (альтернативного), автори вказують, що вогнепальна зброя є найефективнішим засобом реалізації громадянами конституційного права на самозахист. Вони також зазначають, що:

- переважна більшість розвинених країн світу (усталених демократій) забезпечили таке право своїм громадянам, і воно сприяло зменшенню кількості насильницьких злочинів проти особи та злочинів проти власності;

- світовими лідерами у володінні населенням вогнепальною зброєю є США, Швейцарія та Фінляндія з показником від 88 до 45 одиниць цивільної вогнепальної зброї на 100 осіб (в Україні цей показник становить 5,5 одиниці);

- на сьогодні обіг цивільної вогнепальної зброї законодавчо регульовано спеціальними законами в усіх країнах Європи та у більшості пострадянських країн, а обіг короткоствольної вогнепальної зброї дозволено у більшості країн Європи, в Естонії, Латвії, Литві, Молдові та Білорусі;

- держава наразі не в змозі убезпечити своїх громадян від злочинних посягань, тож, володіння громадянами вогнепальною зброєю

¹ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про цивільну зброю та боеприпаси»: від 24.11.2020 № 4336-1 / ініціатор А. А. Шараськін // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf35111=70513 (дата звернення: 11.01.2021).

буде визначальним стримувальним фактором для значної частини злочинців.

Уважаємо, що більшість наведених аргументів потребують додаткового обґрунтування та переосмислення.

По-перше, надання права на носіння короткоствольної вогнепальної зброї тому, що це є в інших країнах, потребує ґрунтовної аргументації та врахування соціально-економічного розвитку конкретної країни. Сліпе копіювання закордонного досвіду, як показує практика, не призводить до належних результатів у будь-яких сферах суспільної діяльності. Наприклад, якщо вивчити статистику застосування зброї за останні 5 років у США та Великобританії, то можна сказати, що, наприклад, кількість убивств із застосуванням вогнепальної зброї у США в 2017 р. становить 15 549; відсоток усіх убивств, скоєних із застосуванням вогнепальної зброї в 2017 р. в США, –89 %. Відсоток убивств в Англії та Уельсі, здійснених із застосуванням вогнепальної зброї, – 4,5–4,7 %. У США найвищий рівень володіння зброєю в світі та найвищий рівень убивств у розвинених країнах. Також можна сказати, що багато самогубств у США не відбулося б, якби вогнепальна зброя не була такою поширеною і легкодоступною. Існує певна кореляція між високими показниками володіння зброєю і високими показниками насильницьких злочинів у цілому (рис. 1)¹.

Якщо говорити про досвід Швейцарії чи Ізраїлю, то в цих країнах більшість громадян – це військові резервісти, а отже, застосовувати їх досвід до національних реалій некоректно.

По-друге, в нашій країні спостерігається нестабільна соціально-політична ситуація, а отже, легалізація зброї та її продаж можуть стати певним привілеєм для осіб, які мають кошти та здатні купити таку зброю. Навіть якщо державі вдасться ліквідувати «чорний ринок», все одно зброя за своєю ціною може бути недоступною для більшості громадян України. Можемо погодитися, що надання громадянам права на носіння та використання зброї має певні переваги, але лише в такому випадку, якщо в країні є стабільною економічна та соціальна ситуація.

По-третє, вважаємо, що великою проблемою в питанні легалізації носіння короткоствольної зброї є потенційне збільшення кількості зброї на руках у парамілітарних формувань і рухів. Це, безсумнівно, призведе до ще більшої небезпечності для тих груп населення, які виступають опонентами такої ідеології. Легалізація спростить можливість фізичної розправи над опонентами для певних політичних

¹ 8,124 Murders by Firearm in US vs. 29 (144 equiv.) in UK // Informed Comment : сайт. 07.09.2016. URL: <https://www.juancole.com/2016/07/8124-murders-firearm-equiv.html> (дата звернення: 11.01.2021).

сил, що ми можемо спостерігати в численних публікаціях у засобах масової інформації (напади на офіси політичних партій, побиття агітаторів, нанесення шкоди представникам ЗМІ, напади на мітинги та учасників відповідних масових заходів).

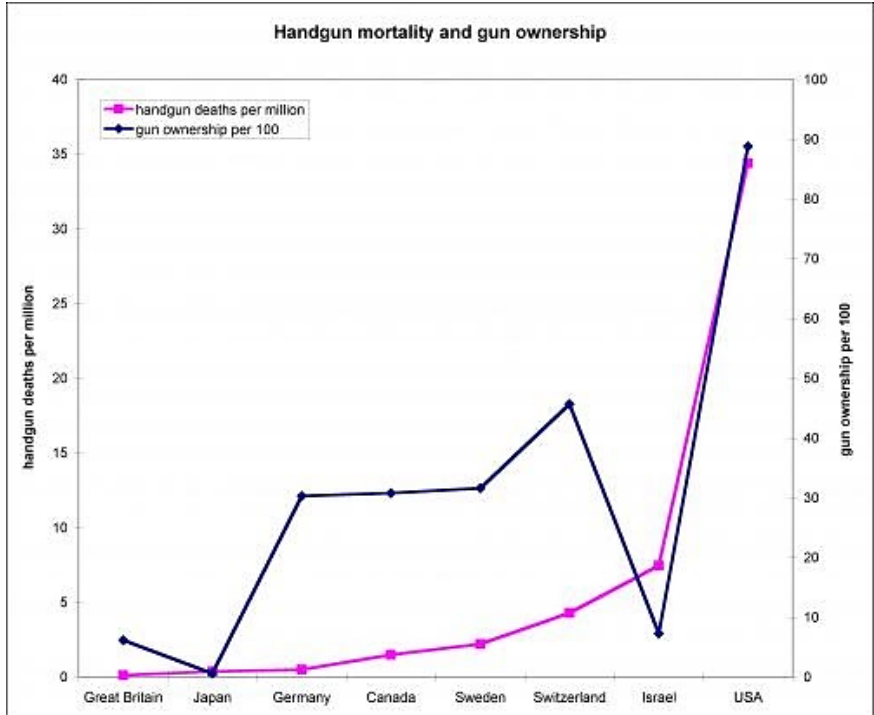

Рис. 1. Залежність смертей громадян від кількості осіб, які володіють зброєю, в різних країнах світу

Автори законопроектів № 4335 та № 4335-1 указують, що ці закони не потребуватимуть виділення коштів з Державного бюджету України.

Водночас у статтях 1 указаних документів зазначається, що після їх ухвалення слід створити Єдиний державний реєстр цивільної зброї – єдину інформаційно-пошукову систему обліку зброї, що перебуває у державній власності та забезпечує збирання, накопичення, обробку, захист і надання інформації про зареєстровану цивільну зброю, про права на зброю, а також про об'єкти та суб'єкти цих прав.

Крім цього, держава має визначити або створити технічного адміністратора Єдиного державного реєстру цивільної зброї у вигляді

державного унітарного підприємства, яке здійснюватиме заходи зі створення, впровадження та супроводження програмного забезпечення Єдиного державного реєстру цивільної зброї, відповідати за його технічне і технологічне забезпечення. Очевидно, що зазначені заходи потребуватимуть витрат із державного бюджету на закупівлю обладнання, оплату праці фахівців, найм (оренду) приміщень тощо. Отже, до цього документу слід було б додати фінансові розрахунки витрат на такий реєстр.

Слід також звернути увагу на ст. 37 законопроекту № 4335-1, в якій зазначається, що у приміщеннях і на території державних та комунальних підприємств, установ та організацій, визначених Кабінетом Міністрів України, діють зони, вільні від зброї. Зона, вільна від зброї, має бути забезпечена озброєною охороною та охоронюваним місцем для тимчасового зберігання зброї. Вимоги щодо створення та обладнання зон, вільних від зброї, встановлюються Кабінетом Міністрів України. Указані вимоги також потребуватимуть додаткових витрат із бюджету держави та відповідних органів на обладнання й охорону зазначених зон.

У законопроектах № 4335 та № 4335-1 вказується, що «у спеціальному обігу ... перебуває вогнепальна зброя та бойові припаси, які закріплені за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних Сил України, а також іншими військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, правоохоронними та розвідувальними органами, правоохоронними органами спеціального призначення, державними органами спеціального призначення з правоохоронними функціями, вогнепальна зброя та бойові припаси, що постачаються за Державним оборонним замовленням». Водночас ці документи не містять визначень понять «правоохоронний орган», «розвідувальний орган», «правоохоронний орган спеціального призначення», «державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями». Уважаємо цей недолік таким, що потребує усунення, оскільки в чинному законодавстві України немає усталеного нормативного визначення вказаних понять, а отже, законопроекти мають спиратися на власний контекст і встановлювати вичерпний перелік органів, вогнепальна зброя яких перебуває у спеціальному обігу.

Категоричне заперечення викликає запропонована в ч. 3 ст. 36 «Застосування цивільної вогнепальної зброї для захисту» проекту Закону № 4335 та в ч. 6 ст. 16 Закону України «Про охоронну діяльність» норма, відповідно до якої «забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та цивільну вогнепальну зброю ... проти працівників правоохоронних органів, військовослужбовців під час виконання ними службових обов'язків, окрім випадків вчинення ними неправомірних дій, які загрожують життю чи здоров'ю людей».

Уважаємо, що такі зміни можуть викликати у персоналу охорони «хибні уявлення» як про свої повноваження, так і про оцінку дій правоохоронних органів та військовослужбовців і в подальшому призвести до конфлікту із застосуванням вогнепальної зброї.

Звернемо увагу, що автори цих законопроектів пропонують установити правило, відповідно до якого, якщо внаслідок застосування вогнепальної зброї, яка перебуває у цивільному обігу, нападнику заподіяно тілесні ушкодження, особа, яка застосувала зброю, зобов'язана викликати екстрену медичну допомогу, вжити заходів щодо охорони місця події та негайно повідомити органам Національної поліції про випадок застосування зброї. Зазначені положення мають наслідком запровадження нової редакції ст. 16 Закону України «Про охоронну діяльність», відповідно до якої про всі факти застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і цивільної вогнепальної зброї персонал охорони зобов'язаний негайно в усній або письмовій формі повідомити свого безпосереднього керівника і територіальний орган Національної поліції, а в разі нанесення тілесних ушкоджень правопорушнику – негайно викликати екстрену медичну допомогу.

У свою чергу, якщо ми проаналізуємо положення Закону України «Про Національну поліцію», який також регулює питання застосування співробітником поліції зброї, то побачимо, що поліцейські зобов'язані надавати невідкладну медичну допомогу особам, які постраждали в результаті застосування заходів примусу (ст. 43). Отже, незрозуміло видається ситуація, коли одні особи, які застосовують зброю, мають надати особі невідкладну медичну допомогу, а інші – ні.

У Перехідних положеннях проекту закону України «Про цивільну зброю та боеприпаси» № 4335-1 указано, що до набрання чинності законом, предметом якого буде регулювання обігу луків, арбалетів, стріл до них і холодної зброї, «цивільний обіг зазначених видів об'єктів цивільних прав регулюється положеннями Конституції України і Цивільного кодексу України». Крім того, у Постанові Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» визнається таким, що втратив чинність, пункт «а» Додатку № 2 до Постанови Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 р. № 2471-ХІІ. Цей пункт, зокрема, наголошував, що громадяни набувають права власності на такі види майна, придбаного ними з відповідного дозволу, що надається на холодну зброю та пневматичну зброю калібру понад 4,5 міліметра із швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 18-річного віку. Це має безпосередній зв'язок із законопроектом № 4336-1, тому що ним автори фактично скасовують будь-яку відповідальність за порушення у сфері обігу холодної зброї.

Наприклад, ст. 190 «Порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї» Кодексу України про адміністративні правопорушення матиме назву «Порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу цивільної зброї», ст. 191 «Порушення громадянами правил зберігання, носіння або перевезення нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів» також матиме нову назву «Порушення громадянами правил зберігання або транспортування цивільної зброї і бойових припасів», те ж саме стосується і статей 192–195 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Звернемо увагу на те, що вказані зміни законопроекту № 4336-1 входять у суперечність із Перехідними положеннями законопроекту № 4335-1, оскільки згідно з ним п. 11 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» пропонується викласти в такій редакції: «1) виробництво та ремонт цивільної зброї і бойових припасів до неї, холодної зброї, торгівля цивільною зброєю та бойовими припасами до неї, холодною зброєю; виробництво спеціальних засобів, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та їх продаж».

Отже, одним нормативним актом торгівля холодною зброєю визнається діяльністю, що підлягає ліцензуванню, і водночас, наприклад, порушення працівниками торговельних підприємств (організацій) порядку продажу холодної зброї перестає визнаватися адміністративним правопорушенням.

У зазначеному контексті маємо висловити думку, що зміни до статей 190–195 КУпАП слід скасувати і внести лише тоді, коли буде ухвалено профільний закон, що врегулюватиме питання обігу в Україні холодної зброї. Це питання є дуже важливим, оскільки такою зброєю можна заподіяти особі тілесні ушкодження, що за тяжкістю не будуть суттєво відрізнятися від ушкоджень унаслідок використання вогнепальної зброї.

Висновки

Порядок обігу в Україні вогнепальної зброї, безумовно, потребує правового врегулювання. На сьогодні він встановлюється переважно підзаконними нормативними актами Міністерства внутрішніх справ і багато часу не зазнавав суттєвих змін.

Сьогодні обіг цивільної вогнепальної зброї законодавчо врегульовано спеціальними законами майже в усіх країнах Європейського Союзу, а також у більшості пострадянських країн, Україна – це єдина держава в Європі, в якій відсутнє законодавче регулювання обігу цивільної вогнепальної зброї на рівні закону.

Зважаючи на вищезазначене, внесення на розгляд Верховної Ради України законопроектів, що регулюватимуть порядок обігу такої зброї та відповідальність за його порушення, є актуальним і доцільним заходом. Водночас мусимо зауважити, що надання громадянам права на носіння короткоствольної вогнепальної зброї та зменшення контрольної функції держави у сфері обігу зброї можуть бути передчасними заходами, зважаючи на нестабільну соціально-економічну ситуацію в країні.

Аналізовані законопроекти № 4335 та № 4336 від 6 листопада 2020 р. та альтернативні проекти № 4335-1 і № 4336-1 від 24 листопада 2020 р., безумовно, мають позитивні аспекти щодо визначення ключових понять, регулювання повноважень окремих суб'єктів держави щодо контролю за порядком обігу зброї, створення відповідного державного реєстру власників зброї, визначення порядку проходження навчання власників зброї тощо. Разом із цим вони мають багато принципівих недоліків, що потребують додаткового наукового опрацювання та усунення під час роботи над ними у профільних комітетах і науковій спільноті, зокрема стосовно:

- визначення термінів «спортивна зброя», «тепловізійний приціл», «сигнальна зброя», «приціл нічного бачення», «зброя учбово-розрізна – нейтралізована зброя», «право на носіння зброї», «право на володіння зброєю»;

- введення до понятійного апарату закону термінів «правоохоронний орган», «розвідувальний орган», «правоохоронний орган спеціального призначення» і «державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями», оскільки автори використовують їх для визначення режиму спеціального обігу цивільної вогнепальної зброї;

- встановлення обмежень щодо кількості одиниць цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї, які може набути у власність фізична особа;

- створення законодавчих передумов для затвердження підзаконного нормативного акта, яким буде чітко передбачено порядок передання до органів Національної поліції вилученої зброї для подальшого зберігання;

- закріплення обов'язку за працівниками служб охорони надавати невідкладну медичну допомогу особам, стосовно яких вони застосовують зброю;

- внесення норм, які встановлюватимуть обов'язок претендентів на придбання та подальше володіння і використання зброї пройти відповідні курси із надання першої медичної допомоги;

- залишення редакції статей 190–195 Кодексу України про адміністративні правопорушення до того моменту, доки не буде ухвалено профільний закон щодо правового режиму холодної зброї.

Перспективними напрямками подальших досліджень слід визначити вдосконалення норм Кримінального кодексу України й Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині оптимізації процесу притягнення до відповідальності осіб, які порушують встановлені вимоги у сфері обігу зброї та вибухових речовин.

Список бібліографічних посилань: 1. Андреев Д. В. Поняття та види незаконного обігу зброї. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2017. № 2 (78). С. 62–69. 2. Діденко С. В. Адміністративно-правове забезпечення обігу та застосування зброї в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 36 с. 3. Жванко Ю. П. Сучасний стан нормативно-правового регулювання відносин у сфері обігу зброї в Україні. *Наука і правоохорона*. 2018. № 2. С. 67–72. 4. Ченшова Н. В. Сучасний стан та перспективи вдосконалення нормативно-правового регулювання обігу зброї й вибухових речовин. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 187–193. 5. Чорнобриць Р. Є. Щодо доцільності легалізації вогнепальної зброї для самозахисту в Україні з урахуванням міжнародного досвіду. *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С. 1022–1025.

Надійшла до редколегії 14.01.2021

Buhaichuk K. L. Some Issues of Normative and Legal Regulation of Weapons in Ukraine

The author of the article studies the current state of legal regulation of civilian firearms turnover in Ukraine. The content of the bills that had been submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine at the end of 2020 was analyzed: «On the circulation of civil firearms and ammunition for them» (No. 4335), «On civilian weapons and ammunition» (No. 4335-1), «On the introduction amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine to implement the provisions of the Law of Ukraine "On the circulation of civil firearms and ammunition for them"» (No. 4336), «On Amending the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine to implement the provisions Of the Law of Ukraine "On civilian weapons and ammunition"» (No. 4336-1). The author has formulated his own scientific position in regard to granting citizens the right to carry and use short-barreled firearms.

The publication defines the directions for improving the draft laws under consideration in terms of: definitions of the terms of «sporting weapon», «thermal imaging sight», «signal weapon», «night vision sight», «training-split weapon - neutralized weapon», «right to carrying weapon», «right to own weapon»; introduction of the terms of «law enforcement agency», «intelligence agency», «law enforcement agency of special purpose», «state agency of special purpose with law enforcement functions» into the conceptual apparatus of the law, since some authors use them to define the regime of special circulation of civil firearms; establishment of restrictions on the number of civilian firearms and ammunition for them, which can be acquired by an individual; creating legislative prerequisites for the approval of a by-law, which will clearly provide the procedure for transferring seized weapons to the National

Police for further storage; securing the obligation of security personnel to provide emergency medical care to persons to whom they use weapons; introduction of norms that will establish the obligation of applicants for the acquisition, possession and use of weapons to take the appropriate courses within first aid; preservation of the wording of the Articles 190-195 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses until the relevant law on the legal regime of sidearm is adopted.

Key words: National Police, weapons, arms trafficking, carrying arms, register, responsibility.

УДК 351.72

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.13>

Лариса Василівна Борець,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
юридичний інститут;*

 <https://orcid.org/0000-0003-2923-7151>,
e-mail: larysa.borets@gmail.com;

Вікторія Олегівна Руда,

*Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
юридичний інститут (студентка);
e-mail: viktoria.ruda2903@gmail.com*

**СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Підвищення ефективності Державної аудиторської служби України щодо здійснення державного фінансового контролю значною мірою визначається успішністю цифрової трансформації її діяльності, при цьому важливе значення має правове регулювання такого процесу. Окреслено сучасний стан та перспективи правового регулювання цифрової трансформації діяльності Державної аудиторської служби України щодо здійснення державного фінансового контролю, визначено проблеми правового регулювання цифровізації діяльності цієї служби та шляхи розв'язання цих проблем.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, Державна аудиторська служба України, правове регулювання, цифрова трансформація діяльності.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Розвиток суспільства та економіки відрізняється зростаючою роллю цифрових технологій, збільшенням рівня оцифрування суспільства, розвитком електронного урядування, створенням електронних соціальних та економічних систем. Відповідно до ст. 346 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р., ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII, співробітництво у сфері управління державними фінансами має на меті забезпечення розвитку бюджетної політики, а також надійних систем зовнішнього аудиту та внутрішнього контролю, які ґрунтуються на міжнародних

стандартах і відповідають таким основоположним принципам, як підзвітність, прозорість, економічність, ефективність і результативність¹.

У зв'язку з цим актуальним є питання цифрової трансформації (або цифровізації, діджиталізації) діяльності Державної аудиторської служби України (далі – Держаудитслужба) та збільшення ефективності виконання інших покладених на Держаудитслужбу завдань і, відповідно, правового забезпечення цього процесу.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти правового регулювання державного фінансового контролю розглядалися у наукових працях Т. О. Голоядової, Т. О. Губанової, А. В. Костюк, В. М. Панькевича, Л. А. Савченко, Е. С. Дмитренко, Ю. Б. Слободяник, Ю. В. Табенської та ін. Проте поза увагою науковців залишилося питання правового забезпечення цифровізації діяльності Держаудитслужби щодо здійснення державного фінансового контролю.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – дослідження сучасного стану та перспектив правового регулювання цифрової трансформації діяльності Держаудитслужби щодо здійснення державного фінансового контролю. *Завдання* статті – визначення проблем правового регулювання цифровізації діяльності цієї служби та шляхів їх розв'язання.

Наукова новизна дослідження

Під час дослідження планується дослідити законодавство щодо цифрової трансформації діяльності Держаудитслужби, виявити його недоліки, прогалини та перспективи розвитку.

Виклад основного матеріалу

Одним з аспектів реалізації контрольної функції держави, яка полягає в забезпеченні чіткого функціонування державного механізму, захисті прав та інтересів громадян, забезпеченні правопорядку, захисті публічних інтересів та у раціональному використанні публічних ресурсів, є здійснення державного фінансового контролю уповноваженими державними інституціями [1, с. 114], а однією з ключових інституцій, що здійснює такий контроль, є Держаудитслужба.

Положенням про Державну аудиторську службу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 р. № 43, передбачено, що Держаудитслужба є центральним органом

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 16.05.2021).

виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується через міністра фінансів Кабінетом Міністрів України, а основні завдання якого полягають у реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю, внесенні пропозицій міністру фінансів стосовно забезпечення формування державної політики у цій сфері, здійсненні державного фінансового контролю, спрямованого на оцінювання законного, результативного, цільового й ефективного використання та збереження державних коштів, необоротних та оборотних активів та економію бюджетних коштів, та у наданні адміністративних послуг у випадках, передбачених законом. Держаудитслужба здійснює свої повноваження як безпосередньо, так і через міжрегіональні територіальні органи¹.

Слід зауважити, що, крім Держаудитслужби, яка здійснює урядовий державний фінансовий контроль, від імені Верховної Ради України державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) або парламентський контроль здійснює також Рахункова палата України. При цьому, як наголошується у правовій літературі, Рахункова палата України та Держаудитслужба діють від імені різних гілок влади, однак мають схожі повноваження в деяких сферах контролю за управлінням і використанням державних і місцевих ресурсів, через що відбувається дублювання функцій цих установ, що негативно впливає на стан ефективності державного фінансового контролю. Такі схожі повноваження зазначених органів є негативною практикою [2]. Разом із тим у країнах з ефективною системою фінансового контролю (наприклад, Королівство Нідерланди, Сполучені Штати Америки) наділення такими повноваженнями органів фінансового контролю, що діють від імені різних гілок влади, за мінімізації дублювання контрольних заходів розглядається як система стримувань і противаг, яка забезпечує прозорість і результативність контролю та є стимулом для їх ефективної взаємодії [2; 3, с. 155]. Зважаючи на зазначене, слід погодитися із думкою про те, що сьогодні важливо вирішити питання дублювання схожих повноважень у Рахунковій палаті і Держаудитслужбі та подальшого інституційного розвитку цих державних інституцій з урахуванням системи стримувань і противаг [2].

Державний фінансовий контроль Держаудитслужба забезпечує через проведення державного фінансового аудиту шляхом перевірки й аналізу стану справ стосовно ефективного та законного використання державних (комунальних) коштів та інших активів, достовірності

¹ Положення про Державну аудиторську службу України : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 № 43 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-p> (дата звернення: 16.05.2021).

фінансової звітності та правильності ведення бухгалтерського обліку й функціонування системи внутрішнього контролю; інспектування у формі ревізії шляхом документальної та фактичної перевірки окремого комплексу чи певних питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта з метою виявлення фактів порушення законодавства та встановлення осіб, винних у їх допущенні, а також перевірки закупівель та моніторингу закупівлі (документальний та фактичний аналіз дотримання замовником законодавства про публічні закупівлі)¹.

Правовими підставами здійснення Держаудитслужбою державного фінансового контролю є Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», вищезгадане Положення про Державну аудиторську службу України, Порядок проведення інспектування Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2006 р. № 550, Порядок проведення державних фінансових аудитів: виконання бюджетних програм (Постанова Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 1017 в редакції від 29 серпня 2018 р. № 743), державних (регіональних) цільових програм (Постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2018 р. № 692), інвестиційних проектів (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2018 р. № 740), Пенсійного фонду України, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування (Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1147), діяльності суб'єктів господарювання (Постанова Кабінету Міністрів України від 27 березня 2019 р. № 252) і використання інформаційних технологій (Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 517), а також у сфері перевірки і моніторингу публічних закупівель: статті 7, 7-1 Закону України «Про публічні закупівлі», Порядок проведення перевірок закупівель Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2013 р. № 631, та інші нормативно-правові акти.

Відповідно до Публічного звіту Держаудитслужби за 2020 р. у минулому році реалізація політики у сфері державного фінансового контролю здійснювалася, зокрема, шляхом інспектування об'єкта контролю за ризик-орієнтовним відбором, моніторингу та перевірок процедур закупівель, а також здійснення інших заходів державного

¹ Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01.1993 № 2939-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12> (дата звернення: 16.05.2021).

фінансового контролю¹. У цей період було завершено понад 10,9 тис. заходів державного фінансового контролю (з них понад 9,6 тис. – моніторинги закупівель) стосовно використання фінансових і матеріальних ресурсів на суму понад 1 241,0 млрд грн, зокрема ревізіями та перевітками – 835,2 млрд грн, державними фінансовими аудитами – 227,7 млрд грн, моніторингами закупівель – 178,1 млрд грн. За результатами перевірок і ревізій виявлено порушення, які призвели до недоотримання доходів, незаконних та/або нецільових витрат і недостачі ресурсів на суму понад 154,4 млрд грн, а також забезпечено відшкодування та/або поновлення втрат на суму близько 1,1 млрд грн. За результатами моніторингу процедур закупівель виявлено порушення законодавства замовниками закупівель у 8,7 тис. процедурах закупівель загальною вартістю 148,7 млрд грн².

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що обсяг виявлених у 2020 р. втрат порівняно з 2019 р. значно збільшився, проте рівень відшкодування та поновлення втрат залишається низьким і становить лише 0,71 %. Ураховуючи, що у 2020 р. у системі «Prozorro» за результатами публічних закупівель було укладено договорів на суму 685 млрд грн³, моніторингом процедур закупівель Держаудитслужбою було охоплено лише 26 % державних фінансових ресурсів.

Одними з чинників, які негативно впливають на виконання Держаудитслужбою покладених на неї завдань, фахівці вважають відсутність налагодженого обміну інформацією між цією службою та іншими державними органами (зокрема, у зв'язку з відсутністю чи недосконалістю механізму обміну інформацією між відповідними державними органами), недостатню ефективність взаємодії органів контролю та брак фінансування для автоматизації ризикоорієнтованого відбору об'єктів контролю [2].

Для посилення державного фінансового контролю у найбільш ризикових сферах і збільшення ефективності виконання інших покладених на Держаудитслужбу завдань важливе значення мають цифрова трансформація процесів її діяльності й, відповідно, правове забезпечення цього процесу.

¹ Публічний звіт за 2020 рік про діяльність Державної аудиторської служби України // Державна аудиторська служба України : офіц. сайт. URL: https://dasu.gov.ua/attachments/60567d79-9784-4c4f-8d5c-abb9af46d467_ПУБЛІЧНИЙ%20ЗВІТ_2020_.pdf (дата звернення: 16.05.2021).

² Там само.

³ Річний звіт за 2020 рік // Prozorro : офіц. сайт. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ubMr9x12FQP4TUde-cDiarpILLJddCoY/view?fbclid=IwAR2SXzyHbxgKvQhtf5-1arZf8z4dnJKCnhQOdOifhVdC754BQ3QwkxzBFU> (дата звернення: 16.05.2021).

Згідно із Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування системи державного фінансового контролю до 2020 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 310-р, одним із завдань, виконанням якого планувалось вирішити проблеми системи державного фінансового контролю та Держаудитслужби, було вдосконалення інформаційного забезпечення Держаудитслужби, нормативне врегулювання механізму взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та порядку обміну інформацією між ними, а також створення автоматизованої інтегрованої інформаційної бази¹. Указаною Концепцією, а також Планом заходів з її реалізації, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2018 р. № 841-р², передбачалось, що до 2020 р. Держаудитслужба розробить спільно з іншими зацікавленими державними органами концепцію розвитку інформаційного забезпечення у сфері контролю за управлінням та використанням державних (місцевих) ресурсів, яка, зокрема, міститиме такі компоненти: 1) розроблення нормативних актів, які врегульовуватимуть механізм взаємодії органів контролю та порядок обміну інформацією між ними; 2) створення автоматизованої інтегрованої інформаційної бази, яка міститиме дані щодо стану та результатів державного контролю за управлінням та використанням державних і місцевих ресурсів Держаудитслужби, Рахункової палати, Державної казначейської служби України, Державної служби фінансового моніторингу України, Антимонопольного комітету України та інших, зокрема фіскальних, уповноважених здійснювати державний контроль державних органів; 3) надання доступу Держаудитслужбі та її органам до автоматизованих систем, баз даних і реєстрів, функціонування яких фінансується за рахунок коштів державного бюджету, тощо. Крім того, відповідно до вказаних нормативно-правових актів Держаудитслужба мала удосконалити власне внутрішнє інформаційне забезпечення, серед іншого розробити інформаційно-аналітичні системи щодо планування та супроводження заходів державного

¹ Концепція реалізації державної політики у сфері реформування системи державного фінансового контролю до 2020 року : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.05.2018 № 310-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/310-2018-p> (дата звернення: 16.05.2021).

² План заходів з реалізації Концепції реалізації державної політики у сфері реформування системи державного фінансового контролю до 2020 року : затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.10.2018 № 841-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2018-p> (дата звернення: 16.05.2021).

фінансового контролю, а також інформаційно-аналітичні бази стосовно відображення результатів заходів такого контролю.

Протягом строку дії вказаної Концепції Держаудитслужба розробила проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку інформаційного забезпечення у сфері контролю за управлінням та використанням державних (місцевих) ресурсів»¹, проте відповідне розпорядження Уряд України не ухвалив.

Окрім того, розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 р. № 215 та від 9 вересня 2020 р. внесено зміни до Концепції з ІТ-централізації в системі управління державними фінансами, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 594, якими, зокрема, визначено, що одним із відповідальних виконавців за утворення комітету управління інформаційними технологіями у системі управління державними фінансами є Держаудитслужба, а перелік заходів з реалізації ІТ-централізації в системі управління державними фінансами доповнено таким заходом, як централізоване надання ІТ-установою (державною установою, яка входить до сфери управління Міністерства фінансів України (далі – Мінфін) та визнається Кабінетом Міністрів України адміністратором інформаційних систем, інформаційних ресурсів та реєстрів, баз даних, серверного та мережевого обладнання, інших елементів ІТ-інфраструктури та ІТ-ресурсів системи) ІТ-послуг для Держаудитслужби².

Також Постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 1266 внесено зміни до постанов Уряду України від 1 серпня 2013 р. № 631 (щодо приведення у відповідність до законодавства підстав здійснення перевірки органами державного фінансового контролю тощо) і від 11 жовтня 2016 р. № 710 (щодо оприлюднення обґрунтування технічних і якісних характеристик предмета закупівлі, розміру бюджетного призначення та предмета закупівлі)³.

¹ Публічний звіт про діяльність Державної аудиторської служби України за 2019 рік // Державна аудиторська служба України : офіц. сайт. URL: https://dasu.gov.ua/attachments/bd917f8b-429b-481c-943a-98dbca654cda_Публічний%20звіт%20про%20діяльність%20Державної%20аудиторської%20служби%202019%20рік.pdf (дата звернення: 16.05.2021).

² Концепція з ІТ-централізації у системі управління державними фінансами : затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 594-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/594-2019-p> (дата звернення: 16.05.2021).

³ Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2013 р. № 631 і від 11 жовтня 2016 р. № 710 : Постанова Кабінету Міністрів

Наказом Мініфіну від 28 жовтня 2020 р. № 647 затверджено Методику визначення автоматичних індикаторів ризиків, Перелік автоматичних індикаторів ризиків та Порядок застосування автоматичних індикаторів ризиків¹.

Окрім того, Держаудитслужба розробила проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного фінансового контролю», який, зокрема, передбачає вдосконалення інформаційного забезпечення заходів державного фінансового контролю, безкоштовний доступ Держаудитслужби та її органів до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, банків даних і реєстрів, держателем та/або адміністратором яких є державні органи й органи місцевого самоврядування².

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2021 р. № 365-р «Деякі питання цифрової трансформації» схвалено пріоритетні напрями та завдання (проєкти) цифрової трансформації на період до 2023 року. Зокрема, одними з таких напрямів у галузі фінансів (відповідальні – Мініфін та Держаудитслужба) є:

- створення єдиної електронної бази даних, забезпечення обміну інформацією між підприємствами, установами й організаціями, уповноваженим органом управління яких є Мініфін;
- створення інформаційної системи автоматизації керування ризиками для підтримки процесів планування (розрахунок індикаторів ризиків, розроблення форми запиту для періодичного розрахунку та алгоритму формування переліку ризикових груп);
- автоматизація робочого місця ревізора / аудитора з можливостями дистанційного управління (доступу, функціонування);
- забезпечення підготовки електронної звітності, аналітичних інструментів для підтримки ухвалення управлінських рішень, створення інструментів з інтерфейсом користувача для автоматизації

України від 16.12.2020 № 1266 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1266-2020-п> (дата звернення: 16.05.2021).

¹ Про затвердження Методики визначення автоматичних індикаторів ризиків, їх переліку та порядку застосування : Наказ М-ва фінансів України від 28.10.2020 № 647 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1284-20> (дата звернення: 16.05.2021).

² Публічний звіт за 2020 рік про діяльність Державної аудиторської служби України // Державна аудиторська служба України : офіц. сайт. URL: https://dasu.gov.ua/attachments/60567d79-9784-4c4f-8d5c-abb9af46d467_ПУБЛІЧНИЙ%20ЗВІТ_2020_.pdf (дата звернення: 16.05.2021).

дослідження відібраних на транзакційних індикаторах високоризикових закупівель¹.

У межах презентації проектів цифрової трансформації Міністерством цифрової трансформації в лютому 2021 р. подано 94 проекти у таких ключових сферах, як медицина, освіта, юстиція, захист довкілля, фінанси, соціальний захист тощо².

Одним із проектів у сфері фінансів є проект цифрової трансформації державного фінансового контролю «е-Аудитор», який передбачає розроблення та впровадження до жовтня 2023 р. ІАСПР «е-Аудитор» з метою підвищення ефективності державного фінансового контролю, гарантії підзвітності, прозорості та якості діяльності державних органів. Підпроектами вказаного проєкту є такі:

- підсистема інтеграції з внутрішніми та зовнішніми інформаційними ресурсами (для автоматизації процесів оновлення «бази знань» мережі підконтрольних установ із зовнішніх та внутрішніх ресурсів та забезпечення обміну даними з внутрішніми та зовнішніми інформаційними ресурсами);

- підсистема формування «бази знань» мережі підконтрольних установ та керування даними (для акумулювання даних за кожною підконтрольною установою, формування паспорта такої установи з різних джерел, розроблення форми для формування бази ризиків внутрішніми аудитором підконтрольних установ, формування інформації щодо ІТ-систем підконтрольних установ);

- підсистема керування ризиками та ідентифікації ризикованих операцій, планування та управління пріоритетами (розроблення форм та алгоритмів для контролю процесів планування заходів, формування статистичних звітів за період і рейтингових показників);

- підсистема аналітики для ефективного державного фінансового контролю у сфері закупівель (створення автоматизованого аналітичного інструменту для дослідження високоризикових закупівель, формування *black list* постачальників товарів, робіт і послуг, виявлення «уразливих місць» системи публічних закупівель для ухвалення рішень під час державного фінансового контролю у сфері закупівель);

¹ Деякі питання цифрової трансформації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 365-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2021-p> (дата звернення: 16.05.2021).

² Міністерство фінансів представило проекти цифрової трансформації для Публічного каталогу // Міністерство фінансів України : офіц. сайт. 20.02.2021. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/ministerstvo_finansiv_predstavilo_proekti_tsifrovoi_transformatsii_dlja_publichnogo_katalogu-2724 (дата звернення: 16.05.2021).

– підсистема формування звітної інформації та аналітичних інструментів (public API, API з авторизацією звітів, що дозволить іншим державним органам аутентифіковано використовувати звіти);

– підсистема комунікацій з громадськістю Держаудитслужби та її міжрегіональних територіальних органів (структурування інформації про вжиті заходи державного фінансового контролю, їх подання та візуалізація, публікація результатів заходів державного фінансового контролю за допомогою класичного підходу з використанням Ві дещбордів);

– підсистема ідентифікації ризиків інформаційних систем підконтрольних установ (ІТ-аудит) (формування переліку ризикових інформаційних систем підконтрольних установ для ухвалення рішень щодо відбору інформаційних систем підконтрольних установ для планування ІТ-аудиту)¹.

Слід зазначити, що цифрова трансформація процесів у діяльності Держаудитслужби, а також налагодження ефективних комунікаційних зв'язків з органами державної влади, місцевого самоврядування, Рахунковою палатою, контролюючими та правоохоронними органами, з внутрішніми аудиторами підконтрольних установ і громадськістю, зокрема створення умов для обміну інформацією, Держаудитслужба визнала одними зі стратегічних цілей до 2023 року².

Для досягнення цих цілей Держаудитслужба у вказаний період планує:

– упровадити в діяльність органів державного фінансового контролю сучасні ІТ-рішення з метою забезпечення умов для ефективного виконання покладених на них функцій, а також ідентифікації, аналізу та оцінювання ризиків у діяльності публічних органів;

– удосконалити методологічне забезпечення планового відбору, зокрема за індикаторами ризиків, підконтрольних установ, на яких буде проведено державний фінансовий аудит / інспектування;

– нормативно врегулювати обмін інформацією з Державною податковою службою України, Державною казначейською службою України та Державною службою фінансового моніторингу України, а також регламентувати автоматизований доступ до відповідних баз даних стосовно результатів заходів контролю;

– здійснити діджиталізацію процесів у діяльності Держаудитслужби;

¹ Проекти цифрової трансформації // Дія. Цифрова держава : сайт. URL: <https://plan2.diia.gov.ua/projects> (дата звернення: 16.05.2021).

² Місія та принципи діяльності // Державна аудиторська служба України : офіц. сайт. 03.12.2020. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/1414> (дата звернення: 16.05.2021).

– ужити заходів щодо розвитку електронної взаємодії контролюючих органів, а також створення майданчика обміну інформаційними ресурсами;

– підвищити рівень прозорості та прозорості у діяльності Держаудитслужби, здійснити подальшу розбудову партнерських відносин органів Держаудитслужби з іншими державними органами, які здійснюють контроль за управлінням державними фінансами¹.

Висновки

Із зазначеного вище вбачається, що процес цифрової трансформації діяльності Держаудитслужби щодо здійснення державного фінансового контролю вже розпочато. Разом із тим правове регулювання цього процесу є складним і багатоаспектним та має здійснюватися у декількох напрямках.

Нагальною потребою є правове забезпечення створення єдиної електронної бази даних та обміну інформацією між підприємствами, установами й організаціями, уповноваженим органом управління яких є Мінфін, згідно із розпорядженням Кабінету Міністрів України «Деякі питання цифрової трансформації» від 17 лютого 2021 р. № 365-р.

Проте одним із важливих є питання правового регулювання створення та функціонування автоматизованої інтегрованої інформаційної бази даних про стан і результати державного контролю за управлінням і використанням державних та місцевих ресурсів Держаудитслужби, Рахункової палати, Державної казначейської служби України, фіскальних та інших державних контролюючих органів, а також забезпечення доступу органів Держаудитслужби до всіх автоматизованих систем, баз даних і реєстрів, функціонування яких фінансується за рахунок коштів державного бюджету, а не лише тих, держателями (адміністраторами) яких є підприємства, установи й організації, що належать до сфери управління Мінфіну. Це питання є міжвідомчим. Ураховуючи зазначене, а також те, що ведення деяких державних реєстрів визначається на рівні законів (наприклад, Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень), не виключається необхідність його врегулювання на рівні законодавчого акта.

На нашу думку, одночасно відповідні зміни необхідно внести й до вищезгаданих нормативно-правових актів, які є підставою здійснення Держаудитслужбою державного фінансового контролю, а саме Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», Положення про Державну аудиторську службу України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 р. № 43 та Порядок проведення інспектування та

¹ Там само.

державних фінансових аудитів, перевірки і моніторингу публічних закупівель слід доповнити нормою про те, що під час здійснення державного фінансового контролю Держаудитслужба, її органи та посадові особи у встановленому законодавством порядку обов'язково використовують відомості реєстрів (кадастрів) та автоматизованих інформаційних систем, держателем (володільцем, розпорядником, адміністратором) яких є державні органи, серед іншого відомості, що містять персональні дані осіб, у порядку інформаційної взаємодії або шляхом безпосереднього доступу до них.

Нарешті, вирішити питання цифрової трансформації діяльності Держаудитслужби неможливо без підвищення рівня знань та відповідної професійної підготовки її працівників.

Успішна цифрова трансформація діяльності Держаудитслужби щодо здійснення державного фінансового контролю значною мірою впливає на ефективність реалізації відповідних завдань (проектів) та функції цього державного органу контролю.

Список бібліографічних посилань: 1. Симоненко В. К., Барановський І. О., Петренко П. С. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект). Київ : Знання, 2006. 280 с. 2. Мельник В. М., Єлізаренко Н. О. Модернізація механізмів фінансового контролю та аудиту як складових антикорупційної політики : аналіз. звіт. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2018. 21 с. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/modernizaciya-mekhanizmv-finansovogo-kontrolyu-ta-auditu-yak-skladovikh> (дата звернення: 16.05.2021). 3. Лебединська О. Ю. Проблеми та перспективи реформування Державної аудиторської служби України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 2. С. 153–160.

Надійшла до редколегії 18.05.2021

Borets L.V., Ruda V. O. Current State and Perspectives of Legal Support for Digital Transformation of the State Audit Office of Ukraine

Improving the efficiency of the State Audit Office of Ukraine in exercising public financial control is largely determined by the success of the digital transformation of such activities. The legal support of such a process is important. The authors of the article outline the current state and perspectives of legal regulation of digital transformation of the State Audit Service of Ukraine for public financial control, identifies problems of legal regulation of digitalization of this service and ways to solve these problems. In particular, it is noted that one of the important issues is the legal regulation of the automated integrated information database on the status and results of state control over the management and use of state and local resources of the State Audit Service and other state control agencies, as well as databases and registers, the operation of which is financed from the state budget. Given the interdepartmental nature and the fact that the maintenance of some state registers is determined at the level of laws, the need

to adopt a relevant law is not excluded. At the same time, appropriate amendments should be made to the Law of Ukraine "On Basic Principles of Public Financial Control in Ukraine", Regulations on the State Audit Office, Procedures for Inspection and Public Financial Audits, Inspection and Monitoring of Public Procurement, which should be supplemented by state financial control entities, in the order of information interaction or by direct access to them. In addition, it is impossible to solve the issue of digital transformation of the State Audit Office without raising the level of knowledge and appropriate training of its employees.

Key words: state financial control, The State Audit Service of Ukraine, legal regulation, digital transformation, digitalization.

УДК 342.9:658.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.14>

Олег Вікторович Курдес,

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»;

 <https://orcid.org/0000-0003-2736-4616>,
e-mail: oleg700615@ukr.net

ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ З ПЕРСОНАЛОМ ДЕРЖАВНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ І ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто проблемні питання адміністративно-правового забезпечення роботи з персоналом державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України. Дано конкретні пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового й організаційно-методичного забезпечення цього напрямку діяльності. Наголошено на необхідності реформування системи кадрового забезпечення державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів, що є запорукою наповнення цих установ висококваліфікованими кадрами.

Ключові слова: державні судово-експертні установи, кадрова політика, кадровий підрозділ, робота з персоналом, наставництво, резерв кадрів на керівні посади, професійна підготовка.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

На жаль, сучасна кадрова робота державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України і досі користується застарілими методами. Формалізм і консерватизм у роботі з персоналом та відсутність адміністративно-правового регулювання основних складових форм роботи негативно впливають на якісний склад кадрів судово-експертних установ. Успішному реформуванню системи кадрового забезпечення державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України може допомогти розроблення і затвердження нормативно-правових актів, які регулюватимуть цей напрям діяльності з урахуванням досягнень науки й сучасного зарубіжного та вітчизняного досвіду. Зважаючи на недосконалість вітчизняних наукових розробок з питань кадрового забезпечення державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів, недостатність застосування у практиці роботи з персоналом цих установ новітніх методів, потребує подальшого дослідження вдосконалення адміністративно-правового

забезпечення роботи з персоналом та професійної підготовки судових експертів.

Стан дослідження проблеми

Окремим аспектам кадрового забезпечення державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів придіяли увагу такі науковці, як С. Г. Гаспарян [1; 2], О. М. Ключев [3] та І. А. Петрова [4; 5]. Помітний внесок у теорію роботи з персоналом юридичних осіб зробили А. М. Клочко [6], К. Б. Козак і Ю. О. Рубан [7], П. О. Комірчий [8], П. І. Репешко [9], В. П. Чемяков [10] та ін.

Слід зазначити, що наукові напрацювання з кадрового забезпечення державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України дають змогу проаналізувати стан нормативно-правового забезпечення роботи з персоналом у цих установах. Водночас доводиться визнати, що кадрове забезпечення державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів донині потребує запровадження нових і сучасних підходів. Отже, нормативно-правове й організаційно-методичне забезпечення роботи з персоналом державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів наразі є актуальним.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення основних проблем адміністративно-правового забезпечення роботи з персоналом державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України, пропонування напрямів його вдосконалення з урахуванням сучасних методів роботи з кадрами та можливості їх запровадження в роботу кадрових підрозділів цих установ. Відповідно, для досягнення цієї мети *завданням* статті є аналіз результатів досліджень науковців про роботу з персоналом, практичного зарубіжного й вітчизняного досвіду з поданням пропозицій щодо поліпшення адміністративно-правового забезпечення роботи з персоналом державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України.

Наукову новизну дослідження зумовлює необхідність реформування нормативно-правового забезпечення роботи з персоналом судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України.

Виклад основного матеріалу

Державні судово-експертні установи Міністерства юстиції посідають одне з чільних місць у загальній системі забезпечення правосуддя в Україні. Якісний склад кадрів цих установ сформовано кадровими підрозділами. Від професійної компетенції та моральних

якостей судових експертів залежить об'єктивний розгляд справ у судах. Належно організована робота з персоналом безпосередньо впливає на підвищення продуктивності праці судово-експертних установ, поліпшення морально-психологічного клімату в колективі та запобігання корупції. Недостатньо організована робота з персоналом призводить до плинності кадрів, зменшення продуктивності праці, недостатньої компетенції судових експертів, погіршення морально-психологічного клімату в колективі та корупції. Від якісного складу персоналу залежить можливість судово-експертних установ вирішувати покладені на них державою завдання.

С. Г. Гаспарян визначає кадрове забезпечення судово-експертних установ як комплекс заходів щодо наповнення таких установ і їх структурних підрозділів висококваліфікованими кадрами, організації їх праці та підвищення професійного рівня [1, с. 12]. Науковець стверджує, що лише за умови послідовного виконання запланованих етапів і складових розвитку судово-експертної системи можна розраховувати на гідне кадрове забезпечення державних судово-експертних установ [2, с. 286].

Розглядаючи питання підготовки судових експертів, О. М. Ключев звертає увагу на той факт, що поза увагою науковців до сьогодні залишилися питання практики професійного розвитку науково-експертних працівників системи НДУСЕ та підвищення кваліфікації, стажування на базі багатопрофільних університетів України й зарубіжжя [3, с. 29].

І. А. Петрова доходить висновку про те, що судовий експерт повинен бути спеціалістом високої наукової кваліфікації, який може розробляти нові креативні експертні методики, і вважає, що наукову складову у формуванні особистості судового експерта визначають опанування ним своєю професією та орієнтація на створення нових спеціальних знань [4, с. 79]. На її переконання, вдосконалення системи добору та розстановки кадрів і мотивація працівників залежать від об'єктивного та науково обґрунтованого оцінювання діяльності працівників [5, с. 132].

Шлях до формування якісного складу кадрів починається з організації добору персоналу. Формалізм і недооцінювання його важливості призводить до вливання в колектив судово-експертної установи працівників, які за своїми моральними й діловими якостями неспроможні виконувати поставлені перед ними завдання, що в подальшому зумовлює плинність кадрів.

В. П. Чемеров виокремлює такі основні завдання з управління персоналом:

- аналіз роботи;
- планування потреби в персоналі;

- наймання і добір кандидатів;
- управління оплатою праці;
- забезпечення мотивації і пільг;
- оцінювання знань і вмінь;
- оцінювання виконання;
- навчання і розвиток;
- управління кар'єрою [10, с. 11].

Заслужують на увагу висновки П. О. Комірчого про необхідність нормативного врегулювання кадрового забезпечення публічної служби, що зумовлено потребою в належному комплектуванні якісними кадрами. Науковець доходить висновку, що саме внормоване положеннями адміністративного законодавства кадрове забезпечення характеризується наявністю форм, підформ і процедур роботи з кадрами, що їх здійснюють відповідно до нормативно обумовленого порядку, та формулює такі форми кадрового забезпечення:

- організаційно-штатна робота;
- навчально-підготовча робота;
- добір і відбір персоналу;
- призначення на посаду, розстановка кадрів;
- процес проходження служби;
- порядок припинення трудових відносин.

Неможливо не погодитися з думкою П. О. Комірчого про те, що форми кадрового забезпечення публічної служби – це об'єктивні й конструктивні прояви взаємоузгодженого функціонування складових кадрового забезпечення, спрямовані на перевіренні нормативно-правових вимог у практичну площину [8, с. 140–142].

На переконання П. І. Репешка, опанування інструментами управління персоналом (а саме такими, як політика керівництва, заробітна плата, умови праці, міжособистісні відносини в колективі, контроль за роботою підлеглих, заохочення працівників за результатами роботи, відповідальність, можливість кар'єрного зростання) має стати важливим фактором налагодження ефективної праці [9, с. 139].

К. Б. Козак та Ю. О. Рубан новими функціями кадрових підрозділів називають такі:

- кадровий моніторинг (постійне вивчення динаміки руху кадрів, мотивації персоналу, рівня задоволеності працею, розвитку персоналу, трудової дисципліни тощо);
- контролінг персоналу (створення інформаційної бази даних з персоналу, вивчення ефективності впливу штатної структури на результати роботи всього колективу, аналіз ефективності застосування методів управління);
- персонал-маркетинг (вивчення ринку праці, аналіз можливостей для навчання та зміни кваліфікації працівників, пошук необхідних фахівців);

- кадровий консалтинг (визначення потреб різних категорій працівників, вивчення шляхів підвищення кваліфікації персоналу й ефективності його роботи);

- кадровий аудит (оцінювання відповідності персоналу його цілям, вивчення якісних і кількісних характеристик працівників, структури юридичної особи й корпоративної культури);

- робота з посередницькими структурами з добору працівників;

- використання автоматизованих систем управління персоналом;

- розроблення програм зв'язків із працівниками [7, с. 26].

А. М. Клочко акцентує увагу на кадровому плануванні як спрямованій діяльності з підготовки кадрів, забезпечення розвитку персоналу, визначення його професійно-кваліфікованої структури та потреби в працівниках, а також контролю за їх використанням [6, с. 177].

Отже, узагальнюючи погляди науковців, констатуємо, що кадрова стратегія судово-експертної установи має складатися з таких напрямів діяльності:

- добору, прийому на роботу та планування персоналу згідно з потребами установи;

- адаптації персоналу;

- навчання й розвитку персоналу;

- оцінювання персоналу;

- створення резерву кадрів на керівні посади та його підготовки;

- вироблення системи мотивації;

- формування корпоративної культури.

Розроблення кадрової політики державної судово-експертної установи зумовлюється стратегічним і тактичним плануванням кадрових заходів із зазначенням конкретних завдань з розвитку персоналу установи загалом і кожного співробітника зокрема.

Успішне кадрове планування залежить від відповідей на такі питання:

- скільки співробітників і якої кваліфікації де й коли буде потрібно;

- у який спосіб можна залучити необхідний та оптимізувати зайвий персонал;

- як найкраще використовувати наявний персонал відповідно до його кваліфікації;

- як забезпечити умови для розвитку персоналу;

- яких витрат потребують заплановані заходи роботи з персоналом.

З аналізу чинної нормативно-правової бази щодо роботи з персоналом державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України випливає, що вона потребує перегляду й оновлення відповідно до вимог сьогодення. Поліпшенню роботи з персоналом державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства

юстиції України має сприяти розроблення та затвердження низки нормативно-правових актів, а саме:

- Типових штатів державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України;
- Інструкції з організації обліку кадрів;
- Інструкції з організації комплектування державних судово-експертних установ та роботи з персоналом;
- Положення про порядок формування кадрового резерву на керівні посади державних судово-експертних установ;
- Кодексу професійної етики судового експерта;
- Інструкції з організації професійної підготовки судових експертів державних судово-експертних установ і судових експертів, які не є працівниками державних судово-експертних установ.

Існування штатного розпису в системі службової діяльності юридичних осіб публічного права значно полегшує вирішення значної кількості питань, пов'язаних із кадровою, плановою та бухгалтерською діяльністю. Станом на сьогодні в системі Міністерства юстиції України нормативно не врегульовано питання типової організаційно-штатної структури державних судово-експертних установ. Наявність Типових штатів державних судово-експертних установ позитивно вплине на ефективність їх функціонування. Отже, на порядку денному стоїть питання розроблення та затвердження в одному нормативно-правовому акті Типових штатів державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України.

Окрім того, зважаючи на вимоги часу, потребує оновлення наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України» від 19 квітня 2012 р. № 611/5¹. Із цією метою, як зазначено вище, необхідно розробити та затвердити Типові штати державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України, що стане підґрунтям для формування оновленого Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України.

Доцільність ухвалення Положення про порядок формування кадрового резерву на керівні посади державних судово-експертних

¹ Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : Наказ М-ва юстиції України від 19.04.2012 № 611/5 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0611323-12> (дата звернення: 25.04.2021).

установ суттєво відіб'ється на будові керівної ієрархії, вирішить проблему комплектування середньої ланки керівників, яка сьогодні спостерігається в службовій діяльності цих установ, і стане суттєвим мотиваційним фактором у службовій діяльності співробітників, що означатиме для них перспективу кар'єрного зростання. Нормативно затверджений механізм відбору працівників судово-експертної установи, які виявили здібності до керівної роботи, та належно організоване їх навчання стануть запорукою формування професійної керівної ланки.

Бажано розробити й ухвалити Кодекс професійної етики судового експерта, дія якого поширюватиметься на всіх судових експертів України незалежно від відомчої підпорядкованості та форми трудових відносин, за порушення вимог якого винних осіб притягали б до відповідальності (зокрема, дисциплінарної), у зв'язку з чим відповідних доповнень потребує також Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів.

Необхідною умовою якісної підготовки судових експертів у системі Міністерства юстиції України має стати розроблення і затвердження окремого нормативно-правового акта, а саме Інструкції з організації професійної підготовки судових експертів державних судово-експертних установ та судових експертів, які не є працівниками державних судово-експертних установ (далі – Інструкція з організації професійної підготовки судових експертів). Так, досі порядок підготовки та стажування цих категорій працівників регламентується розділом III Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Мін'юсту України від 3 березня 2015 р. № 301/5¹, який, по суті, не охоплює всіх аспектів професійної підготовки судових експертів. Потребує дослідження можливість поділу професійної підготовки судових експертів на службову підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації, а також розроблення механізму проведення службової підготовки. Підготовку судових експертів, які не є працівниками державних судово-експертних установ, варто нормативно регламентувати окремим розділом Інструкції з організації професійної підготовки судових експертів. Уважаємо за доцільне переглянути програми підготовки з теоретичних,

¹ Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : Наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0249-15> (дата звернення: 25.04.2021).

організаційних і процесуальних питань судової експертизи з метою виключення дублювання тем залежно від стажу експертної діяльності судових експертів. Аналогічного перегляду потребують програми підготовки за спеціальностями. Стажування судових експертів в інших судово-експертних установах доречно було б обумовити окремим розділом Інструкції з організації професійної підготовки судових експертів.

Ураховуючи специфіку роботи судових експертів, доцільно розробити порядок проведення психологічної підготовки експертів з використанням інноваційних методів і її нормативним закріпленням у вигляді окремого відповідного розділу Інструкції з організації професійної підготовки судових експертів. Започаткування психологічної підготовки позитивно вплине на адаптацію нових працівників до специфічних умов праці експерта, загалом поліпшить службову діяльність судових експертів зі стажем експертної роботи та зміцнить морально-психологічний клімат у колективі.

На нашу думку, у складі Міністерства юстиції України необхідно створити науково-методичний центр, функціями якого мають стати координування професійної підготовки як судових експертів державних судово-експертних установ, так і судових експертів, які не є співробітниками цих установ, а також розроблення та обслуговування системи тестування у галузі як теоретичних, так і спеціальних знань. Із цією метою слід розробити Положення про такий центр.

Як позитивний досвід слід відзначити функціонування в Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України відділу підвищення кваліфікації, на який покладено організацію проведення підготовки судових експертів з теоретичних, організаційних та процесуальних питань судової експертизи, а також підготовки за експертними спеціальностями. Вважаємо за необхідне передбачити структуру таких відділів Типовими штатами державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України з подальшим створенням таких відділів у кожній установі з розширенням їх функцій з організації професійної підготовки персоналу. Із цією метою треба розробити і затвердити на рівні Міністерства юстиції України Типове положення про відділ підготовки персоналу.

Пропонується вивчити питання застосування інституту наставництва під час адаптації на новому місці роботи судових експертів державних судово-експертних установ, їх навчання та нормативного закріплення цього напряму діяльності в окремому розділі Інструкції з організації професійної підготовки, що прискорить процес адаптації нових співробітників на робочому місці та позитивно позначиться на перепідготовці або підвищенні кваліфікації працівників

установи, які вже деякий час працюють у ній. Із метою координації роботи наставників нормативне закріплення функціонування дорадчого органу – Ради наставників державної судово-експертної установи – стане суттєвим засобом побудови дієвої структури підготовки персоналу.

Висновки

Отже, станом на зараз порядок роботи з кадрами державних судово-експертних установ і професійної підготовки судових експертів Міністерства юстиції України є або недосконалим і нормативно не врегульованим, або таким, що ґрунтується на застарілих нормах, не відповідає сучасним вимогам і потребує додаткового дослідження, розроблення та оновлення.

Доцільно науково обґрунтувати, розробити і затвердити наказами Міністерства юстиції України низку нормативно-правових актів, які регулюватимуть нагальні питання діяльності державних судово-експертних установ, а саме типових штатів, організації обліку кадрів, комплектування та роботи з персоналом; формування кадрового резерву на керівні посади й організації професійної підготовки судових експертів державних судово-експертних установ і судових експертів, які не є працівниками державних судово-експертних установ.

Окремого слід розробити та затвердити на рівні Кабінету Міністрів України Кодекс професійної етики судового експерта, дія якого поширюватиметься на всіх судових експертів України незалежно від відомчої підпорядкованості та форми трудових відносин. Необхідною умовою дотримання судовими експертами вимог зазначеного Кодексу має стати нормативне закріплення у ньому відповідальності за порушення експертом професійної етики.

Також пропонується розробити й затвердити окремий нормативно-правовий акт, який регулюватиме питання організації професійної підготовки судових експертів державних судово-експертних установ і судових експертів, які не є працівниками цих установ. Уважаємо наявний нормативно закріплений порядок підготовки та стажування зазначених категорій працівників, який регламентовано розділом III Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Мін'юсту України від 3 березня 2015 р. № 301/5, таким, що не охоплює всіх складових професійної підготовки судових експертів.

Список бібліографічних посилань: 1. Гаспарян С. Г. Адміністративно-правові засади кадрового забезпечення судово-експертних установ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 20 с. 2. Гаспарян С. Г. Шляхи підвищення якості підготовки кадрів для

судово-експертних установ Міністерства юстиції України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 281–287. **3.** Кляуєв О. М. Проблеми розвитку професійного рівня працівників судово-експертних установ Міністерства юстиції України // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18–19 квіт. 2019 р.) / М-во юстиції України, Харків. наук.-дослід. ін-т судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2019. С. 29–31. **4.** Петрова І. А. Наукова складова у формуванні судового експерта // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народження д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (м. Харків, 7–8 листоп. 2017 р.) / М-во юстиції України, Харків. наук.-дослід. ін-т судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2017. С. 78–79. **5.** Петрова І. А. До питання об'єктивної необхідності та значення ділової оцінки працівників судово-експертних установ. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2019. Вип. 19. С. 130–141. **6.** Ключко А. М. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ України: порядок та основні елементи. *Форум права*. 2014. № 4. С. 175–180. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_32.pdf (дата звернення: 25.04.2021). **7.** Козак К. Б., Рубан Ю. О. Удосконалення роботи служби персоналу на підприємстві. *Економіка харчової промисловості*. 2013. № 2 (18). С. 24–28. **8.** Комірчий П. О. Форми кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 139–142. **9.** Репешко П. І. Механізми кадрового забезпечення судово-експертної діяльності в Україні. *Економіка та держава*. 2011. № 8. С. 138–140. **10.** Чемяков В. П. Грейдинг: технологія побудови системи управління персоналом. М. : Вершина, 2007. 208 с.

Надійшла до редколегії 27.04.2021

Kurdes O. V. On Improving Administrative and Legal Provision of HR Management in State Forensic Institutions and Professional Training of Forensic Experts of the Ministry of Justice of Ukraine

The problematic issues of administrative and legal provision HR management of state forensic institutions and professional training of forensic experts of the Ministry of Justice of Ukraine have been studied. Specific propositions for improving the regulatory and legal, organizational and methodological provision of this area of activity have been provided. The author has emphasized the need to reform the HR management system of state forensic institutions and professional training of forensic experts, which is a guarantee of filling these institutions with highly qualified personnel.

It has been offered to further study, develop and approve certain regulatory acts by orders of the Ministry of Justice of Ukraine on HR management of state forensic institutions and

professional training of forensic experts, namely: standard staffs; instructions on the organization of personnel accounting, staffing and HR work, professional training of forensic experts of state forensic institutions and forensic experts who are not employees of state forensic institutions; provisions on the formation of employee pool for superior positions.

The emphasis has been placed on the need to revise and update the Handbook of Qualifications for employees of forensic research institutions of the Ministry of Justice of Ukraine, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated from April 19, 2012 No. 611/5.

It has been proved that the Code of Professional Ethics of forensic experts has to be developed and approved at the level of the Cabinet of Ministers of Ukraine, which would be applied to all forensic experts of Ukraine regardless of departmental subordination and employment and should have a positive impact on the quality of judicial duties performed by forensic experts – drawing up qualitative and objective expert opinions. The guarantee of executing the requirements of the specified Code by the experts should be the normative consolidation of the expert's responsibility for violation of professional ethics.

Key words: state forensic institutions, workforce policies, recruitment division, HR management, mentoring, employee pool for superior positions, professional training.

Маргарита Сергіївна Сиромятнікова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
забезпечення діяльності поліції (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3861-1400>,

e-mail: mmm42@ukr.net

ПОРЯДОК ЗДІЙСНЕННЯ ПРОЦЕДУР ПОДАТКОВОГО КОМПРОМІСУ ТА ПОДАТКОВОЇ АМНІСТІЇ В УКРАЇНІ

Наукове дослідження присвячено правовому регулюванню окремих процедур податкового компромісу та податкової амністії. Дослідження є актуальним, оскільки процедури податкового компромісу та податкової амністії сприяють збалансованості законних інтересів громадян та держави. Наукова новизна цієї статті полягає у висловленні пропозиції щодо розроблення Закону України «Про організаційно-правові засади податкової амністії», який би встановлював умови проведення податкових амністій в Україні. Узагальнено перелік процедур, які здійснюють податкові органи в процесі запровадження податкового компромісу та податкової амністії.

Ключові слова: податковий компроміс, податкова амністія, правове регулювання, податкові органи, платник податків.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Застосування процедур податкового компромісу та податкової амністії має забезпечити наповнення дохідної частини державного бюджету та сприяти легалізації грошових коштів, отриманих внаслідок ухилення від сплати податків. Застосування цих процедур покликане зменшити кількість адміністративних скарг і судових спорів із податковими органами. Під час ухвалення рішень у межах податкового компромісу і податкової амністії необхідно збалансовувати законні інтереси фізичних і юридичних осіб та держави. Водночас в Україні відсутня нормативно-правова база для проведення податкової амністії. Наведені аргументи обумовлюють актуальність обраної теми наукової публікації.

Стан дослідження проблеми

Проблеми податкового компромісу та податкової амністії були досліджені в окремих наукових працях. Зокрема, правовідносини між платниками податків та податковими органами під час досягнення податкового компромісу вивчали Т. Г. Головань, Т. О. Голяядов, Ю. В. Касперович та І. В. Приходько. Так, Т. Г. Головань досліджував

проблеми впровадження податкового компромісу в Україні [1, с. 55–59]. Водночас у його праці приділено за mało уваги процедурам, які здійснюються під час досягнення податкового компромісу або в процесі податкової амністії. І. В. Приходько вивчала перспективи проведення податкової амністії капіталів фізичних осіб в Україні з урахуванням результатів податкового компромісу 2014 р. [2, с. 167–172]. Ця праця є змістовним дослідженням, яке, на жаль, не висвітлює норм підзаконних актів, що встановлюють порядок досягнення податкового компромісу. Податковий компроміс як елемент податкової реформи в Україні вивчав Ю. В. Касперович [3, с. 61–64]. Разом із тим він досліджував указану проблему не з юридичного, а з економічного погляду. Правове регулювання порядку проведення податкових перевірок відображено у праці Т. О. Голоядова [4, с. 26–28]. Його міркування становлять інтерес для нашого дослідження, адже під час досягнення податкового компромісу, на думку науковця, може проводитися документальна позапланова перевірка.

Проблеми податкової амністії відображено у працях Н. П. Лисецької [5], І. В. Пивовара [6] та Т. М. Шульги [7], які вивчали міжнародний досвід впровадження податкових амністій. Але у їхніх працях лише епізодично згадуються процедури, які здійснюються у межах запровадження податкової амністії. Сутність і зміст податкової амністії висвітлювались раніше у моїй праці [8, с. 95–100], але це дослідження має загальний характер і лише частково стосується процедур податкової амністії.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливостей здійснення процедур податкового компромісу та податкової амністії.

Завдання дослідження полягає у формулюванні пропозицій щодо внесення змін до чинного законодавства України, яке встановлює можливість досягнення податкового компромісу або запровадження податкової амністії.

Наукова новизна дослідження полягає в наданні пропозицій щодо розроблення та ухвалення окремого Закону України «Про організаційно-правові засади податкової амністії», який би встановлював умови та порядок проведення податкових амністій в Україні у майбутньому.

Виклад основного матеріалу

Вивчення порядку здійснення процедур податкового компромісу та податкової амністії потребує визначення сутності цих інститутів права. На думку Т. Г. Голованя, податковий компроміс – це режим звільнення від юридичної відповідальності платників податків та/або їх посадових (службових) осіб за зниження податкових

зобов'язань із податку на прибуток та/або податку на додану вартість [1, с. 58]. Це визначення є основою для вивчення процедур податкового компромісу.

Досліджуючи правовідносини у сфері застосування податкової амністії, Т. М. Шульга визначив, що податкова амністія – це специфічний вид звільнення від відповідальності за порушення податкового законодавства, що здійснюється державою з метою легалізації прихованих доходів платників податків та повернення частини несплачених податків до бюджету [7, с. 262]. Слід зазначити, що це визначення ґрунтовно відображає сутність цього інституту права. Ця дефініція може слугувати базисом для встановлення особливостей процедур податкової амністії.

Правове регулювання податкового компромісу в Україні здійснюється відповідно до підрозділу 9-2 Перехідних положень Податкового кодексу України. Цей підрозділ установає особливості уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість під час застосування податкового компромісу. Норми вказаного підрозділу були закріплені у Податковому кодексі України відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу, який набув чинності 25 грудня 2014 р.¹ (далі – Закон № 63-VIII). Дата набрання чинності вказаним Законом України є важливою, оскільки згідно із пунктом 12 підрозділу 9-2 Перехідних положень ПК України платники податків з метою застосування податкового компромісу мають право подати уточнюючі розрахунки або заяви відповідно до положень цього підрозділу протягом 90 календарних днів з дня набрання чинності цим підрозділом². Отже, платники податків могли скористатися процедурою досягнення податкового компромісу із контролюючим органом лише у 2015 р.

І. В. Приходько стверджує, що Закон № 63-VIII був загалом спрямований на встановлення діалогу між державою та платниками податків, звільнення платників податків від фінансової, кримінальної

¹ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу : Закон України від 25.12.2014 № 63-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-19> (дата звернення: 15.05.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.05.2021).

та адміністративної відповідальності за умови сплати незадекларованих та/або неузгоджених платежів з податку на додану вартість та податку на прибуток підприємств, зменшення кількості адміністративних скарг до контролюючих органів та адміністративних позовів до суду [2, с. 169]. Напевно, додатковою метою ухвалення Закону № 63-VIII, про яку не згадує дослідниця, було забезпечення надходжень до державного бюджету України.

Згідно із нормами вказаного підрозділу під час досягнення податкового компромісу здійснюються такі процедури.

1. Звернення платника податків, який вирішив скористатися процедурою податкового компромісу, до органів податкової служби.

Перелік документів, які необхідно було подати платнику податків, встановлено в Методичних рекомендаціях щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу, затверджених наказом Державної фіскальної служби України від 17 січня 2015 р. № 13 (далі – Методичні рекомендації). Цей наказ втратив чинність 22 квітня 2016 р. у зв'язку із припиненням дії норм, які надавали можливість суб'єктам господарювання скористатися процедурою правового компромісу.

Згідно із пунктами 3.1 і 3.4. Методичних рекомендацій платнику податків необхідно було надати податковій службі:

– уточнюючий розрахунок з податку на додану вартість та/або податку на прибуток підприємств за будь-які податкові періоди до 1 квітня 2014 р., в якому було б визначено суму завищення витрат, що враховуються під час визначення об'єкта оподаткування;

– перелік (опис) господарських операцій, щодо яких здійснено уточнення показників податкової декларації;

– заяву, в якій платником податків зазначається інформація щодо мотивів подання уточнюючого розрахунку для застосування до нього процедури досягнення податкового компромісу.

У випадках, коли податкові зобов'язання визначаються контролюючим органом, платнику податків необхідно звернутися із заявою про намір досягнення податкового компромісу¹. Отже, у підзаконному акті закріплено детальний перелік документів, які необхідно було подавати підприємству для застосування процедури податкового компромісу.

¹ Методичні рекомендації щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу : затв. Наказом Держ. фіскальної служби України від 17.01.2015 № 13 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0013872-15> (дата звернення: 15.05.2021). Втратили чинність.

І. В. Приходько наводить дані, що за досягненням податкового компромісу в органи фіскальної служби звернулися 8 174 платники податків, а скористалися таким компромісом 6 152 з них. За результатами податкового компромісу до державного бюджету надійшло 793,9 млн грн [2, с. 169]. Відмітимо, що це достатньо значні, хоча і не вражаючі показники ефективності вказаного Закону.

2. Узгодження суми податкового зобов'язання податковим органом або ухвалення рішення про проведення документальної позапланової перевірки.

Згідно із пунктом 3 підрозділу 9-2 Перехідних положень ПК України в окремих випадках для узгодження суми податкового зобов'язання варто провести документальну позапланову перевірку. При цьому рішення про проведення такої перевірки необхідно ухвалити протягом 10 робочих днів із дня подання уточнюючого розрахунку платником податку¹. Порядок ухвалення рішення про проведення перевірки встановлено у підзаконних актах Державної фіскальної служби України.

Як зазначено у пункті 3.5 Методичних рекомендацій, рішення про проведення такої перевірки ухвалюється керівником контролюючого органу на підставі колегіального розгляду поданих документів структурними підрозділами податкової служби. Зокрема, у колегіальному розгляді цього питання беруть участь відділи оподаткування юридичних осіб, доходів і зборів з фізичних осіб, податкового та митного аудиту, погашення заборгованостей та інші. Ухвалені рішення оформлюється протоколом². Отже, питання про проведення документальної позапланової перевірки вирішується колегіально протягом встановленого періоду.

Рішення про проведення перевірки або узгодження суми податкового зобов'язання повідомляється суб'єкту підприємництва. Якщо контролюючий орган повідомив платника податків про відсутність необхідності проведення документальної позапланової перевірки, сума задекларованих зобов'язань вважається узгодженою.

Коментуючи можливість призначення документальної позапланової перевірки у межах процедури податкового компромісу,

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.05.2021).

² Методичні рекомендації щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу : затв. Наказом Держ. фіскальної служби України від 17.01.2015 № 13 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0013872-15> (дата звернення: 15.05.2021). Втратили чинність.

Ю. В. Касперович стверджує, що Закон України № 63-VIII містить певні корупційні складові, оскільки чітко не регламентує підстави проведення документальних позапланових перевірок у межах процедури досягнення податкового компромісу. Виникає висока ймовірність втручання людського суб'єктивного фактора з боку працівників фіскальних органів [3, с. 63]. Дійсно, така можливість існує. Але встановлення колегіальності ухвалення рішення про проведення документальної позапланової перевірки суттєво знижує ризик корупції.

3. Проведення документальної позапланової перевірки. Ця процедура є факультативною, оскільки ухвалення рішення про проведення цієї перевірки є необов'язковим.

Порядок проведення позапланової документальної перевірки встановлено у статтях 78, 82 та 85 Податкового кодексу України. Специфіка здійснення такої перевірки в умовах досягнення податкового компромісу полягає в тому, що перевірка проводиться виключно щодо уточнюючих розрахунків податкових зобов'язань.

У листі комітету Верховної Ради України з питань податкової та митної політики від 10 березня 2015 р. пояснюється, що документальні позапланові перевірки контролюючими органами господарської діяльності платника податків під час досягнення процедури податкового компромісу можуть проводитися лише в межах податкових (звітних) періодів та суб'єктів господарювання, про господарські операції (взаємовідносини) з якими платник податків подав уточнюючі розрахунки¹. Це роз'яснення достатньо чітко окреслює сферу податкового контролю в разі проведення документальної позапланової перевірки.

Як встановлено у пункті 3 підрозділу 9-2 Перехідних положень ПК України, податковий орган за результатами проведення позапланової документальної перевірки ухвалює одне з двох можливих рішень. По-перше, він може ухвалити податкове повідомлення-рішення у разі виявлення порушень платником податків вимог податкового законодавства. По-друге, орган податкового контролю має право скласти довідку в разі відсутності таких порушень, що підтверджує правомірність визначення сум податкових зобов'язань в уточнюючому розрахунку². Указані документи надсилаються платнику податків.

¹ Лист комітету Верховної Ради України з питань податкової та митної політики від 10.03.2015 № 04-27/10-598 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_598450-15 (дата звернення: 15.05.2021).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.05.2021).

Т. О. Голоядов наголошує на дотриманні прав платника податків під час проведення позапланової документальної перевірки, зокрема і під час узгодження податкових зобов'язань у межах здійснення процедури податкового компромісу [4, с. 28]. Варто звернути увагу, що запровадження інституту податкового компромісу має сприяти зменшенню судових і адміністративних спорів, а не збільшувати їх.

4. Завершальною процедурою досягнення податкового компромісу є сплата платником податків податкових зобов'язань, визначених в уточнюючому розрахунку та/або податковому повідомленні-рішенні.

Акцентуємо увагу на тому, що відповідно до положень підрозділу 9-2 Перехідних положень ПК України тривалість процедури досягнення податкового компромісу не має перевищувати 70 календарних днів із дня, наступного за днем подання уточнюючого розрахунку¹. Саме у вказаний термін слід завершити всі процедури у межах досягнення податкового компромісу.

Отже, законодавчі й підзаконні акти України детально регламентують дії платника податків і повноваження податкового органу під час здійснення податкового компромісу.

Процедури здійснення податкової амністії законодавством не врегульовано, оскільки наразі відсутній закон України, який передбачав би здійснення такої амністії. Разом із тим у працях науковців дано певну характеристику порядку проведення податкових амністій у зарубіжних країнах. Зокрема, Н. П. Лисецька стверджує, що амністія передбачає надання державою своїм громадянам права добровільно задекларувати всі активи та доходи, що їм належать, не показуючи джерел їх отримання. Тому в законодавстві про здійснення податкової амністії варто передбачити такі норми права, які б дозволяли відрізнити кошти, отримані злочинним шляхом, від доходів, з яких не були сплачені податки [5, с. 197]. Погодимось із тим, що запровадження процедури перевірки отримання грошових коштів, які підлягають податковій амністії, є важливою умовою її застосування.

Погоджуємося також із думкою І. В. Пивовара, який зазначає, що міжнародний досвід проведення податкових амністій для України має вагоме значення. У їх межах контролюючий орган приймає декларації громадян про доходи, з яких не були сплачені податки у попередніх періодах, здійснює порівняння відомостей, указаних у деклараціях, із даними, які містяться у відкритих джерелах, та визначає суми податкових зобов'язань [6, с. 450]. Зазначимо, що конкретні процедури, що здійснюються у межах податкової амністії, необхідно встановити у законі про податкову амністію.

¹ Там само.

На нашу думку, під час ухвалення закону України, який регламентуватиме податкову амністію, необхідно передбачити процедуру звільнення громадянина від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків. Разом із тим не можна допустити легалізації грошових коштів, отриманих унаслідок вчинення інших злочинів [8, с. 98]. Варто погодитися із тим, що застосування податкової амністії може передбачати звільнення від кримінальної відповідальності у разі вчинення лише одного злочину – ухилення від сплати податків.

30 березня 2021 р. Верховною Радою України у першому читанні ухвалено проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету» № 5153 (далі – Законопроект № 5153). Указаний Законопроект передбачає здійснення заходів податкової амністії в Україні.

Відповідно до Законопроекту № 5153 передбачено такі процедури, необхідні для ухвалення рішення про здійснення податкової амністії.

1. До подання декларації про кошти, з яких не сплачено податки, до органів податкової служби декларант має розмістити кошти в національній та іноземній валюті у готівковій формі та/або банківських металах на поточних рахунках зі спеціальним режимом використання в банках України.

2. Платник податків подає одноразову (спеціальну) добровільну декларацію до центрального податкового органу.

3. Податковий орган визначає базу для нарахування збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування.

4. Допускається додаткове розміщення коштів на спеціальних рахунках та подання уточнюючої декларації.

5. Сплата декларантом у повному обсязі суми збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування за встановленими ставками¹.

Отже, вказаний Законопроект установає перелік послідовних етапів здійснення податкової амністії в Україні. Визначити конкретні

¹ Проєкт Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету : від 25.02.2021 № 5153 / ініціатор В. О. Зеленський // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf35111=71231 (дата звернення: 15.05.2021).

дії правозастосовних органів у межах кожного з етапів поки що неможливо, оскільки Законопроект ще не ухвалено в цілому. Відповідно, для його виконання не розроблено жодного підзаконного акта.

Висновки

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що під час досягнення податкового к

суми податкового зобов'язання податковим органом або призначен омпромісу законодавство передбачає такі процедури:

- подання платником податків необхідних документів до контролюючого органу;
- узгодження ня документальної позапланової перевірки;
- проведення перевірки та повідомлення платника податків про її результати;
- завершальним етапом є сплата суб'єктом господарювання податкових зобов'язань, визначених в уточнюючому розрахунку або податковому повідомленні-рішенні, ухваленому за результатами проведення документальної позапланової перевірки.

Процедура досягнення податкового компромісу застосовувалась в Україні у 2015 р. Досвід цієї процедури можна використати у майбутньому шляхом унесення необхідних змін до підрозділу 9-2 Перехідних положень ПК України.

Виходячи зі світового досвіду та положень зареєстрованих у Верховній Раді України законопроектів, можна назвати такі процедури, які здійснюються під час податкової амністії:

- подання громадянами або юридичними особами встановлених у законодавстві документів до податкових органів;
- розміщення задекларованих грошових коштів на спеціальних рахунках у банках;
- здійснення перевірки джерел отримання таких грошових коштів з метою недопущення легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом;
- сплата визначеного законодавством збору;
- звільнення платника податків від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків.

Водночас порядок здійснення податкової амністії слід устанавлювати у спеціальному законодавчому акті, яким буде запроваджено податкову амністію в Україні. Також вважаємо можливим ухвалення окремого закону України «Про організаційно-правові засади податкової амністії». Цей законодавчий акт міг би встановлювати умови та порядок проведення податкових амністій в Україні у майбутньому.

Список бібліографічних посилань: 1. Головань Т. Г. Проблеми впровадження податкового компромісу в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 5 (14). С. 55–59. 2. Приходько І. В. Перспективи

проведення податкової амністії капіталів фізичних осіб в Україні (з урахуванням результатів податкового компромісу 2014 року). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 167–172. **3.** Касперович Ю. В. Податковий компроміс як елемент податкової реформи в Україні. *Економіка та держава*. 2015. № 2. С. 61–64. **4.** Голяядов Т. О. Податкові перевірки як форма податкового контролю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 27. С. 26–28. **5.** Лисецька Н. П. Світова практика впровадження податкових амністій: досвід для України. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*. 2020. № 1–2. С. 192–207. **6.** Пивовар І. В. Податкова амністія: правовий аналіз зарубіжного досвіду. *Альманах права*. 2018. № 9. С. 448–452. **7.** Шульга Т. М. Поняття податкової амністії та міжнародний досвід її застосування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 261–263. **8.** Сиром'ятнікова М. С. Сутність і зміст правового компромісу і податкової амністії. *Право і безпека*. 2020. № 1 (76). С. 95–100.

Надійшла до редколегії 20.05.2021

Syromiatnikova M. S. Tax Compromise and Tax Amnesty Procedures Implementation

The research is focused on the problems of legal regulation of certain procedures of tax compromise and tax amnesty. The scientific article's relevance is justified because certain procedures of tax compromise and tax amnesty should contribute to the balance of legitimate interests of citizens and the state. The purpose of the study is to identify propositions for amending the current legislation of Ukraine, establishing the possibility of reaching a tax compromise or the introduction of a tax amnesty. Scientific works of Ukrainian researchers, laws, and regulations were used in the process of studying the problem.

The scientific novelty of this article is to make propositions for the development and adoption of a separate Law of Ukraine "On the Organizational and Legal Framework of Tax Amnesty", which would establish the conditions and procedure for tax amnesty in Ukraine in the future.

The procedures of the tax compromise are the submission of documents specified by law to the tax authorities, the decision on the need for an unscheduled documentary audit, approval of the amount of tax liability, and payment of funds by a taxpayer. The procedures for placing funds in special accounts in banks, submitting a declaration to the tax authorities and verifying the sources of receipt of the declared funds are applied during the tax amnesty. The final stage of the tax amnesty is the payment of the fee specified by law. A mandatory condition of the tax amnesty is the release of a taxpayer from criminal liability for tax evasion.

The results of the study can be used in lawmaking, law-enforcement practice, and the educational process.

Key words: tax compromise, tax amnesty, legal regulation, tax authorities, a taxpayer.

УДК 342.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.16>

Валерій Васильович Сокурєнко,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Харківський національний університет внутрішніх справ (ректор);

 <https://orcid.org/0000-0001-8923-5639>,

e-mail: rector_hnuvs@ukr.net;

Альона Олегівна Стрижак,

Управління патрульної поліції в Харківській області, Департамент патрульної поліції (начальник);

 <https://orcid.org/0000-0001-6401-5146>,

e-mail: stryzhak88@gmail.com

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ
ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
В УКРАЇНІ**

Проблема безпеки дорожнього руху є вкрай гострою в умовах значного зростання кількості транспорту у світі. Метою дослідження є висвітлення змісту й сутності забезпечувальної діяльності у сфері безпеки дорожнього руху, а також особливої значущості та характеру засобів забезпечення безпеки на дорозі. Акцентовано на великій кількості викликів, які стоять перед суб'єктами забезпечення безпеки дорожнього руху й потребують якнайшвидшого вирішення. Зроблено висновок, що весь комплекс адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху можна розділити на нормативні, організаційні, матеріально-технічні та інформаційні засоби. Запропоновано приділити більше уваги саме інформаційним (пропагандистським) засобам, оскільки їх спрямовано на формування в учасників дорожнього руху свідомого ставлення до вимог безпеки на дорозі, що є ключовим елементом безпеки.

Ключові слова: дорожній рух, засоби забезпечення безпеки дорожнього руху, пропаганда забезпечення безпеки дорожнього руху, адміністративно-правові засоби, безпека на дорозі, правосвідомість учасників дорожнього руху.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Розвиток суспільства свідчить про дуже швидкий процес удосконалення технічного оснащення людства, що приводить до появи нових апаратів і технологій, які поліпшують життя людини. Однак будь-які поліпшення неминуче несуть і загрози від їх застосування. Так, винахід автотранспорту значно полегшив життя людства в контексті переміщення, перевезення та доставляння людей і вантажів.

Із часом повальна автомобілізація у світі привела до значного підвищення швидкості життя та систематичного вдосконалення транспортних засобів. Така ситуація потребувала від суспільства низки заходів щодо врегулювання процесу керування транспортом і забезпечення безпечних умов пересування як водіїв за кермом, так і інших учасників дорожнього руху. Створення систем забезпечення безпеки дорожнього руху відбувається прямо пропорційно збільшенню кількості та якості транспортних засобів. Із цього випливає, що і сучасне постійне зростання кількості автомобілів потребує значних зусиль, спрямованих на оновлення методів та способів забезпечення безпечного існування транспорту в житті людства.

Питанню забезпечення безпеки дорожнього руху в наукових колах приділено достатньо велику увагу. Це пояснюється насамперед украй високою актуальністю цього питання, по-друге, щороку виникають нові загрози безпеці на дорозі, по-третє, порушення у сфері безпеки дорожнього руху щороку мають дедалі більш негативний характер. За даними статистики патрульної поліції України, у першій половині 2021 р. на території нашої держави скоєно більше 86 тис. дорожньо-транспортних пригод, у результаті яких 14 034 особи загинули або були травмовані¹. Так, не можна стверджувати, що ця кількість зростає щорічно, однак проблема буде нагальною доти, доки хоча б комусь в Україні загрожуватиме небезпека на дорозі.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є переосмислення застарілих поглядів на сутність і перелік реально дієвих у сучасному світі засобів забезпечення безпеки дорожнього руху, а також вироблення авторського розуміння терміна «адміністративно-правові засоби забезпечення безпеки дорожнього руху».

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких *завдань*: 1) аналіз наявних визначень поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення безпеки дорожнього руху»; 2) відмежування змісту засобів і заходів забезпечення безпеки дорожнього руху; 3) формування авторської думки на підставі здійсненого аналізу; 4) виділення актуальних засобів, використовуваних суб'єктами правовідносин у дорожньо-транспортній сфері, що ефективно забезпечують безпеку дорожнього руху; 5) окреслення головної проблематики у сфері адміністративно-правового регулювання засобів забезпечення безпеки дорожнього руху.

¹ Дорожньо-транспортні пригоди за період з 01.01.2021 по 30.06.2021 // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <http://patrol.police.gov.ua/wp-content/uploads/2021/07/06.2021.xlsx> (дата звернення: 09.06.2021).

Виклад основного матеріалу

Кожна держава в межах установлених світових правил дорожнього руху здійснює заходи щодо активного і пасивного його забезпечення з огляду на комплекс наявних проблем залежно від багатьох факторів. Ключовими в системі таких заходів є адміністративно-правові заходи забезпечення безпеки дорожнього руху, актуальність яких щороку дедалі більше зростає через негативну статистику в цій сфері. Людське життя і здоров'я, безпека є тими пріоритетами в державному управлінні, якими має бути пронизана вся без винятку діяльність органів влади та публічної адміністрації. Тому забезпечення безпеки дорожнього руху і має на меті створення нормальних умов існування людини.

Багато науковців розглядають адміністративно-правові засоби у різних напрямках у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Переважна більшість дослідників наголошують на тому, що у сукупності всі засоби є інструментарієм забезпечення безпеки на дорозі, проте з урахуванням сучасних тенденцій «автомобілізації» суспільства виникає нагальна необхідність переробити й оновити застарілі підходи до проблеми безпечного середовища на дорозі. Поява електромобілів, нових учасників дорожнього руху – керманічів сігвейв, гіроскутерів тощо, використання автопілотів у сучасних автомобілях – усе це стає викликами для суб'єктів забезпечення безпеки дорожнього руху. Тому актуальність і своєчасність висвітлення оновленого бачення системи засобів забезпечення безпеки дорожнього руху є безсумнівними.

Адміністративно-правовими засобами варто вважати сукупність нормативно визначених дій, які мають комплексний характер, тобто реалізуються разом у певній послідовності та забезпечують досягнення мети державного управління у відповідній сфері. Варто наголосити на тому, що заходи є саме сукупністю дій або прийомів, які реалізуються у вузькому, визначеному метою державного регулювання напрямі.

О. Олійник, розглядаючи засоби забезпечення інформаційної безпеки, доходить висновку, що змістову сутність адміністративно-правових засобів правового регулювання та державного управління слід розглядати як сукупність правових механізмів та прийомів і способів установлення і реалізації владних повноважень державними органами всіх гілок влади, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки особи, суспільства й держави [1, с. 66]. Також цікавою є дещо інша думка М. Кутерги, який розглядає адміністративно-правові засоби у двох значеннях – вузькому та широкому. У першому значенні такі засоби означають методи адміністративного впливу з метою всебічного забезпечення безпеки дорожнього руху, а друге розуміння

засобів передбачає їх значення як усієї сукупності адміністративно-правових норм, що розглядається з погляду їх функціонального призначення для регулювання відповідних відносин [2, с. 109–110].

З огляду на такі думки науковців слід підкреслити, що адміністративно-правовими засобами варто вважати нормативно врегульований інструментарій, тобто чітко визначені законом можливості, повноваження та механізми впливу органів, посадових осіб або інших суб'єктів правовідносин на суспільство для досягнення певної мети. Метою може бути будь-що, однак це дослідження передбачає характеристику адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху.

Безпека дорожнього руху – це система суспільних відносин, урегульованих правовими й технічно-юридичними нормами, що склалися у зв'язку з діяльністю державних органів і громадських організацій щодо попередження, припинення та ліквідації негативного впливу транспортних засобів як джерела підвищеної небезпеки на особисту безпеку учасників дорожнього руху. Інакше кажучи, це стан, коли учасникам дорожнього руху ніщо не загрожує [3, с. 21–22]. Варто додати, що небезпека у разі порушення правил дорожнього руху може загрозувати не лише його учасникам, а й стороннім особам, які просто можуть перебувати поряд із дорогою. Д. Козар наголошує, що безпека дорожнього руху – це система та стан захищеності учасників дорожнього руху, їхнього життя, здоров'я, майна та інших цінностей і життєво важливих інтересів, відсутність ризику завдання шкоди таким цінностям та інтересам [4, с. 179]. У цьому визначенні безпека розуміється в сукупності і як комплекс заходів, і як стан суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки учасників дорожнього руху та сторонніх осіб, що характеризується низьким рівнем небезпеки для суспільства. Тобто пропонується розуміти безпеку як сукупність двох складових: стану суспільних відносин із низьким рівнем загроз, а також сукупності заходів, що забезпечують такий рівень. З огляду на це пропонується зосередити дослідження саме на адміністративно-правових засобах такого забезпечення.

Щодо поняття «забезпечення» цікавою є думка І. Личенко [5, с. 163–169], яка, посилаючись на науковців, стверджує, що варто враховувати факт двоїстості терміна «забезпечення»: це і сукупність гарантій, і водночас процес, діяльність органів державної влади щодо створення умов, необхідних для реалізації прав і свобод громадян [6, с. 51]. Тобто необхідно розглядати статичний і динамічний аспект поняття «правове забезпечення». Зокрема, встановлені державою гарантії є статичним компонентом, а відповідна процесуальна діяльність органів державної влади – динамічним [7, с. 37]. Це свідчить про те, що забезпечення передбачає високий рівень змістовності, сутності,

точності й ефективності адміністративно-правових норм з погляду їх дієвості та охоплення всіх аспектів регуляторної сфери, які виступають гарантіями належного рівня діяльності у відповідній сфері, а також налагоджений інституційний механізм здійснення заходів щодо підтримання належного стану тих чи інших суспільних відносин. Адміністративно-правове забезпечення є сукупністю нормативних гарантій, регламентованих адміністративним законодавством, та ефективних інституційних засобів. Адміністративний характер таких засобів виявляється в тому, що порядок їх реалізації можна охарактеризувати як управлінсько-організаційний вплив на суспільні відносини, а їх сутність переважно регламентовано нормами адміністративного права.

Отже, з урахуванням викладеного можна узагальнити, що адміністративно-правовими засобами забезпечення безпеки дорожнього руху є сукупність інструментів і кожного окремого суб'єкта такого забезпечення, що характеризується нормативним урегулюванням переважно нормами адміністративного права, використання яких спрямовано на реалізацію діяльності щодо створення належних умов та стану безпеки учасників дорожнього руху, створення для неї умов, а також визначення гарантій, необхідних для ефективного здійснення практичних засобів.

Відносини у сфері дорожнього руху мають зв'язок із відносинами, безпосередньо не пов'язаними із переміщенням людей і вантажів, що мають допоміжний характер. Тобто зі сферою дорожнього руху пов'язано низку відносин, спрямованих на забезпечення його функціонування. Як приклади можна назвати відносини щодо підготовки (перепідготовки) водіїв, видачі дозвільних документів, надання адміністративних послуг, підтримання автомобільних доріг у належному стані, проведення будівельних робіт, розвитку інфраструктури та багато інших. При цьому провідне місце в сукупності таких відносин посідають пов'язані із забезпеченням безпеки дорожнього руху, оскільки саме вони є спрямованими на збереження життя людини і зменшення рівня травматизму внаслідок настання дорожньо-транспортних пригод [8, с. 174–175]. Автор акцентує на тому, що забезпечення безпеки дорожнього руху є діяльністю, відокремленою від тих суспільних відносин, які є пов'язаними із дорожнім рухом. Із запропонованою ідеєю варто погодитись, адже діяльність зі створення належних умов для нормального функціонування дорожнього руху, а також регулювання дорожнього руху є ключовими засобами забезпечення безпеки дорожнього руху.

Усі засоби забезпечення безпеки дорожнього руху в адміністративному праві можна розділити на нормативні, організаційні, матеріально-технічні та інформаційні. Кожна із зазначених груп має на

меті недопущення або ж зменшення кількості ситуацій, наслідком яких є дорожньо-транспортні пригоди, а також усунення їх негативного впливу на суспільні відносини. Для більш повного розуміння їх сутності та механізмів їх реалізації варто зосередитися на кожній групі окремо.

Нормативні засоби можна певною мірою ототожнити з гарантіями забезпечення безпеки дорожнього руху. Такої ж думки притримується і Т. Чехович, яка, аналізуючи міжнародно-правові заходи забезпечення міжнародної безпеки, поділяє їх на три групи, серед яких виокремлює і нормативні засоби, в подальшому аналізуючи їх як нормативні гарантії [9, с. 279]. Погоджуючись із таким їх розмежуванням, варто підкреслити, що правові та нормативні засоби забезпечення безпеки дорожнього руху є досить схожими, однак не тотожними. Їх необхідно розглядати як ціле (правові засоби) та частину цілого (нормативні). Правовими в такому разі є переважна більшість механізмів, порядок реалізації яких передбачено нормами права, тоді як нормативними засобами є самі норми права, що встановлюють відповідні обмеження чи правила поведінки у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Тобто правовими засобами вважаються ті механізми та процедури, які знайшли нормативне підтвердження, а віднести їх до нормативних дає змогу сама наявність правової норми та/або можливість її ухвалення. Із погляду Л. Антонюк, нормативними засобами варто вважати систему нормативно-правових актів, що регламентують суспільні відносини у тій чи іншій сфері¹. Наявність повноважень здійснювати нормативне регулювання сфери забезпечення безпеки дорожнього руху, на нашу думку, можна вважати нормативним засобом, а точніше інструментарієм нормативного характеру.

Система забезпечення безпеки дорожнього руху є нерозривно пов'язаною зі створенням системи органів та підрозділів, що таку безпеку забезпечуватимуть. Як відомо, ключовим спеціальним органом такого забезпечення є Національна поліція України. Серед низки засобів забезпечення безпеки провідну роль відіграють і організаційні заходи, спрямовані на забезпечення існування суб'єктів забезпечення безпеки дорожнього руху, на створення належних умов для реалізації відповідної діяльності, а також на забезпечення комплексності, структурованості, послідовності й ефективності діяльності суб'єктів шляхом організаційно-управлінського впливу на підрозділи

¹ Антонюк Л. Нормативні засоби захисту прав жінок на міжнародному рівні // Рівність і взаємоповага : сайт. URL: <http://womeninaction.com.ua/normativni-zasobi-zahistu-prav-zhinok-na-mizhнародnomu-rivni> (дата звернення: 09.06.2021).

та служби, безпосередньо задіяні у забезпеченні безпеки. Інакше кажучи, організаційними заходами у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху є дії суб'єктів забезпечення безпеки на дорозі, що полягають у впливі керівної ланки на підпорядкований склад з метою організації та спрямування здійснення останнім діяльності у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Варто зауважити, що наявність взаємозв'язку нормативних засобів забезпечення з організаційними є дуже важливою з погляду їх ефективності. Нормативні засоби передбачають формування правового підґрунтя для здійснення організаційних. Ці дві групи засобів, можна сказати, відповідають на питання «Що?» і «Як?» стосовно діяльності у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

З огляду на сутність матеріально-технічних засобів забезпечення безпеки дорожнього руху можна назвати їх другорядними або опосередкованими. Це пояснюється тим, що прямого причинно-наслідкового зв'язку між матеріально-технічними засобами забезпечення і безпекою дорожнього руху немає. Однак варто погодитись із тим, що будь-яка професійна діяльність в Україні та світі потребує наявності належного інструментарію (наявності професійної техніки), який забезпечуватиме якісне виконання покладених на відповідних суб'єктів обов'язків. Не минула потреба в матеріально-технічному забезпеченні і діяльність Національної поліції. Спеціальні технічні прилади контролю, визначення швидкості, аналізу стану, пов'язаного з алкогольним сп'янінням, фіксації фактів, а також транспортних засобів є невід'ємним обладнанням майже кожного поліцейського патруля. Тому, якщо охарактеризувати матеріально-технічні засоби забезпечення більш зрозуміло та стисло, варто наголосити, що весь їх комплекс відповідає на питання «За допомогою чого?». Тобто все матеріально-технічне забезпечення, наявне у суб'єкта забезпечення безпеки дорожнього руху, по-перше, сприяє нормальному функціонуванню самої системи Національної поліції як органу, по-друге, значно допомагає реалізовувати інші практичні заходи забезпечення безпеки дорожнього руху в окремих життєвих ситуаціях.

Останньою, але не менш важливою групою засобів забезпечення безпеки дорожнього руху є інформаційні засоби. Їх сутність виявляється в тому, що їх спрямовано на формування правосвідомого ставлення суспільства до безпеки дорожнього руху, виправданості діяльності уповноважених суб'єктів забезпечення безпеки дорожнього руху, підвищення особистої відповідальності як одного з елементів забезпечення безпеки на дорозі. Засоби, що забезпечують доведення інформації до відома населення про стан забезпечення безпеки на дорогах, про вимоги, які висуваються до учасників дорожнього руху, про негативні наслідки недотримання правил дорожнього руху,

реклама про обов'язковість дотримання вимог безпеки під час керування транспортом, а також інша пропагандистська інформація максимально спрямовуються на підвищення рівня правосвідомості населення, що в подальшому має зменшити кількість порушень у сфері забезпечення дорожнього руху.

Висновки

Дослідження надало можливість сформулювати авторське бачення поняття адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху. Визначено, що сучасний технічний прогрес потребує оновлення системи засобів адміністративно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху. Також зроблено висновок про те, що сьогоднішня вимагає від суб'єктів забезпечення безпеки дорожнього руху створення належних умов дорожнього руху та здійснення систематичної, комплексної, всесторонньо спрямованої просвітницької роботи щодо дотримання правил дорожнього руху.

Акцентовано увагу на тому, що діяльність із забезпечення безпеки дорожнього руху не обмежується виключно механізмами, здійснювати які уповноважено органи державної влади, а має комплексний характер. Саме дотримання принципів комплексності та системності під час забезпечення безпеки дорожнього руху є головним постулатом у створенні безпечних умов для учасників дорожнього руху.

Список бібліографічних посилань: 1. Олійник О. В. Адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки. *Юридичний вісник*. 2015. № 1 (34). С. 65–69. 2. Кутерга М. В. Класифікація адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 4, т. 2. С. 108–112. 3. Забезпечення Національною поліцією безпеки дорожнього руху: правові та організаційні аспекти : метод. рек. / В. І. Варивода, Д. А. Євдокимов, В. Г. Сюравич та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 110 с. 4. Козар Д. Поняття та сутність безпеки дорожнього руху. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 176–180. 5. Личенко І. Поняття та ознаки адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 163–169. 6. Клименко О. В. Адміністративно-правове забезпечення державної регуляторної політики у сфері господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 227 с. 7. Ігонін Р. В. Поняття адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції. *Адвокат*. 2011. № 1 (124). С. 36–40. 8. Скрипа Є. Забезпечення безпеки дорожнього руху як складова частина забезпечення безпеки на автомобільному транспорті. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 174–178. 9. Чехович Т. В. Забезпечення

міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 277–283.

Надійшла до редколегії 11.06.2021

Sokurenko V. V., Strizhak A. O. General Characteristics of Administrative and Legal Means of Ensuring Road Traffic Safety in Ukraine

The problem of ensuring road traffic safety is becoming more and more acute and constantly requires measures to improve the systems of such safety. Technical progress, the emergence of a large number of vehicles increasingly leads to serious negative consequences. The complexity of the process of ensuring road traffic safety is that measures in this area should be carried out not only unilaterally by public administration agencies, but also by society in the whole.

The purpose of the research is to rethink outdated points of view on the nature and list of really effective means of ensuring road traffic safety in today's world, as well as to develop the author's understanding of the term of "administrative and legal means of road traffic safety".

The conducted research allowed us to formulate the author's vision of the concept of administrative and legal means of ensuring road traffic safety. It has been determined that modern technical progress requires updating the system of means of administrative and legal provision of road traffic safety. It has been also concluded that the present day requires the subjects of road traffic safety to create appropriate road conditions and to carry out systematic, complex, comprehensive educational work on the compliance with traffic rules.

The emphasis has been placed on the fact that activities on ensuring road traffic safety are not limited to the mechanisms that state authorities are authorized to carry out, but are of comprehensive nature. The compliance with the principles of comprehensiveness and systematization in ensuring road traffic safety are the main postulates in creating safe conditions for road traffic participants.

Key words: road traffic, means of ensuring road traffic safety, propaganda of ensuring road traffic safety, administrative and legal means, road safety, legal awareness of road traffic participants.

УДК 342.922.07(477):001.89 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.17>

Вікторія Сергіївна Тарасенко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірантка);

 <https://orcid.org/0000-0003-0864-4161>,

e-mail: vs.tarasenko@ukr.net

СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ У СФЕРІ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено механізм адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової і науково-технічної діяльності в Україні. Визначено співвідношення понять «адміністративно-правове регулювання» та «механізм адміністративно-правового регулювання». Обґрунтовано існування поняття адміністративно-правового регулювання статусу суб'єктів адміністративно-правових відносин, зокрема Кабінету Міністрів України. На підставі цього визначено особливості елементного складу механізму адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні.

Ключові слова: Кабінет Міністрів України, адміністративно-правовий статус, механізм адміністративно-правового регулювання, наукова і науково-технічна діяльність в Україні.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності структурно складається з визначених елементів, якими є принципи, цілі, завдання та функції, порядок створення, реорганізації та ліквідації, процедури діяльності, право на офіційні символи, лінійна та функціональна підпорядкованість, права й обов'язки. Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України у зазначеній сфері є предметом правового регулювання, адже його елементи визначаються та залежать від змісту адміністративно-правових норм. У зв'язку із цим постає питання дослідження механізму його адміністративно-правового регулювання.

Стан дослідження проблеми

Підґрунтям обраної тематики стали роботи вітчизняних учених у галузі адміністративного права – В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійка, О. М. Бандурки, А. І. Берлача, В. М. Бевзенка, Ю. П. Битяка, М. М. Биргеу, В. М. Гарашука, О. Ю. Дрозда, В. О. Заросила, І. Б. Коліушка, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Ю. Ю. Кондратьєва, Т. О. Коломоєць,

С. Ф. Константінова, С. О. Короєда, О. В. Кузьменка, В. І. Курила, М. В. Лошицького, Р. С. Мельника, В. П. Печуляка, М. П. Пихтіна, В. І. Олефіра, О. І. Остапенка, Ю. І. Римаренка, В. В. Чумака, В. К. Шкарупи, Х. П. Ярмак та ін. Проте в сучасній вітчизняній науковій літературі недостатньо здійснено системний та комплексний аналіз адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз сучасної системи адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні. Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких завдань: висвітлення сутності таких понять, як «адміністративно-правове регулювання» та «механізм адміністративно-правового регулювання», і визначення елементів механізму адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні.

Наукова новизна дослідження. За результатами дослідження дано характеристику системи адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. І. П. Голосніченко зазначає, що адміністративно-правове регулювання суспільних відносин – це сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких чиниться вплив на відносини, що виникають у процесі здійснення виконавчої влади [1, с. 132].

Слушно є думка професора В. В. Галунька, який зауважує, що адміністративно-правове регулювання – це цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави. Система елементів адміністративно-правового регулювання (стадій правозастосування та правоохоронної діяльності) містить такі складові, як:

- норми адміністративного права;
- їх зовнішнє вираження – джерела адміністративного права;
- принципи адміністративного права;
- тлумачення норм адміністративного права;
- адміністративно-правові відносини;
- адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права;
- індивідуальні акти суб'єктів публічної адміністрації;

- форми діяльності суб'єктів адміністративного права;
- методи адміністративного права;
- адміністративно-правові режими;
- адміністративні процедури;
- ефективність адміністративно-правового регулювання [2, с. 246].

Здійснюючи ґрунтовний аналіз проблематики адміністративно-правового регулювання діяльності судової гілки влади, А. А. Іваничук також доходить висновку про системний характер цього поняття. На думку науковця, адміністративно-правове регулювання є складним і ємним комплексним інститутом адміністративного права з багатьма вертикальними і горизонтальними зв'язками, що поєднує однорідні суспільні відносини – систему адміністративно-правового регулювання (правотворчість, правозастосування, правоохоронну діяльність), має свою структуру (засоби і типи правового регулювання), механізм адміністративно-правового регулювання (джерела, принципи, тлумачення норм адміністративного права, адміністративно-правові відносини, статус суб'єктів адміністративного права, індивідуальні адміністративні акти, методи, режими, процедури, ефективність адміністративно-правового регулювання) та напрями адміністративно-правового регулювання [3, с. 56]. Однак, описуючи поняття адміністративно-правового регулювання, науковець, на нашу думку, робить істотну логічну помилку: в цілому правильно згадуючи про системність цього поняття, він зараховує до складу цієї системи такі поняття, як правотворчість, правозастосування і правоохоронна діяльність, а отже, вносить за межі системи інші складові цього поняття: структуру, до якої відносить засоби і типи правового регулювання, механізм адміністративно-правового регулювання, до якого відносить джерела, принципи, тлумачення норм адміністративного права, адміністративно-правові відносини, статус суб'єктів адміністративного права, індивідуальні адміністративні акти, методи, режими, процедури й ефективність адміністративно-правового регулювання, та напрями адміністративно-правового регулювання. Такий підхід, що полягає у виведенні за межі існування системи багатьох складових поняття адміністративно-правового регулювання, суперечить системності цього поняття та й узагалі природі філософської категорії «система», адже саме поняття «система» розглядається як сукупність певних елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Структура кожної системи передусім залежить від її складових елементів. У свою чергу, і властивості елементів значною мірою обумовлюються структурою системи, яку вони утворюють. Структура (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) розглядається як спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами предметів і явищ [4, с. 127]. Отже, кожна система

характеризується певною структурою, остання є її обов'язковим атрибутом, властивістю. Тому структура не може існувати поза системою, адже вона є її характерною ознакою.

З іншого боку, з огляду на загальнофілософське розуміння структури, вона не збігається з елементами системи, а відображає зв'язки між ними (елементами). Тому хибно видається позиція А. А. Іванищука, який під структурою адміністративно-правового регулювання розуміє засоби і типи правового регулювання. На нашу думку, вони є елементами системи. Структура ж відображає зв'язки (вертикальні, горизонтальні тощо) між цими й іншими елементами: джерелами, принципами, адміністративно-правовими відносинами, статусом суб'єктів адміністративного права тощо.

У цілому застосування системно-структурного підходу має низку переваг. У загальнонауковому розумінні системно-структурний підхід визначається як «напрямок методології наукового пізнання й соціальної практики, у підґрунті якого лежить розгляд об'єктів як систем: він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення багатоманітних типів зв'язків у ньому і зведення їх у єдину теоретичну картину» [5, с. 276]. У зв'язку із цим І. В. Прангшвілі правильно зауважує, що системно-структурний підхід являє собою сукупність методів і засобів, що надають можливість досліджувати властивості, структуру й функції об'єктів, явищ або процесів, якщо уявити їх як системи з усіма складними міжелементними взаємозв'язками, впливом складників на систему й на навколишнє середовище, а також впливом самої системи на її структурні компоненти [6, с. 16].

У фаховій літературі під час досліджень адміністративно-правового регулювання тих чи інших об'єктів часто застосовується поняття «механізм адміністративно-правового регулювання». Слід визначити співвідношення адміністративно-правового регулювання та його механізму для формування правильного уявлення про ці поняття, адже вони є близькими за значенням та іноді навіть у літературі застосовуються як досить близькі за сенсом.

На думку професора Т. О. Коломоєць, механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права [7, с. 325].

В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко вважають, що механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації адміністративних зобов'язань публічної адміністрації [8, с. 643].

Т. В. Мехтієва зазначає, що механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність адміністративно-правових засобів, які,

впливаючи на управлінські відносини, організують їх відповідно до завдань суспільства й держави [9, с. 137].

Отже, головною ознакою механізму адміністративно-правового регулювання науковці називають сукупність адміністративно-правових засобів, завдяки застосуванню яких здійснюється правове регулювання адміністративних відносин.

Щодо самого поняття адміністративно-правового регулювання слід погодитися з думкою В. В. Галуцька та О. М. Єщук, що воно – це цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави. Йому притаманні такі ознаки: має цілеспрямований характер; має певний предмет і сферу правового впливу, які усвідомлюються суб'єктами адміністративного права і суспільством та мають для них певне значення; є спрямованим на забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів нормального функціонування громадянського суспільства та держави; забезпечується передусім на основі реалізації адміністративно-правового методу правового регулювання; набуває впорядкованого характеру, тобто здійснюється за допомогою певних правових елементів; має певні стадії, що передбачають насамперед правову регламентацію суспільних відносин, виникнення суб'єктивних публічних прав і юридичних адміністративних обов'язків та їх реалізацію [10, с. 35].

До структури правового механізму з погляду теорії права належать такі елементи (засоби): норми адміністративного права, об'єктивно виражені в законах та інших нормативних актах, адміністративно-правові відносини, акти застосування норм адміністративного права, акти тлумачення норм адміністративного права, правосвідомість, правова культура та законність [11, с. 222].

На думку професора І. П. Голосніченка, такими елементами є норми адміністративного права, адміністративно-правові відносини, акти тлумачення норм адміністративного права й акти реалізації адміністративно-правових норм і відносин [12, с. 14].

За переконанням авторів підручника «Адміністративне право України. Т. 1» В. В. Галуцька, В. І. Курила, С. О. Короєда та ін., система елементів механізму адміністративно-правового регулювання складається з таких елементів: норми адміністративного права та їх зовнішнє вираження, джерела адміністративного права, принципи адміністративного права, тлумачення норм адміністративного права, адміністративно-правові відносини, адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права, індивідуальні акти суб'єктів публічної адміністрації, форми діяльності суб'єктів адміністративного

права, методи адміністративного права, адміністративно-правові режими, адміністративні процедури, ефективність адміністративно-правового регулювання [13, с. 210].

Кожен елемент цього механізму виконує специфічну роль у регулюванні поведінки людей. Ці елементи водночас постають як юридичні засоби адміністративно-правового регулювання. При цьому адміністративно-правові засоби залучаються у процес регулювання в певній послідовності [14, с. 547]. Думка щодо того, що елементи водночас виступають як юридичні засоби адміністративно-правового регулювання, потребує уточнення. Вона суперечить самому поняттю цієї категорії. Адміністративно-правове регулювання за змістом складається не лише з тих елементів, що є юридичними засобами впливу на суспільні відносини, до його складу входять і ті, що відображають предмет правового регулювання: безпосередньо адміністративно-правові та інші відносини, що визначаються засобами правового регулювання: адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права, індивідуальні акти суб'єктів публічної адміністрації та форми діяльності суб'єктів адміністративного права.

На науковому рівні виокремлено такі стадії адміністративно-правового регулювання: регламентація управлінських відносин (видання нормативних правових актів, що містять норми адміністративного права), виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, конкретизація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, захист суб'єктивних прав і забезпечення юридичних обов'язків у разі порушення прав і свобод у сфері управління за наявності суперечки в праві [15, с. 36].

Отже, адміністративно-правове регулювання та механізм адміністративно-правового регулювання є поняттями спорідненими, проте різними. Адміністративно-правове регулювання характеризує процес впливу норм адміністративного права на суспільні відносини через певні засоби. У свою чергу, механізм адміністративно-правового регулювання розкриває зміст цього процесу, відображає його структурні елементи – ті засоби, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини, й розкриває предмет адміністративно-правового регулювання та характер взаємозв'язку цих елементів.

Привертає увагу той факт, що у фаховій літературі до складу механізму адміністративно-правового регулювання як окремих елементів іноді відносять і адміністративно-правовий статус суб'єктів суспільних відносин. Оскільки згідно із сучасними визначеннями механізму адміністративно-правового регулювання до його складу входять засоби юридичного впливу на суспільні відносини, слід поставити питання про те, чи можна вважати адміністративно-правовий статус суб'єктів засобом впливу на адміністративно-правові

відносини й чи стосується він об'єкта адміністративно-правового регулювання. Нагадаємо, що адміністративно-правовий статус, зокрема Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні, відображає його мету, завдання, функції, принципи діяльності, права та обов'язки (у цьому разі в науковій і науково-технічній сфері суспільних відносин) та відповідальність посадових осіб за вчинення правопорушень (у цьому разі стосовно управління сферою науки і техніки в Україні).

Джерелом виникнення адміністративно-правового статусу є норми адміністративного права, які насамперед і є засобами правового регулювання суспільних відносин, зокрема й у сфері наукової та науково-технічної діяльності. Установлення кола повноважень того чи іншого суб'єкта, його функцій та відповідальності фактично і є засобом правового регулювання суспільних відносин, учасником яких є цей суб'єкт. Тобто через установлення прав та обов'язків суб'єкта адміністративного права чиниться вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Отже, зарахування адміністративно-правового статусу до складу механізму правового регулювання є цілком обґрунтованим.

Механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні можна відобразити у такому вигляді: адміністративно-правові норми, що регулюють управлінські відносини у сфері наукової та науково-технічної діяльності, та їх джерела, принципи адміністративно-правового регулювання наукової та науково-технічної сфери, тлумачення адміністративно-правових норм, адміністративно-правові відносини у сфері наукової та науково-технічної діяльності, адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері наукової та науково-технічної діяльності, індивідуальні акти суб'єктів публічної адміністрації у сфері наукової та науково-технічної діяльності, форми діяльності суб'єктів адміністративно-правових відносин, методи адміністративно-правового регулювання у сфері наукової та науково-технічної діяльності, адміністративно-правові режими, адміністративні процедури й ефективність адміністративно-правового регулювання.

Отже, адміністративно-правовий статус у системі адміністративно-правового регулювання розглядають як структурний елемент, невід'ємну його частину. Водночас він належить до предмета правового регулювання нормами адміністративного права. Його складові елементи (принципи, цілі, завдання та функції, порядок створення, реорганізації, ліквідації, процедури діяльності, право на офіційні символи, лінійна та функціональна підпорядкованість, права й обов'язки суб'єкта) визначаються адміністративно-правовими нормами,

через визначення прав та обов'язків того чи іншого суб'єкта чиниться вплив на суспільні відносини, учасником яких виступає така особа. Тому можна говорити про адміністративно-правове регулювання правового статусу суб'єктів адміністративних правовідносин, а отже, і про механізм адміністративно-правового регулювання статусу таких суб'єктів. Проте в такому разі адміністративно-правовий статус не входить до елементного складу механізму адміністративно-правового регулювання, адже в цьому разі він є предметом впливу адміністративних норм.

Висновки

Отже, механізм адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні можна відобразити у такому вигляді:

- адміністративно-правові норми, що визначають адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні, та їх джерела;
- принципи діяльності Кабінету Міністрів України у сфері управлінських відносин зі сферою науки і техніки в Україні;
- тлумачення адміністративно-правових норм, що регулюють адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні;
- характер адміністративно-правових відносин у сфері наукової та науково-технічної діяльності, учасником яких є Кабінет Міністрів України;
- індивідуальні акти Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності;
- форми діяльності Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності як учасника адміністративно-правових відносин;
- методи адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні;
- адміністративно-правові режими регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні;
- адміністративні процедури Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності;
- ефективність адміністративно-правового регулювання статусу Кабінету Міністрів України у сфері наукової та науково-технічної діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Голосніченко І. Адміністративне право України: основні поняття : навч. посіб. Київ : ГАН, 2005. 232 с.

2. Адміністративне право України : підручник / В. В. Галуцько, В. І. Олександрів, Ю. В. Гридасов та ін. Херсон : ХМД, 2013. 393 с. **3.** Іванишук А. Зміст адміністративно-правового регулювання діяльності судової гілки влади. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1. С. 136–146. **4.** Данильчак О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. 312 с. **5.** Большой энциклопедический словарь : в 2 т. / под ред. А. М. Прохорова. М. : Сов. энцикл., 1991. Т. 2. 768 с. **6.** Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. М. : СИНТЕГ, 2000. 528 с. **7.** Коломоєць Т. О. Адміністративне право України : підручник. Київ : Істина, 2008. 500 с. **8.** Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с. **9.** Мехтієва Т. В. Адміністративно-правове забезпечення сфери реєстрації фізичних осіб : навч. посіб. Київ : Дакор, 2011. 312 с. **10.** Галуцько В., Єщук О. Поняття та зміст адміністративно-правового регулювання. *Actual Problems of Corruption Prevention and Counteraction*. 2011. № 2. С. 20. **11.** Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє вид. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 524 с. **12.** Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) : посібник. Ірпінь, 1998. 108 с. **13.** Адміністративне право України : навч. посіб. : у 2 т. / В. В. Галуцько, В. І. Курило, С. О. Короєд та ін. Херсон : Грінь Д. С., 2015. Т. 1: Загальне адміністративне право. 272 с. **14.** Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с. **15.** Макарейко Н. В. Административное право : конспект лекций. 5-е изд., перераб. и доп. М. : Высшее образование, 2009. 189 с.

Надійшла до редколегії 23.05.2021

Tarasenko V. S. System of Administrative and Legal Regulation of the Status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the Field of Scientific, Research and Technical Activity in Ukraine

The author of the article studies the mechanism of administrative and legal regulation of the status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities in Ukraine. The correlation of the concepts of administrative and legal regulation and the mechanism of administrative and legal regulation is determined. The existence of the concept of administrative and legal regulation of the status of subjects of administrative and legal relations, in particular, the Cabinet of Ministers of Ukraine, is substantiated. Based on this, the peculiarities of the elemental composition of the mechanism of legal administrative and legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities in Ukraine are determined.

Administrative and legal status in the system of administrative and legal regulation is considered as a structural element, an integral part of it. At the same time, it is part of the subject of legal regulation by the rules of administrative law. Its constituent elements (principles, goals, tasks and functions, the procedure of creation, reorganization, liquidation,

procedures, the right to official symbols, linear and functional subordination, the rights and responsibilities of the subject) are determined by administrative law, through the definition of rights and the responsibilities of a subject is influenced by public relations, the participant of which is such a person. Thus, we can talk about the administrative and legal regulation of the legal status of the subjects of administrative and legal relations, and hence about the mechanism of administrative and legal regulation of the status of such subjects. However, the administrative and legal status in this case will not be part of the elemental mechanism of administrative and legal regulation, because it is the subject to the influence of administrative norms in this case.

Thus, the mechanism of administrative and legal regulation of the status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities in Ukraine can be presented as follows:

- administrative and legal norms that determine the administrative and legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities in Ukraine, their sources;*
- principles of the activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the sphere of administrative relations in the field of science and technology in Ukraine;*
- interpretation of administrative and legal norms regulating the administrative and legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific and scientific and technical activities in Ukraine;*
- the nature of administrative and legal relations in the field of scientific, research and technical activities, the participant of which is the Cabinet of Ministers of Ukraine;*
- individual acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activity;*
- forms of activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activity as the participant of administrative and legal relations;*
- methods of administrative and legal regulation of the status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities in Ukraine;*
- administrative and legal regimes regulating the status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities in Ukraine;*
- administrative procedures of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activities;*
- efficiency of administrative and legal regulation of the status of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of scientific, research and technical activity.*

Key words: *Cabinet of Ministers of Ukraine, administrative and legal status, mechanism of administrative and legal regulation, scientific, research and technical activities in Ukraine.*

УДК [342.951:347.963.083.1](477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.18>

Вікторія Юрївна Цебинога,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 1 (фахівець);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7500-3378>,
e-mail: viktoriya_tsebinoga@ukr.net

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС
КВАЛІФІКАЦІЙНО-ДИСЦИПЛІНАРНОЇ КОМІСІЇ ПРОКУРОРІВ**

Досліджено адміністративно-правовий статус Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. Визначено нормативно-правову базу, що регулює зазначений статус. Установлено елементи адміністративно-правового статусу Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. Наголошено на проблемах реалізації адміністративно-правового статусу цієї комісії.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, елементи, кваліфікаційно-дисциплінарна комісія, прокуратура, прокурор.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасне вітчизняне законодавство перебуває у процесі вдосконалення, що обумовлено євроінтеграційними рухами та приведенням його у відповідність до вимог Європейського Союзу (далі – ЄС). Не оминули ці процеси й законодавство, що регулює питання діяльності прокуратури України й такого не менш важливого органу, як Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів (далі – КДКП). Остання, у свою чергу, покликана стати консультативним органом, що здійснює захист прав громадян, які зазнали порушень з боку працівників прокуратури.

Започаткування КДКП стало логічним продовженням процесу реформування прокуратури з чітким регулюванням здійснення дисциплінарного провадження та притягнення правопорушників до дисциплінарної відповідальності, втім, і на цьому шляху діяльність КДКП стикається з низкою перешкод, зокрема щодо реалізації її адміністративно-правового статусу, тому дослідження адміністративно-правового статусу КДКП та його елементів є актуальним і своєчасним.

Стан дослідження проблеми

Загальними питаннями реформування органів прокуратури свого часу займалися такі науковці, як О. М. Бандурка, Л. Р. Грицаєнко, Ю. М. Грошевий, С. М. Гусаров, А. Т. Комзюк, М. П. Курило, В. В. Малюга, О. М. Музичук, О. І. Скибенко, Ю. С. Шемшученко та

ін. Указані вчені зробили значний внесок у розвиток адміністративно-правової науки з питань діяльності прокурорів та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, але питання щодо встановлення адміністративно-правового статусу Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів залишилися недослідженими.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження адміністративно-правового статусу Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів в умовах реформування органів прокуратури України. Відповідно до поставленої мети визначено такі *завдання* дослідження: 1) проаналізувати та визначити нормативно-правову базу регулювання адміністративно-правового статусу Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів; 2) установити повноваження Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів; 3) визначити порядок діяльності Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів; 4) визначити поняття «адміністративно-правовий статус Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів».

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження виявляється у тому, що пропонується стаття є однією з перших наукових праць, у якій на підставі наукової літератури та законодавства України розглядаються питання сутності й елементів адміністративно-правового статусу Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів.

Виклад основного матеріалу

Як відомо, будь-яке дослідження доцільно розпочинати з визначення базових понять і категорій. Не є винятком і ця наукова стаття. Так, доцільно, на нашу думку, встановити сутність таких понять, як «адміністративно-правовий статус» та «кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів». Розглянемо детально кожне з них.

Передумовою формування категорії «адміністративно-правовий статус» є такі категорії, як «статус», зокрема «правовий статус», оскільки йдеться про орган, діяльність якого врегульовано нормами права. Поняття «статус» походить від латинського слова «status» та означає «становище». Згідно з тлумачними словниками української мови, категорією «статус» позначають: 1) положення, стан; 2) у юридичному аспекті – правове становище громадян, громадських організацій, установ тощо; сукупність прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб; 3) у соціальному контексті – соціальну роль когось, чогонбудь; становище індивіда або групи осіб; 4) у медичній сфері – стан здоров'я хворого на момент обстеження [1, с. 19; 2, с. 545; 3, с. 95].

У свою чергу, поняття «правовий статус» розуміють як систему прав та обов'язків особи, громадських організацій, установ тощо,

закріплену у нормативно-правових актах [4, с. 19]. Правовий статус – це правова категорія, нерозривно пов'язана з природно-правовою доктриною, що вказує на місце суб'єкта в системі правовідносин і характеризується передусім його правами й обов'язками [5, с. 12; 6, с. 62].

Р. А. Ромашов вважає, що «правовий статус – це сукупність прав та обов'язків, які персоніфікують особу як учасника юридично значимих відносин», а правове становище – сукупність факторів, що визначають місце особи в правотворчому і правореалізаційному процесі; що як складові елементи містять у собі правовий статус, а також зв'язки і взаємодію особи, що характеризують його розташування в механізмі правового регулювання [7, с. 3; 8, с. 19].

На думку М. І. Матузова, правовий статус визначається в сучасній юридичній науці як юридично закріплене становище особистості в суспільстві [9, с. 264; 10, с. 202].

Тобто правовий статус охоплює ті характеристики особи, установи чи громадської організації, що визначають його становище серед інших.

Різновидом правового статусу є адміністративно-правовий статус, що і є предметом цієї наукової статті. Зокрема, на думку С. А. Курило, адміністративно-правовий статус – це одна з центральних правових категорій, яка має неабияке теоретичне і практичне значення, оскільки правовий статус є одним із тих якісних показників, за якими робляться висновки про рівень правової зрілості держави та суспільства [11, с. 525].

О. В. Петришин вказує, що адміністративно-правовий статус – це сукупність прав та обов'язків у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності [12, с. 129; 13, с. 31].

Адміністративісти під адміністративно-правовим статусом розуміють:

а) правове становище особи в її відносинах із суб'єктами виконавчої влади, врегульоване нормами державного й адміністративного права [14, с. 25];

б) комплекс конкретно визначених суб'єктивних прав та обов'язків, які закріплено за відповідним суб'єктом права нормами адміністративного права, які реалізуються цією особою як в адміністративних правовідносинах, так і поза ними [15, с. 194].

Отже, завдяки адміністративно-правовому статусу визначаються межі діяльності суб'єкта права щодо інших фізичних чи юридичних осіб і держави й окреслюється його місце в системі суб'єктів адміністративного права [16, с. 43].

Визначаючи наступну основну категорію статті – «кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів», згадаємо думку А. П. Горзова, який вказує, що вчення про адміністративно-правовий статус

КДКП і його правову природу має важливе теоретичне та практичне значення для розроблення науково-методичних питань правової науки, а також наукового підґрунтя для розроблення нормативно-правових актів, що регламентують порядок її діяльності та функціонування [17, с. 114].

Слід зазначити, що діяльність КДКП врегульовано нормами різних нормативно-правових актів, зокрема положеннями Закону України «Про прокуратуру» від 1 жовтня 2014 р. № 1697-VII¹, які закріпили таку низку норм:

- статус відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження (ст. 73);
- склад відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження (ст. 74);
- порядок проведення з'їзду представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ (ст. 75);
- припинення повноважень члена відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження (ст. 76);
- повноваження відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження (ст. 77);
- організація роботи та проведення засідання відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження (ст. 78);
- забезпечення діяльності відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження (ст. 79)².

Тобто зазначений документ встановлює, що КДКП є колегіальним органом, який відповідно до повноважень, передбачених законом, визначає рівень фахової підготовки осіб, які виявили намір обійняти посаду прокурора, та вирішує питання щодо дисциплінарної відповідальності, переведення та звільнення прокурорів з посади. Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс і рахунки в органах Державного казначейства України³.

Наступним нормативно-правовим актом є Положення про порядок роботи Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (із змінами, ухваленими всеукраїнською конференцією прокурорів 21 грудня 2018 р.), ухвалене Всеукраїнською конференцією прокурорів від

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 10.06.2021).

² Там само.

³ Там само.

27 квітня 2017 року¹. Зазначений документ установив такі важливі положення:

- порядок обрання голови, заступника голови, секретаря КДКП;
- повноваження голови, заступника голови КДКП;
- повноваження секретаря КДКП;
- повноваження члена КДКП;
- порядок підготовки засідання КДКП;
- розгляд матеріалів та ухвалення рішень КДКП².

Ураховуючи викладене, ми дійшли висновку, що адміністративно-правовий статус КДКП врегульовано нормами різних нормативно-правових актів, що встановлюють його елементи та визначають порядок їх реалізації. Разом із тим з приводу саме реалізації елементів адміністративно-правового статусу КДКП наразі на практиці виникає безліч спорів, оскільки згідно з положеннями наказу Генерального прокурора № 266 зазначений орган тимчасово припинив своє функціонування, а на зміну йому прийшла кадрова комісія. При цьому законодавство і досі вважає КДКП єдиним та головним суб'єктом притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності, зокрема не втратили чинності положення, що визначають елементи адміністративно-правового статусу КДКП. Так, до елементів адміністративно-правового статусу КДКП ми пропонуємо відносити такі:

- 1) повноваження КДКП;
- 2) порядок формування складу КДКП;
- 3) юридичні гарантії діяльності КДКП;
- 4) завдання та мету діяльності КДКП.

Зазначимо, що відповідно до положень титульного Закону про прокуратуру КДКП наділено такими повноваженнями:

- 1) веде облік даних про кількість посад прокурорів, серед іншого вакантних і тимчасово вакантних;
- 2) проводить добір кандидатів на посаду прокурора в установленому цим Законом порядку;
- 3) бере участь у переведенні прокурорів;
- 4) розглядає дисциплінарні скарги про вчинення прокурором дисциплінарного проступку та здійснює дисциплінарне провадження;
- 5) за результатами дисциплінарного провадження і за наявності підстав, передбачених цим Законом, ухвалює рішення про накладення

¹ Положення про порядок роботи Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (із змінами, прийнятими всеукраїнською конференцією прокурорів 21 грудня 2018 року) : прийн. Всеукр. конф. прокурорів 27.04.2017 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003900-17> (дата звернення: 10.06.2021).

² Там само.

на прокурора Офісу Генерального прокурора, обласної та окружної прокуратури дисциплінарного стягнення або рішення про неможливість подальшого перебування особи на посаді прокурора;

б) здійснює інші повноваження, передбачені законом¹.

Щодо порядку формування складу КДКП слід наголосити, що голова Комісії обирається зі складу Комісії серед прокурорів на її організаційному засіданні таємним голосуванням строком на три роки. На організаційному засіданні з питання обрання голови Комісії головує старший за віком член Комісії серед прокурорів, який веде засідання до обрання голови Комісії. Кандидатури на посаду голови Комісії вносяться членами Комісії або шляхом самовисування².

Інші елементи адміністративно-правового статусу КДКП встановлює Закон України «Про прокуратуру», а питання їх реалізації не викликають сумнівів.

Ураховуючи викладене, зазначимо, що зміни, які сьогодні відбуваються в прокуратурі, спрямовано на вдосконалення її діяльності, що, як слушно вказує Г. С. Іванова, сприятиме створенню якісно нових засад для діяльності й організації органів прокуратури відповідно до європейських стандартів, а також побудові нової моделі прокуратури, покликаної ефективно виконувати свої конституційні функції [18. с. 125].

Висновки

Запропоновано розуміти під адміністративно-правовим статусом КДКП сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених елементів і властивостей КДКП, що закріплюються законом і визначають місце КДКП серед інших органів.

Вирішено до елементів адміністративно-правового статусу КДКП відносити такі: повноваження, порядок формування складу, юридичні гарантії діяльності, завдання та мета діяльності.

Отже, адміністративно-правовий статус КДКП є складною та багатогранною категорією, що визначає місце й роль КДКП серед інших суб'єктів права, а її елементи чітко регламентовано та визначено в нормативно-правових актах.

Список бібліографічних посилань: 1. Литвин І. І. Сутність поняття правового статусу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 38, т. 1. С. 18–21. 2. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, А. М. Шкарапута. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с. 3. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98. 4. Шульга А. М. Правовий статус особистості, його

¹ Там само.

² Там само⁴

види. *Право і Безпека*. 2012. № 2. С. 19–22. **5.** Якимчук Н. Я. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11–18. **6.** Вакарюк Л. В. Розмежування понять «правовий режим», «правовий статус» і «правове становище» з позицій трудового права. *Держава та регіони*. 2018. № 1 (59). С. 61–64. **7.** Ромашов Р. А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица // Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика : материалы VIII Междунар. науч.-теорет. конф. (г. Санкт-Петербург, 14–15 декабря 2007 г.) : в 2 ч. СПб., 2007. Ч. 1. С. 3. **8.** Макачук В. В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право. UA*. 2015. № 3. С. 18–22. **9.** Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М. : Юристъ, 2003. 355 с. **10.** Чумак В. В. Адміністративно-правові засади діяльності поліції Грузії, країн Балтії та України: порівняльний аналіз : монографія. Харків : Константа, 2019. 490 с. **11.** Курило С. Л. Адміністративно-правовий статус органів внутрішніх справ як суб'єкта взаємодії з органами місцевої влади з питань забезпечення громадської безпеки та громадського порядку. *Форум права*. 2012. № 1. С. 523–526. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_79.pdf (дата звернення: 10.06.2021). **12.** Голосніченко І. П. Адміністративне право України: основні поняття : навч. посіб. Київ : ГАН, 2005. 232 с. **13.** Горбач М. І. Класифікація елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративного права. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 29–41. **14.** Бахрах Д. Н. Система субъектов советского административного права. *Советское государство и право*. 1986. № 2. С. 23–27. **15.** Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / редкол.: Авер'янов В. Б. (голова) та ін. Київ : Юрид. думка, 2007. Т. 1: Загальна частина. 592 с. **16.** Кириченко Ю. М. Поняття та структура адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7, ч. 2. С. 41–47. **17.** Горзов А. П. Структура адміністративно-правового статусу кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 15, т. 1. С. 112–114. **18.** Іванова Г. С. Актуальні питання застосування дисциплінарної відповідальності до працівників прокуратури. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 122–126.

Надійшла до редколегії 14.06.2021

Tsebinoga V. Yu. Administrative and Legal Status of the Assessment and Disciplinary Board of Prosecutors

The author of the article has studied the administrative and legal status of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors. The normative and legal base regulating the administrative and legal status of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors has been determined.

The elements of the administrative and legal status of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors have been established. The problems of implementing the administrative and legal status of Assessment and Disciplinary Board of prosecutors have been noted.

It has been offered to understand the administrative-legal status of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors as a set of interrelated and interdependent elements, characteristics of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors, which are enshrined in law and determine the place of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors among other agencies.

It has been established that the elements of the administrative-legal status of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors should include: powers; the procedure for forming the staff; legal guarantees of the activity; tasks and objectives of the activity.

Thus, the administrative and legal status of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors is a complex and multifaceted category that determines the place and role of the Assessment and Disciplinary Board of prosecutors among other subjects of law, and its elements are clearly regulated and defined in regulatory legal acts.

Considering the above, we note that the changes that are currently taking place in the prosecutor's office are aimed at improving the activities of the latter, which should contribute to the creation of a qualitatively new basis for the activities and organization of the prosecutor's office in accordance with European standards, as well as the construction of a new model of the prosecutor's office, designed to effectively fulfill its constitutional functions.

Keywords: administrative and legal status, elements, Assessment and Disciplinary Board, prosecutor's office, a prosecutor.

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.19>

Ганна Петрівна Шуст,

кандидат юридичних наук,
Київський професійно-педагогічний коледж імені Антона Макаренка,
кафедра правознавства (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-0806-8777>,
e-mail: shust_anna@ukr.net;

Олексій Сергійович Ховпун,

доктор юридичних наук, доцент,
Академія праці, соціальних відносин і туризму (м. Київ),
кафедра кримінального права, процесу
та криміналістики (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-5753-966X>,
e-mail: khovpun3322@gmail.com;

Олеся Василівна Батрин,

кандидат юридичних наук,
Печерський районний суд м. Києва (суддя);

 <https://orcid.org/0000-0001-9798-201X>,
e-mail: mysha-s@ukr.net

**ПРОГАЛИНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ
ІНСТИТУТУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОЯВ НЕПОВАГИ ДО СУДУ**

Досліджено стан правового регулювання інституту відповідальності за прояв неповаги до суду. Установлено, що чинне законодавство України має чимало прогалин, які потребують негайного врегулювання. За характером питань, яких стосуються прогалини законодавства, недоліки правового регулювання об'єднано у дві групи. Розкрито основні недоліки кваліфікуючого характеру й окреслено коло недоліків процедурного характеру. Надано пропозиції щодо ліквідації окремих прогалин у правовому регулюванні інституту відповідальності за прояв неповаги до суду.

Ключові слова: неповага до суду, форми прояву неповаги до суду, злісне ухилення, справедливий суд.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Конституція України гарантує кожному право на судовий захист його прав та свобод¹. Це означає, що кожна особа має право звернутися

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL:

до суду за захистом, якщо: а) її права чи свободи були порушені або порушуються; б) створено або створюються перешкоди для їх реалізації; в) відбуваються інші ущемлення прав та свобод¹. При цьому юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір чи кримінальне обвинувачення; суди також можуть розглядати й інші справи².

Отже, одним із найважливіших механізмів захисту прав, свобод та інтересів особи є правосуддя, яке в узагальненому розумінні розглядається як діяльність суду, спрямована на вирішення цивільних, господарських, адміністративних та кримінальних справ з дотриманням процесуального порядку, встановленого відповідними нормативно-правовими актами. Як зазначає С. Тимченко, змістом правосуддя є встановлення фактичних обставин справи та з'ясування істини, що відбувається шляхом дослідження доказів та ухвалення рішення на їх підставі [1].

Установлення фактичних обставин та з'ясування істини у справі здійснюються під час судового розгляду, загальним завданням якого є всебічний, правильний та своєчасний розгляд і вирішення справи з метою захисту прав, свобод та інтересів особи, охорони інтересів суспільства й держави. Виконання цих завдань має сприяти зміцненню законності та правопорядку, запобіганню вчиненню протиправних діянь, а також формуванню шанобливого ставлення до права й суду.

Судовий розгляд справи є однією з основних стадій будь-якого процесу. Це складний, часто тривалий та емоційний процес. Для забезпечення реалізації права на судовий захист із дотриманням прав, свобод та інтересів усіх учасників судового процесу законодавство регламентує процедуру розгляду справи і закріплює права та обов'язки всіх учасників такої процедури. Установлення таких «правил гри» покликано створити максимально комфортні (для всіх учасників) умови відправлення правосуддя. Отже, гарантуючи кожному

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 07.06.2021).

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) : від 25.12.1997 № 9-зп // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення: 07.06.2021).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 07.06.2021).

право на справедливий суд, держава встановлює вимоги до поведінки осіб під час вирішення судом їхнього спору.

Іноді трапляються ситуації, коли учасники судового процесу, реалізуючи свої права та вимагаючи їх дотримання від інших, не дотримуються своїх процесуальних обов'язків та зневажають права інших учасників, уважаючи їх чимось зайвим чи перешкодою на шляху досягнення власної мети. Крім того, зневажливе ставлення учасників судового процесу досить часто проєктується не лише на протилежну сторону, а й на суддю як представника судової влади. Вчинення дій, спрямованих на демонстрацію зневаги, є однією з форм прояву правового нігілізму; вони призводять до нівелювання принципу повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи¹. Такі дії визнаються посяганням на авторитет судової влади та охоплюються поняттям «прояв неповаги до суду». Останнім часом їх кількість лише збільшується, причому за їх вчинення передбачено лише адміністративну відповідальність. Убачається, що під час упроваджуваної судової реформи в Україні проблема нівелювання проявів неповаги до суду як негативного явища, що супроводжує діяльність судової влади, є актуальною як для науковців, так і для практичних працівників.

Актуальність окресленої проблематики також полягає в тому, що випадки прояву неповаги до суду негативно впливають на імідж та діяльність судової системи, створюючи перешкоди у формуванні довірливих відносин між громадянами і судом, та є перешкодою для виконання державою своїх обов'язків щодо забезпечення кожному права на справедливий суд.

Стан дослідження проблеми

Проблематика прояву неповаги до суду цікавить багатьох учених та практиків. Прояв неповаги до суду досліджували В. Ахмедов-огли [2], В. Гречишнікова [3], Ю. Калашник [4], Н. Коновалова [5], О. Крестьянінов [6], Д. Лученко [6], Л. Остафійчук [7], О. Марченко [8], І. Русенко [9], О. Соловійова [10], І. Шмарін [11] та інші науковці. Однак усі вони розглядали випадки прояву неповаги до суду або узагальнено як негативне явище, або лише окремі його аспекти. Так, В. Гречишнікова вивчала прояв неповаги до суду у складі правопорушень, що посягають на встановлений порядок здійснення правосуддя в Україні та за які передбачається адміністративна відповідальність [3]. Особливості юридичної відповідальності за неповагу до суду були темою дослідження Л. Остафійчук [7]. Д. Лученко та

¹ Відповідальність за неповагу до суду // КАНОН : сайт. URL: <https://kanon.ks.ua/blog-ukr/vidpovidalnist-za-nepovahu-do-sudu/> (дата звернення: 07.06.2021).

О. Крестьянінов звертали увагу на проблематику застосування господарськими судами заходів адміністративної відповідальності у разі прояву неповаги до суду [6]. І. Шмарін розглядав прояв неповаги до суду крізь призму кримінального законодавства [11]. Зарубіжний досвід юридичної відповідальності за прояв неповаги до суду та шляхи його запровадження в Україні досліджував Ю. Калашник [4]. Однак, попри широкий спектр досліджених проблем, багато питань залишаються нерозв'язаними, що і зумовило необхідність їх дослідження в межах цієї наукової публікації.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є аналіз чинного законодавства, яке регулює порядок притягнення до відповідальності за прояв неповаги до суду, для виявлення наявних недоліків правового регулювання та їх подальшого усунення. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі *завдання*: опрацювати чинне законодавство, що регулює порядок притягнення до відповідальності за прояв неповаги до суду, та наукові здобутки вчених і практиків за цією тематикою; визначити основні прогалини законодавства та сформулювати рекомендації щодо їх усунення.

Наукова новизна дослідження

У публікації на основі теоретико-правових досліджень та аналізу практичної діяльності суддів і працівників правоохоронних органів встановлено умови, за яких ухилення від явки до суду може розглядатися як прояв неповаги до суду; всі недоліки правового регулювання об'єднано у дві групи: кваліфікуючі та процедурні; надано пропозиції щодо ліквідації прогалин у правовому регулюванні інституту відповідальності за прояв неповаги до суду.

Виклад основного матеріалу

Процесуальне законодавство України містить норму, відповідно до якої учасники справи зобов'язані виявляти повагу до суду та інших учасників судового процесу. Натомість не існує законодавчо закріпленого визначення поняття «повага до суду» та/або «неповага до суду», що спричиняє певні труднощі як у забезпеченні дотримання такого обов'язку учасниками справи, так і в притягненні до відповідальності осіб, які демонструють свою зневагу до судової влади України.

Якщо проаналізувати думки науковців і практиків щодо цього питання, то стає зрозуміло, що єдиного підходу до визначення вищезгаданих понять не існує. До того ж неповагу до суду розглядають у вузькому та широкому розумінні. Так, на думку прибічників вузького розуміння (О. Бріліантов, І. Русенко та ін.), неповага до суду – це певна некоректна поведінка учасника судового засідання. Вона

має просторові та часові межі: це зала судового засідання та час розгляду справи. До проявів такої некоректної поведінки належать: образливі висловлювання; дії, які можуть образити будь-кого з учасників судового процесу; демонстрація зневаги до зауважень суду; вигуки, хамство тощо. При цьому таку поведінку спрямовано та/або вона призводить до створення перешкод у роботі суду і зростання нервового напруження, що унеможливає повне, всебічне та об'єктивне дослідження обставин справи [9; 12].

Дещо ширше неповагу до суду розуміє О. Тимощук, указуючи, що до неї слід відносити не лише некоректну поведінку саме в залі судового засідання чи під час розгляду справи, а й будь-які дії, спрямовані на втручання у діяльність суду чи судді. На думку вченого, до проявів неповаги належать: недозволена поведінка в суді, ігнорування наказів суду, спроби вплинути за допомогою проведення переговорів, тиску, обіцянок тощо на присяжних, свідків чи протилежну сторону, передчасні публікації в засобах масової інформації та мережі Інтернет [13].

Натомість А. Процик приділяє увагу поважному ставленню до суду та наголошує на його необхідності як невід'ємної складової здійснення правосуддя. На його думку, особа, яка шанобливо ставиться до суду, фактично визнає необхідність дотримання встановлених державою законів та правил поведінки і, крім того, демонструє рівень власної культури [14]. Тому дослідник вважає, що поведінку особи, під час якої вона ігнорує приписи законодавства та правила здійснення правосуддя, можна розглядати як прояв неповаги до суду.

Підсумовуючи викадане, зауважимо, що поняття «неповага до суду» є оціночним, що, зі свого боку, створює певні перешкоди для формування позитивної судової практики притягнення до відповідальності за її прояви. Це підтверджують і результати дослідження І. Шмаріна, який для з'ясування того, як розуміють поняття «неповага до суду» самі судді та науковці, провів серед них анкетування. За результатами анкетування опитані практики та науковці до проявів неповаги до суду відносили такі форми цього негативного явища: 1) винятково цинічна образа судді чи інших учасників судового розгляду (83 % суддів та 58 % науковців); 2) злісне ухилення від явки до суду позивача (потерпілого), відповідача, свідка чи інших осіб, що унеможливило розгляд справи по суті, оскільки судові засідання систематично переносилися (81 % суддів та 64 % науковців); 3) невиконання законних вимог судді (72 % суддів та 70 % науковців); 4) інше грубе порушення встановленого в суді порядку (52 % суддів та 67 % науковців) [15, с. 57].

Іншою прогалиною у правовому регулюванні інституту відповідальності за прояв неповаги до суду є відсутність чіткого переліку діянь,

які можуть кваліфікуватися як такі. Перелік таких діянь міститься у ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), однак указана стаття містить оціночні категорії, які за сучасних умов потребують розширеного тлумачення.

Відповідно до ст. 185-3 КУпАП до проявів неповаги до суду законодавець відносить такі: 1) злісне ухилення від явки до суду свідка, потерпілого, позивача, відповідача, експерта чи перекладача; 2) непокороєння їх та інших громадян розпорядженню головуєчого; 3) порушення порядку під час судового засідання; 4) невиконання порученням покладених на нього зобов'язань у справах з приводу затримання та видворення іноземців або осіб без громадянства; 5) вчинення будь-яких дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил¹. Отже, в цьому переліку діянь також містяться оціночні судження, такі як «злісне ухилення» та «явна зневага», проте відсутня та форма прояву неповаги до суду, якій самі судді віддали перевагу (за результатами анкетування, проведеного І. Шмаріним), – цинічна образа судді чи інших учасників судового розгляду.

Слід зазначити, що законодавство не містить визначення поняття «злісне ухилення» чи будь-яких роз'яснень, у яких випадках ухилення від явки до суду є злісним. У суддівській, слідчій та прокурорській практиці існує своєрідне правило «трьох пропусків», відповідно до якого якщо будь-хто з учасників провадження тричі не з'являється за викликом уповноваженої особи без поважних причин, то це розцінюється як злісне ухилення від явки на виклик.

Узявши до уваги це правило, можна виокремити такі вимоги до ухилення від явки до суду, за наявності яких воно може визнаватися злісним та розглядатися як форма прояву неповаги до суду: 1) повторність, тобто перша неявка до суду не може визнаватися судом злісним ухиленням від явки до суду; 2) відсутність поважних причин такої неявки, при цьому поважний характер цих причин установлюється в кожному випадку окремо (за винятком ст. 138 Кримінального процесуального кодексу України, яка містить перелік таких причин); 3) належне повідомлення учасника судового процесу про час і місце судового засідання; 4) спеціальний суб'єктний склад, тобто невідвідування судового засідання лише окремими особами, розглядатиметься як ухилення їх від явки до суду; такими особами є свідок, потерпілий, позивач, відповідач, експерт чи перекладач. Отже, до

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон УРСР від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 07.06.2021).

цього переліку не належать законний представник, захисник, прокурор та спеціаліст, хоча від них (їх присутності) також залежить якість процесу розгляду справи. Така обмеженість у складі суб'єктів протиправного діяння є ще однією прогалиною у правовому регулюванні інституту відповідальності за прояв неповаги до суду.

Ще одним недоліком ст. 185-3 КУпАП є те, що вона встановлює просторові та часові межі, які суттєво звужують варіанти прояву неповаги до суду, за які можна притягти особу до відповідальності. У зв'язку з цим виникає питання, чи можна розцінювати як прояв неповаги до суду публікацію в соціальній мережі когось із учасників судового процесу, в якій він нецензурно висловлюється на адресу суду чи судді або використовує лайливі слова, характеризуючи судову владу України чи особу судді, надаючи оцінку його професійним здібностям.

У такій ситуації проблема полягає в тому, що хоча публікація може містити висловлювання, які принижують честь і гідність судді або ж посягають на авторитет суду, притягти винну особу до відповідальності за прояв неповаги до суду неможливо, оскільки під час кваліфікації діянь особи як протиправних важливе значення відіграють час і місце їх вчинення. Така ж складність виникає і в разі, коли особа непристойно поводиться чи жестами демонструє свою зневагу до органів правосуддя або їх рішень на прилеглий до будівлі суду території.

Аналіз частин 1–4 ст. 185-3 КУпАП свідчить, що майже всі діяння, які трактуються як прояв неповаги до суду, мають бути вчинені в залі судового засідання, тобто під час розгляду справи. Є лише дві форми зовнішнього прояву такого протиправного діяння, які не вчиняються безпосередньо в залі судового засідання: злісне ухилення від явки до суду та невиконання поручителем зобов'язань, накладених судом під час провадження у справах за адміністративними позовами з приводу затримання та видворення іноземців та осіб без громадянства¹. Із цього випливає, що згадані вище прояви неповажної поведінки (образливі висловлювання на адресу суду чи судді, непристойні жести чи поведінка, які сталися поза залогою судового засідання), хоча і завдають шкоди авторитету судової влади або ображають суддю чи інших учасників справи, не можуть кваліфікуватися як прояв неповаги до суду. Про це свідчить і аналіз ч. 5 ст. 185-3 КУпАП, яка наводить перелік проявів неповаги до Конституційного Суду України та містить чітку вказівку на час і місце вчинення протиправного діяння – «під час пленарного засідання»².

¹ Там само.

² Там само.

Ще одним складним моментом у притягненні до відповідальності за прояв неповаги до суду є проблема дотримання принципу об'єктивності та неупередженості суду під час вирішення справи.

Відповідно до статей 213, 221 та 221-1 КУпАП справи про прояв неповаги до суду розглядаються місцевими судами (загальними, господарськими, адміністративними), апеляційними судами та Верховним Судом¹. Проте надання таких повноважень зазначеним судовим органам породжує суперечності між КУпАП та іншими законодавчими актами України. Так, у процесуальних кодексах, які встановлюють правила здійснення окремих видів судочинства (Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, Кримінальному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України) серед справ, що належать до юрисдикції суду, немає згадки про таку категорію, як справи про прояв неповаги до суду. Крім того, в законодавстві відсутня вказівка на те, чи можуть вищі спеціалізовані суди (Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд), які є складовою системи судочинства України, розглядати справи про прояв неповаги до суду.

Також слід звернути увагу на те, що у ст. 221-1 КУпАП указано, що справи про прояв неповаги до суду розглядає суддя-доповідач зі складу суду, що розглядає справу, під час розгляду якої вчинено відповідне протиправне діяння². З огляду на це виникають об'єктивні сумніви щодо неупередженості судді під час розгляду справи про притягнення до адміністративної відповідальності особи, яка щойно її/його образила. Крім того, такий порядок визначення судді, що розглядатиме справу про прояв неповаги до суду, суперечить нормам чинного законодавства. Так, відповідно до ст. 15 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначення особи судді для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою³; таке ж правило закріплено і в кожному процесуальному кодексі України. Напевно, законодавець, ухвалюючи норму про склад суду для розгляду справ про прояв неповаги до суду, виходив із принципу процесуальної економії, оскільки саме уповноваження судді-доповідача розглядати зазначену категорію справ надає можливість зменшити час та витрати, яких потребує розгляд будь-якої справи. Проте реалізація принципу процесуальної

¹ Там само.

² Там само.

³ Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 07.06.2021).

економії може загрозувати реалізації інших важливих принципів судочинства (принципу рівності, принципу повного фіксування технічними засобами судового процесу, принципу змагальності тощо) та порушувати права осіб (право на справедливий, поважний суд тощо). Крім того, враховуючи специфіку процедури розгляду справ про прояв неповаги до суду (він здійснюється за скороченою процедурою), в особи, яка притягується до відповідальності, відсутнє право заявляти відвід судді, який розглядатиме справу. Це, зі свого боку, порушує проголошене Європейською конвенцією з прав людини право на справедливий суд, адже інститут відводу є своєрідною гарантією того, що справа буде розглянута незалежним, неупередженим та безстороннім судом¹.

І головне – розгляд справи про прояв неповаги до суду суддею-доповідачем суперечить прадавньому принципу «ніхто не може бути суддею у власній справі» та загрожує дотриманню вимог щодо незалежності судової влади, що негативно впливає на рівень довіри до правосуддя. Як зазначено у Висновку № 1 (2001), незалежність судової влади виступає гарантією справедливого судового розгляду і неупередженості судді та є головною умовою забезпечення верховенства права². Незалежність суду означає повну неупередженість з боку судді; судді під час ухвалення рішення у справі мають бути безсторонніми, неупередженими та вільними від будь-яких зв'язків, настроїв, переконань, прихильності тощо, що впливають чи можуть вплинути на їх здатність ухвалювати незалежні та об'єктивні рішення. Незалежність судів має використовуватися суддями не на користь власних інтересів, а в інтересах осіб, які звертаються до них по захист своїх прав і забезпечення верховенства закону³. Отже, дотримання принципу незалежності суду має значення не лише для сторін у конкретній справі, а й для держави в цілому, адже від цього залежить рівень довіри суспільства до судової влади загалом.

Звісно, це не всі прогалини, що існують у правовому регулюванні інституту відповідальності за прояви неповаги до суду та які потребують негайного врегулювання. Пропонуємо всі недоліки правового регулювання залежно від характеру проблемних питань (прогалин

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.06.2021).

² Висновок N 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів : від 01.01.2001 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a52 (дата звернення: 07.06.2021).

³ Там само.

законодавства) поділяти на дві групи: кваліфікуючі та процедурні. Розкриті вище прогалини належать переважно до кваліфікуючих. Вони висвітлюють проблемні питання, що мають значення для кваліфікації діянь особи (відсутність чіткого визначення поняття і форм прояву неповаги до суду, вказівка на час та місце вчинення діяння, суб'єктний склад тощо). До процедурних недоліків слід віднести всі проблемні питання, що стосуються процедури притягнення до відповідальності за вчинення прояву неповаги до суду. Наприклад, спірними залишаються процедурні питання щодо складання протоколу про адміністративне правопорушення, повідомлення особи про час і місце розгляду справи про адміністративне правопорушення, фіксування порядку розгляду справи, строків розгляду справ, оскарження постанови суду у справі тощо та згадані вище питання визначення кола судів, які можуть розглядати такі справи, законодавчої узгодженості в повноваженнях суду та порядку призначення судді для розгляду справ указаної категорії.

Висновки

Правове регулювання інституту відповідальності за прояв неповаги до суду має низку суттєвих прогалин, які потребують детального дослідження для їх подальшого усунення.

Насамперед необхідно законодавчо закріпити визначення поняття «неповага до суду» чи хоча б дати йому характеристику та розширити (з чітким визначенням) перелік форм її прояву. До того ж слід ураховувати як моральну складову протиправних діянь, що можуть кваліфікуватися як прояв неповаги до суду, так і процесуальну. На нашу думку, неповагу до суду варто розглядати в широкому її розумінні. Крім того, чіткий перелік форм прояву неповаги до суду, хоч і розширений, виконуватиме два завдання: пояснить особі, за що її може бути притягнуто до відповідальності, а це, зі свого боку, впливатиме на кількість звинувачень суддів у неупередженому ставленні; зменшить кількість випадків безпідставного притягнення осіб до адміністративної відповідальності за поведінку, яку наразі судді, за суб'єктивними переконаннями, можуть оцінювати як прояв неповаги і тим самим, використовуючи владні повноваження, тиснути на учасників судового процесу.

Також для уникнення випадків неоднакового застосування судами різної юрисдикції норм чинного законодавства та порушення принципів судочинства і прав учасників судового процесу слід ліквідувати неузгодженості між законодавчими актами за допомогою внесення певних змін.

Крім того, слід вивчати і враховувати зарубіжний досвід щодо формування у громадян поваги до суду та правового регулювання

відповідальності за прояв неповаги до нього, оскільки Україна перебуває на шляху розбудови своєї незалежності та прагне ввійти до міжнародної спільноти на правах рівного партнера, а тому має дотримуватися міжнародних і європейських стандартів у сфері правосуддя та прав і свобод людини.

Список бібліографічних посилань: **1.** Тимченко С. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. Київ, 2004. 302 с. **2.** Ахмедов В. А. огли. Злочини, що посягають на суспільні відносини із процесуально регламентованого здійснення правосуддя судом в Україні. *Юридичний вісник*. 2018. № 2 (47). С. 33–38. **3.** Гречисникова В. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення, що посягають на встановлений порядок здійснення правосуддя в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2011. 207 с. **4.** Калашник Ю. В. Зарубіжний досвід юридичної відповідальності за прояв неповаги до суду та шляхи його запозичення для України. *Форум права*. 2012. № 4. С. 429–433. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_70.pdf (дата звернення: 07.06.2021). **5.** Коновалова Н. Т. Сутність і змістовні властивості поняття «неповага до суду (судді)»: теоретико-правові та практичні аспекти. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2019. № 8 (22). С. 121–130. **6.** Лученко Д. В., Крестьянінов О. О. Прояв неповаги до суду: проблематика застосування господарськими судами заходів адміністративної відповідальності : наук.-практ. посіб. Харків : Юрайт, 2015. 96 с. **7.** Остафійчук А. А. Юридична відповідальність за неповагу до суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2015. 230 с. **8.** Марченко О. О. Прояв неповаги до суду: проблемні питання притягнення до відповідальності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. № 19 (3). С. 152–156. **9.** Русенко І. Я. Проблеми практичного застосування юридичної відповідальності за прояв неповаги до суду // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих вчених : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 15 лют. 2012 р.). Тернопіль, 2012. С. 95–104. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1164 (дата звернення: 07.06.2021). **10.** Соловійова О. Примушування до порядку: які проблеми можуть виникнути з притягненням до відповідальності за прояв неповаги до суду. *Закон і бізнес*. 2020. № 51–52 (1453–1454). URL: https://zib.com.ua/ua/140717-yaki_problemi_mozhut_viniknuti_z_prityagnennyam_do_vidpovida.html (дата звернення: 07.06.2021). **11.** Шмарін І. О. Неповага до суду: проблеми криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2017. 16 с. **12.** Бриллиантов А. В. Неуважение к суду: сложные вопросы квалификации. *Уголовное право*. 2011. № 4. С. 15–20. **13.** Тимошук О. Неповага до суду – в законі. *Юридичний вісник*. 2011. № 28. С. 6–11. **14.** Процик А. Я. Суд не може дозволяти учасникам процесу виявляти неповагу до нього. *Закон і бізнес*. 2011. № 31. URL: https://zib.com.ua/ua/4173-keruyuchiy_partner_firmisolskiyprocik_ta_partneriaprocik.html (дата

звернення: 07.06.2021). 15. Шмарін І. О. Об'єктивна сторона неповаги до суду як кримінального правопорушення проти правосуддя в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 1, т. 4. С. 56–59.

Надійшла до редколегії 09.06.2021

Shust H. P., Khovpun O. S., Batryn O. V. Gaps in Administrative and Legal Regulation of the Liability Institution for Direct Contempt

The publication is focused on studying the state of legal regulation of the liability institution for direct contempt. Cases of direct contempt's manifestation are negative phenomenon, since they negatively affect the activities and image of the judicial system; they are demonstration of the level of trust to the judicial power; they create obstacles in the formation of confident relationship between citizens and the court; they prevent the state from fulfilling its obligations to ensure everyone's right to a fair trial.

The current legislation of Ukraine has been analyzed. It has been established that the legislation has many gaps that need to be addressed immediately. Shortcomings in legal regulation hinder the full functioning of the liability institution for direct contempt on equal and fair terms, since they allow for ambiguous interpretation of the law norms and evaluation of a person's actions.

The authors have studied some gaps in legal regulation of the liability institution for direct contempt. It has been offered to combine all the shortcomings of the legislation into two groups: of qualifying and procedural nature. Qualifying shortcomings include problematic issues related to the qualification of a person's actions (regarding the forms of direct contempt, the place and time of the action, the subjects of the offense). Procedural shortcomings include problematic issues related to the procedure for prosecuting direct contempt, in particular determining the range of courts that may hear such cases and the consistency of their powers; the procedure for appointing a judge to hear such cases; the need to draw up the minutes on administrative offenses and to record the procedure of hearing the case; features of notifying a person about the time and place of hearing the case on administrative offenses, etc.

The opinions of scholars and practitioners on the functioning of the liability institution for direct contempt in Ukraine have been analyzed. The authors have formulated propositions on improving the legal regulation of the liability institution for direct contempt.

Key words: direct contempt, forms of direct contempt's manifestation, malicious evasion, fair trial.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.20>

Ольга Вячеславівна Гайдар,

Харківський національний університет внутрішніх справ (ад'юнкт);

 <https://orcid.org/0000-0002-1818-0180>,

e-mail: haidar.olya@gmail.com

**ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ТАЄМНОГО ВИКРАДЕННЯ
ЧУЖОГО МАЙНА**

Розглянуто поняття таємного викрадення чужого майна, виділено особливості, характерні для крадіжок. Проаналізовано класифікації таємного викрадення чужого майна за різними критеріями. Досліджено вироки, ухвалені судами України стосовно осіб, які вчинили крадіжки.

Ключові слова: крадіжка, таємне викрадення чужого майна, поняття таємного викрадення чужого майна, класифікація таємного викрадення чужого майна.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Щодня в соціально-побутових, економічних, технологічних та інших аспектах життя відбуваються зміни, що впливають і на злочинність. Крім нових злочинів, виникають нові підходи до вже відомих правопорушень. Кримінальні правопорушення проти власності не стали винятком. Попри забезпечення та захист державою права мати у власності майно, щодня фіксуються випадки посягань на власність. Так, відповідно до статистичних даних, наданих Офісом Генерального прокурора, можна спостерігати, що за 2020 рік з облікованих 360 622 кримінальних правопорушень 189 128 було вчинено проти власності, а безпосередньо крадіжок, передбачених статтею 185 КК України, в 2020 р. зафіксовано 138 466¹. На жаль, статистика свідчить, що кількість посягань на предмети власності не зменшується, а безпосередньо крадіжки становлять приблизно 30 % від загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень.

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: [https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=210855_\(дата звернення: 06.06.2021\)](https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=210855_(дата звернення: 06.06.2021)).

Наведена статистика демонструє, що хоча посягати на предмети чужої власності заборонено і це карається законом, проте кількість крадіжок не зменшується, а способи вчинення таємного викрадення чужого майна стають дедалі різноманітнішими та організованішими. А той факт, що із зареєстрованих 138 466 кримінальних проваджень за фактом таємного викрадення чужого майна за 2020 рік 79 996 становлять провадження, за якими не були ухвалені рішення за звітний період (про закінчення або зупинення досудового розслідування), свідчить, що значна частина крадіжок залишаються не розкритими¹.

Отже, дослідження особливостей вчинення та проблем розслідування такого кримінального правопорушення, як таємне викрадення чужого майна, залишається актуальним.

Стан дослідження проблеми

Питання поняття та класифікації крадіжок уже розглядали у своїх працях провідні науковці, такі як О. О. Алексеєв, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. В. Пясковський, В. Я. Тацій, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, Н. М. Яриш та ін. Проте, враховуючи особливості вчинення таємного викрадення чужого майна, деякі питання визначення поняття та класифікації крадіжок залишилися поза увагою правників та потребують окремого аналізу.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є визначення основних теоретичних аспектів поняття та класифікації таємного викрадення чужого майна для подальшого тлумачення і застосування в практичній діяльності. Для досягнення вказаної мети поставлено такі *завдання*: проаналізувати наукові праці вчених про поняття таємного викрадення чужого майна, розробити нову класифікацію таємного викрадення чужого майна.

Виклад основного матеріалу

Таємне викрадення чужого майна є найпоширенішим кримінальним правопорушенням. На жаль, стати жертвою крадів можна незалежно від місцеперебування цінного майна, а сума завданої матеріальної шкоди може сягати усіх здобутих протягом життя заощаджень. Тому, розглядаючи зазначене кримінальне правопорушення, необхідно звернути увагу на те, що варіанти вчинення крадіжки, місця події та предмети викрадення можуть бути різноманітними, тому важливо визначити це поняття та виділити ті його особливості, які відрізняють зазначене правопорушення від інших корисливих злочинів.

¹ Там само.

Зокрема, поняття крадіжки варто розглядати з погляду як кримінального права, так і криміналістики, адже кримінальне право дає чітке визначення поняття та особливостей, що відмежовують крадіжку від інших діянь, а криміналістика виділяє різні види крадіжок, бо цей факт впливає на подальший підхід до розслідування зазначених кримінальних правопорушень.

Так, відповідно до статті 185 Кримінального кодексу України крадіжкою є таємне викрадення чужого майна¹. Законодавець наголошує, що викрадення чужого майна відбувається таємно. Варто розібратись у правильності тлумачення поняття крадіжки.

Отже, деякі вчені вважають, що крадіжка – це корисливий злочин проти власності, пов'язаний з вилученням чужого майна та оберненням його на свою користь або на користь інших осіб [1, с. 176–177], інші відзначають, як саме майно вилучається непомітно для інших: за відсутності власника чи інших осіб або в їх присутності, але за умови, що потерпілий чи інші особи не були здатні усвідомлювати факт викрадення (наприклад, на очах у людей, які відпочивають на пляжі й не усвідомлюють, що винний викрадає чужі речі; у присутності малолітніх тощо) [2, с. 151]. У свою чергу, як законодавець, так і науковці наголошують, що головною особливістю, що відрізняє крадіжку від інших корисливих злочинів, є таємність, непомітність вчинення правопорушення для сторонніх осіб або неусвідомлення такими особами небезпечності діяння.

Розглядаючи поняття крадіжки з погляду науки криміналістики, вчені підкреслюють широту цього поняття та розкривають його з урахуванням варіанту вчинення, особи винного та методики розслідування. Крім того, крадіжка може як вчинятися з умислом, що виник раптово, так і плануватися заздалегідь, що впливає на рівень суспільної небезпечності вказаного кримінального правопорушення.

Отже, крадіжка є одним із найбільш поширених і потенційно небезпечних злочинів проти власності. Ступінь суспільної небезпечності крадіжок значно підвищується в тих випадках, коли їх вчиняють особи, які заздалегідь об'єдналися в організовані групи, та з проникненням у житло, або якщо вони завдали значної шкоди потерпілому. У разі коли крадіїв своєчасно не встановлюють і не притягують до відповідальності, це породжує у них почуття безкарності та як наслідок активізує злочинну діяльність [3, с. 68].

Поняття «крадіжка» охоплює значне коло правопорушень, що відрізняються одне від одного предметом посягання, способом учинення

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 06.06.2021).

і приховування та місцем реалізації злочинного задуму [4, с. 477]. Однак ці правопорушення мають спільну рису – таємний спосіб учинення.

Зважаючи на широту поняття крадіжки, важливо звернутись до класифікації вказаного правопорушення. Крадіжку класифікують за різними критеріями. Так, відповідно до статті 185 Кримінального кодексу України таємне викрадення чужого майна (крадіжку) розрізняють за кваліфікуючими ознаками так: таємне викрадення чужого майна (крадіжка), вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, поєднане з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище або яке завдало значної шкоди потерпілому; крадіжка, вчинена у великих розмірах, вчинена в особливо великих розмірах або організованою групою¹. Такий критерій класифікації є найважливішим, оскільки кваліфікація правопорушення безпосередньо впливає на покарання винного.

Статистичні дані, що фіксуються Офісом Генерального прокурора, класифікують крадіжку, на відміну від інших правопорушень проти власності, за формою власності – як вчинену стосовно державної та приватної власності, а також окремо виділяють ще такі її види: в особливо великих розмірах; зі складів, баз, магазинів та інших торговельних точок; худоби (птиці); у пасажирів; із квартир; з дач, садових будинків; з автомобілів; кишенькові крадіжки².

Провідні науковці теж подають різноманітні класифікації крадіжок. Так, О. О. Алексєєв наголошує, що з огляду на саме це поняття варто виділяти крадіжки з приміщень (квартир, будинків, дач, гуртожитків, крамниць, кіосків, складів, готелів тощо), крадіжки матеріальних цінностей з підприємств та організацій, крадіжки вантажів на транспорті (залізничному, річковому, морському і повітряному, автомобільному), крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, з купе поїздів тощо, кишенькові крадіжки та крадіжки транспортних засобів [4, с. 477].

Отже, розглядаючи цю класифікацію крадіжок, необхідно зазначити, що вказаний перелік правопорушень об'єднано критерієм таємності, проте у ньому представлено різні підходи до вчинення досліджуваного кримінального правопорушення, тому до розслідування кожного виду крадіжки необхідно підходити як до самостійного злочину.

¹ Там само.

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=210855_дата_звернення: 06.06.2021.

За іншою криміналістичною класифікацією можна виділити три різновиди крадіжок, які розрізняють за характером зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх вчинення:

1) залежно від власника і характеру предмета посягання: крадіжки державного, колективного або особистого майна (матеріальних цінностей, вантажів, особистих речей, транспортних засобів тощо);

2) залежно від способу вчинення і приховання злочину: крадіжки, поєднані з проникненням у житло чи сховище (зі зломом замків і замкальних пристроїв чи без такого); без проникнення, коли потерпілий пускає злодія до свого помешкання, зокрема через зловживання довірою; крадіжки-«підсадки», коли пасажир довіряє своє майно малознайомій особі та ненадовго відлучається; кишенькові крадіжки тощо;

3) залежно від місця реалізації злочинного задуму: крадіжки з приміщень – крамниць, кіосків, складів, готелів, санаторіїв, гардеробів, гуртожитків, квартир, будинків, дач тощо; крадіжки матеріальних цінностей із цехів промислових підприємств, підприємств АПК, комунального господарства та будівельних майданчиків, а також вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті тощо; крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, із купе поїздів тощо; кишенькові крадіжки на базарах, у громадському транспорті; крадіжки з автоматичних камер зберігання, із транспортних засобів тощо [5].

Зазначена класифікація може допомогти під час проведення досудового розслідування розробити більш детальний та чіткий план слідчих дій стосовно кожного конкретного виду крадіжки.

Отже, кожна з розглянутих класифікацій надає можливість розмежувати крадіжки за схожими критеріями, що, в свою чергу, допоможе швидко, всебічно та обґрунтовано провести досудове розслідування, встановити істину та ухвалити законне рішення.

Проте у зв'язку з розвитком технологій кількість варіантів учинення крадіжок збільшується, а вони набувають нового вигляду. Можливість використовувати різні пристрої для вирішення фінансових питань зумовлює виникнення принципово нових видів крадіжок. Тож до досліджених класифікацій крадіжок доречно додати крадіжку, що здійснюється через електронно-обчислювальні машини, комп'ютерні мережі тощо.

Варто вирізнити окремий вид таємного викрадення чужого майна – крадіжки з банківських рахунків. Існує безліч способів учинення таких крадіжок, що потребує неоднакового підходу до розслідування, залучення спеціалістів із різних сфер знань, тому варто поділити вказаний вид на такі підвиди.

1. Крадіжка через втручання в роботу банкомату з метою вилучення грошових коштів. Банківський автомат (Bank Automated

Teller Machine) – програмно-технічний комплекс, що надає можливість держателю спеціального платіжного засобу здійснити самообслуговування за операціями одержання коштів у готівковій формі, внесення їх для зарахування на відповідні рахунки, одержання інформації щодо стану рахунків, а також виконати інші операції згідно з функціональними можливостями цього комплексу [6, с. 52]. Банкомат є металевим контейнером, який має, крім системного програмування, ще грошові кошти всередині, які можна отримати після виконання певної комбінації дій. Звісно, в банкоматі зберігається більше грошових коштів, ніж у будь-якому гаманці, що спокушає злочинців. Практика показує, що злочинці вдаються до різних методів викрадення грошових коштів, які перебувають усередині банкомату.

У свою чергу, цей варіант крадіжок варто розділити на такі категорії: втручання в програмне забезпечення банкомату (через так звані віруси, програмування системи банкомату на виконання необхідних дій, встановлення спеціальних пристроїв на банкоматі, що зчитують інформацію з банківської картки під час роботи з банкоматом, тощо) та механічне пошкодження банкомату, спеціального контейнера, де містяться грошові кошти.

Один із прикладів такого втручання знайшов відображення у вироку суду, відповідно до якого встановлено, що обвинувачений шляхом пошкодження передньої панелі зверху над монітором, де розташована інженерна частина банкомату, спеціально пристосованим засобом – газовим балончиком з автоматизованою газовою запальничкою – намагався отримати доступ до інженерної частини банкомату та за допомогою спеціально пристосованих засобів несанкціоновано втрутитися в його роботу, що призвело б до спотворення процесу обробки інформації, порушення встановленого порядку її маршрутизації та отримання можливості змінювати режим роботи банкомату, а саме налаштувати систему на видачу грошових коштів та викрасти грошові кошти з банкомату, однак його дії були виявлені іншими особами, які викликали поліцію. Підозрюваний під час допиту повідомив, що дізнався про такий спосіб втручання в роботу банкомату через мережу Інтернет¹.

2. Через інтернет-банкінг (незаконне отримання даних до доступу інтернет-банкінгу та списання грошових коштів). Інтернет-банкінг (e-banking) – діяльність банку з надання комплексу послуг клієнтам щодо електронного управління своїми рахунками через інтернет із

¹ Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 10.12.2019 : справа № 161/9110/18, провадження № 1-кп/161/946/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86250671> (дата звернення: 06.06.2021).

будь-якого комп'ютера в будь-який час [6, с. 199]. Інтернет-банкінг відкрив для кожної людини великі можливості використовувати свій час раціонально замість довгих черг в установах банків, витратити мінімум часу в будь-яку годину дня для вирішення повсякденних питань, пов'язаних з послугами банку. Разом із тим з'явилися нові види правопорушень, винятком не стало і таємне викрадення чужого майна. Дедалі частіше злочинці користуються цими технологіями з метою збагачення.

Так, можна розглянути як приклад вирок суду, в якому зазначено, що обвинувачений, скориставшись спільним проживанням у гуртожитку з потерпілим, отримав його паспортні дані та інформацію щодо банківської картки і пін-коду до неї. Далі за допомогою інтернет-банкінгу він прив'язав до банківської картки на ім'я потерпілого свій мобільний номер, після чого через банкомат обготівкував грошові кошти з банківської картки потерпілого. Крім того, продовжуючи реалізовувати свій корисливий умисел і маючи доступ через інтернет-банкінг до карткового рахунку потерпілого, обвинувачений дізнався про отриманий потерпілим кредит та обготівкував додатково кредитні кошти, отримані потерпілим¹. Отже, злочинці не лише незаконно використовують для власної вигоди інтернет-банкінг сторонніх осіб, а й користуються необізнаністю осіб, створюють інтернет-банкінг для керування банківськими рахунками для власної вигоди. Для розслідування таких крадіжок варто залучати спеціалістів, здатних указати, через який пристрій здійснювалось онлайн-керування банківським рахунком.

3. Через касові апарати. Злочинці в цьому разі використовують одну з функцій банківської картки, а саме безконтактну технологію оплати. Наприклад, у транспорті в годину пік, якщо банківська картка перебуває в кишені, злочинець, притуливши касовий апарат до кишені, здійснює операцію зі зняття грошових коштів з картки, адже код підтвердження здійснення операції може запитуватись після перевищення певної суми, скажімо, 300 гривень. Тож потерпілий може не зрозуміти, що була вчинена крадіжка його коштів, доки не звернеться за послугами до банку.

Підсумовуючи наведені приклади, варто зазначити, що крадіжки, які вчиняються із застосуванням новітніх технологій, скоєні у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку,

¹ Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 23.09.2019 : справа № 335/7212/19, провадження № 1-кп/335/680/2019 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84471980> (дата звернення: 06.06.2021).

характеризуються тим, що підозрювані під час вчинення вказаних злочинів керуються корисливими мотивами, а їх умисел спрямовано на викрадення чужих грошових коштів, тому доречно виділити окремий вид крадіжок з банківських рахунків.

Висновки

Отже, крадіжка – це таємне викрадення чужого майна, головною ознакою якого є таємний спосіб учинення правопорушення. Широке поняття крадіжки охоплює багато варіантів учинення зазначеного кримінального правопорушення, тому їх доводиться класифікувати за різними критеріями. Проаналізовані класифікації крадіжок визначають спрямованість їх застосування в практичній діяльності.

У свою чергу, наявні класифікації слід доповнити таким різновидом, як крадіжка з банківських рахунків. Вивчення такого виду крадіжок допоможе провести всебічне та обґрунтоване досудове розслідування в найкоротші строки, охарактеризувати особу підозрюваного та розробити детальний план розслідування кримінального правопорушення для подальшого притягнення винного до відповідальності згідно з чинним законодавством.

Список бібліографічних посилань: 1. Проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / М. Г. Арманов, О. О. Княженко, Н. М. Ярмиш та ін. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2017. 392 с. 2. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с. 3. Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, О. В. Одерій, Р. Л. Степанюк та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової. Харків : ХНУВС, 2018. Т. 2. 312 с. 4. Пясковський В. В., Чорноус Ю. М., Іщенко А. В., Алексеев О. О. Криміналістика : підручник. Київ : Центр учб. літ., 2015. 544 с. 5. Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2004. 728 с. 6. Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І., Науменкова С. В. Банківська енциклопедія. Київ : Знання, 2011. 500 с.

Надійшла до редколегії 07.06.2021

Haidar O. V. Concept and Classification of Covert Embezzlement of the Property of Another

The author has studied the concept of covert embezzlement of the property of another, which is provided by the legislator and has analyzed the concepts revealed by leading scholars in the field of criminal law and in the field of criminalistics. The peculiarities inherent in theft in contrast to other lucrative criminal offenses have been highlighted. The statistical data for 2020 provided by the Office of the Prosecutor General regarding registered thefts on the

territory of Ukraine have been analyzed. A statistical comparison of registered thefts with other lucrative criminal offenses and with all registered criminal offenses has been conducted.

The classification of covert embezzlement of the property of another provided by the legislator has been studied. The classifications of thefts provided by leading scholars in the field of criminalistics have been analyzed. The author has specified the criteria according to which the Office of the Prosecutor General classifies thefts. Each classification during its application in practice has been analyzed.

A separate type of thefts has been identified. The author has studied the devices by means of which the specified thefts are committed. The concept of devices used during the commission of thefts has been revealed. The author has provided courts verdicts on the territory of Ukraine on the fact of covert embezzlement of the property of another with the use of special devices. After the conducted analysis, the classification of thefts based on the acquired knowledge has been provided.

Key words: theft, covert embezzlement of the property of another, concept of covert embezzlement of the property of another, classification of covert embezzlement of the property of another.

УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.21>

Олександр Анатолійович Панченко,

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України (старший науковий співробітник), м. Київ;

 <https://orcid.org/0000-0001-5649-3658>,
e-mail: panchenkoal_073@gmail.com

**ОРГАНІЗОВАНА НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ ЯК ПРОЯВ
ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ДЖЕРЕЛО
ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ**

Розглянуто актуальні аспекти проблеми організованої нелегальної міграції в Україні. Констатовано, що організована нелегальна міграція є проявом транснаціональної злочинності та джерелом загроз національній безпеці України, суттєвим дестабілізуючим фактором для внутрішньої ситуації в державі. Сучасні стратегічні напрями державної політики протидії нелегальній міграції свідчать про надання державою переваги запобіжним та гуманітарним заходам над репресивною практикою стосовно правопорушників. Запропоновано перспективні заходи, які сприятимуть посиленню протидії організованій нелегальній міграції в Україні.

Ключові слова: нелегальна міграція, транскордонна злочинність, національна безпека, загрози.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблема національної безпеки має велике значення для держави і суспільства у зв'язку з необхідністю попередження та нейтралізації загроз, локалізації та усунення пов'язаних з ними ризиків.

До суттєвих загроз національній безпеці в сучасних умовах фахівці відносять активізацію міграційних процесів, які набувають дестабілізуючого характеру, поступово перетворюючись на загрозу як для розвинутих країн, так і для країн, що розвиваються. Міграція та безпека є взаємопов'язаними, адже безпекові заходи держав впливають на процеси переміщення населення, а наслідки міграції чинять визначальний вплив на національну безпеку.

В Україні міграційна ситуація стала вагомим негативним чинником впливу на стан національної безпеки у сфері державної безпеки, а також у соціальній, економічній, політичній, екологічній та низці інших сфер. Найбільш інтенсивне загострення проблем, спричинених міграційними процесами, спостерігається в Україні протягом останніх п'яти років і зумовлюється загальносвітовими кризовими

тенденціями, бойовими діями на сході України та незадовільною економічною ситуацією в державі.

Стан дослідження проблеми

Особливості формування вітчизняної міграційної політики досліджували Е. Лібанова, О. Малиновська, М. Ніколайчук, С. Пирожков, О. Хомра та ін. Правові аспекти нелегальної міграції висвітлено у публікаціях С. Бритченка, О. Джужі, О. Кузьменко, В. Олефіра, С. Чеховича, В. Шакуна та інших. Про нелегальну міграцію як протиправне явище писали В. Емінов, В. Куликов, Б. Лизогуб, В. Лунеев і С. Овчинський. Результати досліджень впливу нелегальної міграції на стан національної безпеки відображено у працях І. Березовського, О. Малиновської, Д. Мельника, А. Платонова, Н. Орловської, Й. Осецького, Б. Розвадовського, О. Сидорчука, О. Шинкарука та ін. Водночас аналіз наявної літератури у цій сфері свідчить, що системних досліджень проблеми організованої нелегальної міграції в контексті національної безпеки проведено ще не було.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є науковий аналіз впливу організованої нелегальної міграції на стан національної безпеки, а її *завданнями* – визначення зв'язків цього виду міграції з транснаціональною злочинністю, виділення загроз, які вона створює, та вироблення пропозицій з поліпшення системи заходів протидії цим загрозам.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що буде досліджено сучасні особливості організованої нелегальної міграції в Україні та запропоновано перспективні заходи протидії.

Виклад основного матеріалу

Мала ймовірність законного переселення мешканців країн третього світу у розвинуті країни Західної Європи та Північної Америки, впровадження останніми жорсткої імміграційної політики, спрямованої на значне скорочення в'їзду мігрантів, екологічні та стихійні лиха, бойові дії й етнічні чистки на території країн походження мігрантів¹ породжують значні потоки нелегальної міграції, провокують збільшення спроб незаконного проникнення громадян слаборозвинених країн на територію інших держав.

Значна географічна віддаленість країн походження мігрантів від пунктів кінцевого призначення, потреба використання території інших держав, зокрема України, з метою подолання адміністративних

¹ Євростат зафіксував у 2015 році рекордну кількість заявок на притулок у ЄС // DW : сайт. 04.03.2016. URL: <https://www.dw.com/uk/евростат-зафіксував-у-2015-році-рекордну-кількість-заявок-на-притулок-у-єс/a-19094001> (дата звернення: 01.05.2021).

бар'єрів, установлених західними країнами, наявність міжнародних транспортних маршрутів, а також відсутність у мігрантів засобів для тривалого пересування й отримання документів для законного в'їзду до країни призначення значною мірою визначають характеристики сучасної нелегальної міграції.

Дослідження проблеми нелегальної міграції та її впливу на стан національної безпеки України потребує використання чітко визначеного понятійного апарату. Так, тлумачний словник визначає міграцію (лат. *migro* – перехожу, переселяюся) як «переміщення, переселення» [1, с. 432]. У довідковій літературі міграція визначається як «переміщення людей через кордони певних територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час» [2, с. 66]. При цьому всіх осіб, які беруть участь у міграційних процесах, узвичаєно об'єднувати загальним поняттям «мігранти».

Тлумачні словники української мови визначають прикметник нелегальний як «заборонений законом, підпільний, незаконний» [3, с. 83]. Тому можна погодитися, що **нелегальну міграцію** слід визначати як масове негативне явище, що полягає у переміщенні фізичних осіб з країни їх громадянства або проживання до інших держав з порушенням міграційного законодавства [4, с. 51].

В українському законодавстві це явище вперше було визначено у Програмі боротьби з незаконною міграцією на 2001–2004 роки¹, відповідно до якого нелегально мігрантом можна вважати будь-якого іноземця, який незаконно в'їжджає в державу або ухилиється від в'їзду з її території попри втрату підстав для перебування в країні.

Різке зростання в межах світових міграційних процесів кількості транскордонних переміщень осіб, яке відмічається в Україні з кінця ХХ ст., зумовило низку дестабілізуючих чинників, чільне місце серед яких посідають організовані незаконні переправлення мігрантів через державний кордон України, що відбуваються зараз переважно в межах процесів нелегальної міграції [5]. За даними експертів, через Україну проходить Центральноєвропейський маршрут нелегальної міграції, який пролягає через РФ, Україну, Польщу і Словаччину до держав Західної Європи².

¹ Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією : Указ Президента України від 18.01.2001 № 22/2001 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22/2001> (дата звернення: 01.05.2021).

² Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p> (дата звернення: 01.05.2021).

Тому актуальність дослідження проблеми нелегальної міграції іноземців в Україну та через неї, що стала частиною загального міграційного процесу, залишається стійкою. Якщо до 2015 р. спостерігалось постійне скорочення кількості нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні та виявлених на території держави, то з 2015 р., навпаки, відбувається зростання кількості таких осіб. Водночас на кількості затриманих мігрантів у 2019–2020 рр. значною мірою відбилася ситуація з поширенням у світі пандемії COVID-19.

Так, за період 2015–2020 рр. співробітники ДПС України на державному кордоні затримали понад 13 тисяч нелегальних мігрантів: у 2016 р. – 2656 осіб, у 2017 р. – 3813 осіб, у 2018 р. – 3543¹, у 2019 р. – 2060 осіб, у 2020 р. – 1067 осіб². Близько 40 % з них було затримано на кордоні з ЄС (2016 р. – 891 особа, 2017 р. – 726 осіб, 2018 р. – 1563 особи, 2019 р. – 615, 2020 р. – 691 особа), решту виявлено під час спроби потрапити в Україну через встановлені пункти пропуску на державному кордоні та поза ними.

На переконання фахівців, така чисельність затриманих на кордоні нелегальних мігрантів відображає лише незначну їх частину в загальному масиві. Тому вірогідною видається думка експертів, які вважають, що затримані прикордонниками незаконні мігранти становлять 25 % від усього нелегального потоку [6, с. 139]. Відповідно, обсяги нелегальної міграції можна оцінити в понад 10 тис. осіб на рік. Однак така оцінка стосується лише руху через кордон і не враховує осіб, які нелегально перебувають на території нашої держави.

Разом із тим, на переконання експертів, міграційна привабливість України порівняно з іншими державами приймання мігрантів на сьогодні є невисокою з урахуванням складної політичної і соціально-економічної ситуації, анексії Росією Криму та бойових дій, що тривають на сході держави.

Водночас загальна міграційна криза у країнах ЄС, пов'язана зі суттєвим зростанням кількості біженців із країн, громадяни яких

¹ Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доп. / Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.

² З початку року прикордонники затримали понад 900 нелегальних мігрантів, майже 4800 потенційних нелегалів не пустили в Україну // Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. 21.12.2020. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/z-pochatku-roku-prikordonniki-zatrimali-ponad-900-nelegalnih-migrantiv-mayzhe-4800-potenciynih-nelegaliv-ne-pustili-v-ukrainu/> (дата звернення: 01.05.2021); Більше 9 тисяч нелегальних мігрантів: кого не пропустили, скількох затримали // Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. 26.01.2021. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Bilsh-9-tisyach-nelegalnih-migrantiv-kogo-ne-propustili-skilkoh-zatrimali/> (дата звернення: 01.05.2021).

шукають притулку, цілеспрямовані дії держав – членів Євросоюзу щодо врегулювання міграційних потоків та встановлення обмежень в'їзду на свою територію, серед іншого за допомогою перекриття кордонів, дає підстави для прогнозів, що найближчим часом інтенсивність таких потоків зростатиме¹. Тому питання забезпечення належного стану національної безпеки сьогодні набуває дедалі більшої актуальності як для України, так і для її найближчих країн-сусідів.

Організована нелегальна міграція є суспільно небезпечним, шкідливим, протиправним явищем, яке реально загрожує національним інтересам і безпеці нашої держави та внаслідок свого існування на території сучасної України на тлі низької ефективності системи протидії їй підриває політичний престиж країни в сучасному світі, сприяє виникненню та подальшій ескалації напруженості у відносинах з іншими державами.

У Новому тлумачному словнику української мови безпеку визначено як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує, безпечність, безпеченство, безпека» [3, с. 83]. Це визначення у цілому розкриває зміст досліджуваного поняття як стану будь-якого об'єкта за відсутності загроз, небезпеки. Більшість авторів, які займалися розробкою цієї проблематики, визначають безпеку як певну характеристику стану системи та її основних частин.

Сучасне визначення поняття національної безпеки подано у ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., де *національна безпека України* тлумачиться як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»².

Закон у п. 6 ч. 1 ст. 1 визначає *загрози національній безпеці* України як «явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України», згідно з ним загрози національній безпеці визначає Стратегія національної безпеки України.

Стратегія національної безпеки України серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці називає сучасну модель

¹ Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 482-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-p> (дата звернення: 01.05.2021).

² Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 01.05.2021).

глобалізації, що уможливила поширення міжнародної злочинності та тероризму, нелегальної міграції, наркаторгівлі, торгівлі людьми тощо¹. Стратегія констатує зростання кількості порушень міграційного законодавства України іноземцями й особами без громадянства, зокрема вихідцями з держав міграційного ризику, а також залучення цих осіб до протиправної діяльності.

Посилення цікавості до України з боку міжнародної організованої злочинності у сфері нелегальної міграції та інших видів кримінального бізнесу зафіксовано також у Концепції боротьби з тероризмом в Україні, схваленій Указом Президента України від 5 березня 2019 р. № 53/2019².

Проблему організованої нелегальної міграції населення з країн близького та далекого зарубіжжя вітчизняні й іноземні вчені розглядають як одну з проблем, що потребує першочергового вирішення. Вона містить цілу низку серйозних загроз національній безпеці [4; 6; 7; 8].

Організована нелегальна міграція у світовому масштабі перетворилася на високоприбутковий злочинний бізнес (переправлення мігрантів через кордони держав), стала складником транснаціональної злочинності, що призводить до серйозних порушень прав людини, моральних і правових деформацій і розвитку тіньової економіки, яка живить злочинність [4, с. 49; 6, с. 16; 9, с. 58].

Транснаціональна організована злочинність сьогодні вже вийшла далеко за межі інтересів національної безпеки та загрожує політичній стабільності й економічному розвитку багатьох країн світу. Тісні та взаємообумовлюючи зв'язки нелегальної міграції з транснаціональною організованою злочинністю створюють низку загроз національній безпеці України [4, с. 52; 7, с. 146].

Усвідомлення державою високого рівня небезпеки, яку несе поширення транснаціональної злочинності, відображає Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року³, яка серед основних загроз прикордонній безпеці називає діяльність

¹ Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни»: затв. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (дата звернення: 01.05.2021).

² Концепція боротьби з тероризмом в Україні: затв. Указом Президента України від 05.03.2019 № 53/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019> (дата звернення: 01.05.2021).

³ Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року: схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p> (дата звернення: 01.05.2021).

транснаціональних злочинних організацій, насамперед тих, які спеціалізуються на переправленні мігрантів, торгівлі людьми та їх органами, контрабанді зброї і наркотиків тощо. Зазначені загрози створюють цілу систему небезпек для локальної, субрегіональної, регіональної та глобальної безпеки.

Відповідно до сучасних підходів до дослідження нелегальної міграції проблему незаконного транспортування та переправлення мігрантів через кордони держав в організованих формах вчені розглядають як один з багатьох проявів протиправної діяльності транснаціональної організованої злочинності, різновид кримінального бізнесу. За оцінками фахівців, незаконне транспортування та переправлення мігрантів на сьогодні є високоприбутковим бізнесом з обігом від 10 до 12 млрд дол. США на рік [4, с. 11–13].

Мігрантів переправляють групами через кордони держав за допомогою переправників за попередньо розробленими маршрутами. Організатори переправлення застосовують сучасні засоби зв'язку, обладнання для виготовлення підроблених документів, перекладачів, транспорт і бази. У відповідь на посилення протидії нелегальній міграції підвищується рівень конспірації злочинних структур [4, с. 51; 7, с. 149]. Правоохоронці й експерти міграційної сфери відзначають постійне підвищення професіоналізму їхньої діяльності, застосування дедалі новіших і більш складних методів [6, с. 146].

Організована нелегальна міграція є тісно пов'язаною з поширенням проявів корупції серед співробітників контролюючих і правоохоронних органів, що діють на державному кордоні та у міграційній сфері України. До злочинної діяльності активно залучаються місцеві жителі, для яких переховування та супроводження груп нелегалів є важливим, інколи єдиним джерелом доходу в умовах значного безробіття у прикордонних регіонах [6, с. 146].

Однак дані офіційної статистики свідчать, що співучасть у вчиненні злочину, передбаченого ст. 332 («Незаконне переправлення осіб через державний кордон України») КК України, становила у 2014 р. у 16,5 %, у 2015 р. – у 13,8 %, у 2016 р. – у 10,9 %, у 2017 р. – у 7,7 %, у 2018 р. – у 7,2 % від усіх зареєстрованих таких протиправних діянь. Указані дані говорять як про високу латентність організованого незаконного переправлення осіб через державний кордон України, так і про формування аморфних протиправних угруповань без визначеної структури або надання протиправних «послуг» окремими мешканцями прикордоння [5, с. 111–112].

Експерти правоохоронних органів та міграційної сфери прогнозують подальше злиття злочинних співтовариств, що займаються незаконним переправленням мігрантів, з міжнародними синдикатами, які використовують територію України та суміжних країн для транзиту й

збуту тяжких наркотиків, контрабанди засобів ураження та радіоактивних матеріалів, розширення співпраці вітчизняних організованих злочинних груп із транснаціональною організованою злочинністю щодо створення і функціонування каналів нелегальної міграції до країн ЄС [4, с. 52; 5, с. 111; 6, с. 147].

Діяльність міжнародних злочинних співтовариств у вказаних напрямках прямо або опосередковано зачіпає інтереси національної безпеки України. Зручне географічне розташування, значний внутрішній ринок, корумпованість чиновників, постійне недофінансування правоохоронних органів, недосконалість законодавства (насамперед у сфері контролю і регулювання міграційних процесів) та інші чинники сприяють перетворенню України на об'єкт стійкого інтересу транснаціональних злочинних організацій [4, с. 52].

Нелегальна міграція наразі виступає різновидом кримінального «бізнесу» транснаціональної організованої злочинності та водночас стимулює розвиток в Україні паралельної «тіньової» економіки. Іноземці вчиняють протиправні дії стосовно фізичних та юридичних осіб в Україні та за кордоном, завдаючи шкоди економічним і політичним інтересам нашої держави [6, с. 147].

Нелегальна міграція провокує різке зростання рівня злочинності в державі, сприяє поширенню організованої злочинної діяльності в районах, заселених іммігрантами. Небезпека накопичення нелегальних мігрантів передусім полягає у стимулюючому впливі на криміногенну ситуацію [9, с. 58].

З одного боку, особи, які перебувають у державі без належних документів, через невизначеність свого становища намагаються якомога менше порушувати закон. З іншого боку, ситуація, в якій опиняються незаконні мігранти – без документів та засобів до існування, часто об'єктивно підштовхує їх до вчинення правопорушень [6, с. 145–146]. За даними офіційної статистики, у 2013 р. виявлено понад 1,8 тис., у 2014 р. – 2,2 тис., у 2015 р. – 1,9 тис., у 2016 р. – 1,7 тис., у 2017 р. – 2,5 тис., у 2018 р. – 2,3 тис. злочинів, учинених іммігрантами [10, с. 319].

Досить небезпечним для України є становище, коли переважна більшість мігрантів прибуває з країн, де склалася нестабільна військово-політична та економічна ситуація, в яких відсутній законний уряд. Розподіл затриманих на кордоні осіб за походженням упродовж 2018–2020 років залишався переважно сталим. У 2018 р. найбільше було громадян В'єтнаму (10 %), Бангладеш (4,4 (1,8 %), Афганістану (1,5 %), Пакистану й Індії по 1,4 %¹. У 2020 р. зростає %, Туреччини (2,1 %),

¹ З початку року прикордонники затримали понад 900 нелегальних мігрантів, майже 4800 потенційних нелегалів не пустили в Україну // Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. 21.12.2020. URL:

Іраку частка громадян Молдови (19,3 %), Туреччини (12,3 %), Афганістану і РФ (по 6 %), Бангладеш (5,4 %), Індії та Сирії (по 5 %) ¹.

Особливу стурбованість урядів держав спричинюють терористичні загрози, пов'язані з нелегальною міграцією. Представники міжнародних терористичних організацій часто використовують канали нелегальної міграції для поширення протиправної діяльності на території європейських країн [9, с. 58; 11, с. 181]. Організована нелегальна міграція як вид діяльності транснаціональної злочинності, а також внутрішні міграційні процеси, серед іншого спричинені збройною агресією РФ проти України, створюють сприятливі передумови для поширення терористичної загрози в Україні ².

Проблема нелегальної міграції залишається актуальною, оскільки впливає на безпеку держави і її міжнародні відносини та може загостритися в умовах ООС, що триває на сході України, відсутності можливості здійснення контролю за значною ділянкою східного кордону. За даними експертів, останнім часом під час профілактичних заходів співробітники Нацполіції та органів ДМС України почали дедалі частіше виявляти на території країни численні групи нелегальних мігрантів із країн ризику, зокрема вихідців із Пакистану, Бангладеш і В'єтнаму. Такі групи прибувають до України транзитом через невідконтрольні території на сході держави поза пунктами державного кордону з метою потрапляння до країн ЄС ³.

Актуальність у світі проблеми організованої нелегальної міграції зумовлює посилену увагу до неї як у державі, так і на міжнародному рівні, вимагає невідкладного розроблення та впровадження нових форм протидії цьому протиправному явищу. Ефективною протидією нелегальній міграції в Україні може стати лише внаслідок посилення заходів протидії, насамперед превентивних, поєднаних з удосконаленням

<https://dpsu.gov.ua/ua/news/z-pochatku-roku-prikordonniki-zatrimali-ponad-900-nelegalnih-migrantiv-mayzhe-4800-potencijnih-nelegaliv-ne-pustili-v-ukrainu/> (дата звернення: 01.05.2021).

¹ Більше 9 тисяч нелегальних мігрантів: кого не пропустили, скількох затримали // Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. 26.01.2021. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Bilshе-9-tisyach-nelegalnih-migrantiv-kogo-ne-propustili-skilkoh-zatrimali/> (дата звернення: 01.05.2021).

² Концепція боротьби з тероризмом в Україні : затв. Указом Президента України від 05.03.2019 № 53/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019> (дата звернення: 01.05.2021).

³ Публічний звіт Голови ДМС України за результатами діяльності Служби у 2018 році // Державна міграційна служба України : офіц. сайт. 01.02.2019. URL: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/konsultacij-z-gromadskisty/gromadske-obgovorennja/pubzvit-2018.html> (дата звернення: 01.05.2021).

законодавства, що регулює питання законної міграції, та здійснення їх відповідно до міжнародних зобов'язань держави.

Водночас агресія РФ проти України та спричинені нею масові внутрішні переміщення населення у нашій країні¹, наближення України до ЄС і запровадження безвізового режиму між Україною та більшістю держав-членів Союзу зумовили кардинальну зміну підходів щодо регулювання міграційних процесів, перехід від репресивних методів до запобіжних.

Так, зокрема, у ст. 16 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС наголошується на важливості спільного управління міграційними потоками та подальшого розвитку всеохоплюючого діалогу у сфері міграції, зокрема щодо легальної та нелегальної міграції, незаконного переправлення осіб через державний кордон і торгівлі людьми².

На розвиток положень вказаної Угоди в Україні з метою запровадження в державі міграційної політики, здатної адекватно реагувати на виклики і загрози національній безпеці України від нелегальної міграції, були ухвалені вищезгадані Стратегія державної міграційної політики України з планом заходів щодо її реалізації та Стратегія інтегрованого управління кордонами, розраховані на період до 2025 року, а також низка рішень РНБО України щодо невідкладних заходів з нейтралізації загроз національній безпеці у сфері міграційної політики³.

Завданням Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року є забезпечення взаємозв'язку міграційної політики з іншими сферами діяльності держави⁴. Вона визначає напрями, які є основою запобігання нелегальній міграції: виділення

¹ Станом на 27 січня 2020 р., за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 437 406 переселенців з ТОТ Донецької та Луганської областей, а також АР Крим.

² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 01.05.2021).

³ Про посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержанням ними правил перебування на території України : Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 10.07.2017; Про невідкладні заходи з нейтралізації загроз національній безпеці у сфері міграційної політики : Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 01.03.2018.

⁴ Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 482-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-p> (дата звернення: 01.05.2021).

квот для легальної імміграції, обмеження каналів нелегальної міграції через забезпечення міжнародної та міжвідомчої співпраці (удосконалення системи видачі віз, посилення прикордонного контролю), посилення міграційного контролю всередині держави, недопущення зловживання законними способами міграції, посилення відповідальності за міграційні правопорушення, легалізація та міграційна амністія для нелегальних мігрантів, які вже перебувають в Україні, інтеграція іммігрантів в економічне, суспільно-культурне і політичне життя держави.

Ураховуючи викладене, слід зазначити, що стратегічні напрями сучасної міграційної політики України свідчать про надання державою переваги заходам запобігання та гуманітарної спрямованості над репресивною практикою стосовно правопорушників.

Низку важливих положень щодо запобігання нелегальній міграції містить Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року¹, що передбачає стратегічну ціль – виявлення нелегальних мігрантів та повернення їх до держав походження. Стратегія називає припинення / мінімізацію загроз, пов'язаних із діяльністю транснаціональних злочинних організацій / груп, які спеціалізуються на переправленні мігрантів і торгівлі людьми, пріоритетними для гарантування прикордонної безпеки та підкреслює необхідність запровадження чітко структурованого багатокомпонентного підходу для боротьби з ними.

Однак попри вжиття вказаних заходів на державному рівні наявна система протидії організованій нелегальній міграції потребує вдосконалення. Важливими складовими успішної протидії організованій нелегальній міграції мають стати вдосконалення нормативно-правового регулювання міграції, посилення координуючого впливу ДМС України та реформування виконавчих структур, які займаються протидією нелегальній міграції, та створення ефективно функціонуючої системи повернення нелегальних мігрантів.

На переконання фахівців, у край необхідно розробити комплексну програму протидії нелегальній міграції як важливий крок у побудові ефективної системи протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам національній безпеці України, а також запобігання протиправній діяльності на державному кордоні України, де будуть передбачені передусім заходи з посилення протидії транскордонній злочинності та організованій нелегальній міграції, підвищення рівня співпраці з

¹ Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p> (дата звернення: 01.05.2021).

уповноваженими установами ЄС та країн-учасниць Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності [12, с. 104].

Окрім того, на державному рівні необхідно вжити таких заходів:

- посилення прикордонного та міграційного контролю, адаптованого до змінних міграційних потоків і можливостей інтегрованого управління кордонами з метою виявлення потенційних нелегальних мігрантів та осіб, які можуть становити загрозу національній безпеці України;

- викриття і припинення діяльності злочинних угруповань, які займаються організацією переправлення нелегальних мігрантів, з метою перекриття найбільш небезпечних каналів нелегальної міграції в Україну та через неї;

- удосконалення механізму взаємодії, координації і співпраці між органами держави щодо контролю за дотриманням міграційного законодавства з питань протидії організованій нелегальній міграції в Україну та через неї;

- послідовне впровадження ефективної методології виявлення нелегальної міграції всередині держави, аналізу пов'язаних з нею ризиків, а також розслідування справ про організовану нелегальну міграцію;

- створення підсистеми з питань нелегальної міграції як частини єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами для обробки даних щодо процедур, які застосовуються до нелегальних мігрантів.

На міжнародному рівні першочерговими залишаються імплементація Міграційного пакту ООН 2018 р.¹ та інших міжнародних актів щодо подолання причин виникнення міграції, ефективного запобігання нелегальній міграції, застосування ефективних методів боротьби з її організованими формами, посилення захисту проїзних документів, розвиток політики повернення мігрантів, удосконалення оперативних заходів у сфері управління кордонами і завершення імплементації інтегрованого управління кордонами.

Висновки

Організована нелегальна міграція є суспільно небезпечним, шкідливим протиправним явищем, яке реально загрожує національним інтересам і громадській безпеці багатьох держав. В Україні міграційна ситуація стала вагомим негативним чинником впливу на стан національної безпеки у сфері державної безпеки та низці інших

¹ Global compact for safe, orderly and regular migration. Final Draft 11 July 2018 // Refugees and Migrants : сайт. URL: https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/180711_final_draft_0.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

сфер. Тому оптимальним способом мінімізувати організовану нелегальну міграцію є надання пріоритету національним інтересам у регулюванні міграційних процесів, посилення протидії організованій злочинній діяльності у цій сфері та перехід від репресивних методів до запобіжних стосовно мігрантів.

Список бібліографічних посилань: **1.** Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Гол. ред. «УРЕ», 1974. 776 с. **2.** Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти : довідник / У. Я. Садова, Л. К. Семів, С. А. Матковський та ін. ; наук. ред. В. С. Кравців, У. Я. Садова. Львів : Ін-т регіонал. досліджень НАН України, 2009. 300 с. **3.** Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконт, 2001. Т. 1. 910 с. **4.** Мельник Д. С., Щербина Л. І. Нелегальна міграція і торгівля людьми як прояви транснаціональної організованої злочинності в Україні: актуальні проблеми протидії. *Боротьба з організованою злочинністю та корупцією (теорія ф практика)*. 2010. № 22. С. 48–60. **5.** Орловська Н. А. Нелегальна міграція: понятійні контексти та стратегічні напрями запобігання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. С. 109–115. **6.** Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2004. 236 с. **7.** Березовський І. Б. Організована нелегальна міграція як різновид організованої злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю та корупцією (теорія і практика)*. 2001. № 3. С. 145–153. **8.** Зорин Г. А., Танкевич О. В. Понятие и основные признаки транснациональной преступности. Гродно, 1997. 56 с. **9.** Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с. **10.** Курилюк Ю. Б. Злочинність мігрантів в Україні: детермінація та запобігання. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 8. С. 317–323. **11.** Melnyk D. Illegal migration's counteraction in Ukraine as integral part of modern terrorism combat system // Society resists terrorism: forums materials (2004–2006) / Ed. by V. Krutov, O. Dichek. Kyiv : IAU, 2007. Pp. 180–182. **12.** Корольов В. О., Здоровило І. В. Державна прикордонна служба України як суб'єкт протидії нелегальній міграції // Проблеми реалізації Стратегії державної міграційної політики України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 груд. 2019 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. Київ : НІСД, 2019. С. 103–105.

Надійшла до редколегії 04.05.2021

Panchenko O. A. Organized Illegal Migration as Manifestation of Transnational Criminality and Source of Threats to National Security of Ukraine

Illegal migration is publicly dangerous, harmful, criminal phenomenon, which really threatens to national security of many countries. The issue of providing the proper state of

national security is of greater actuality for Ukraine. Therefore, the issues of scientific analysis of the relationship of migration and national security, making suggestions for the improvement of counteraction to illegal migration, taking into account the threats which it creates, are very important.

The problem of the organized illegal migration of population is studied by experts as one that requires an urgent solution. The indicated form of migration was transformed into highly profitable criminal business, became the important element of the transnational organized crime. The latter has already gone beyond the interests of national security, since it threatens to political stability and economic development of many world countries, it results in serious violations of human rights, development of parallel economy, which feeds crime.

The relevance of the problem of the organized illegal migration predetermines the increased attention to it both by separate countries and at international level, requires urgent development and introduction of new effective measures of counteraction. Aggression of the Russian Federation and caused mass internal moving of population in our country, Ukraine's approaching to the EU and introduction of the visa-free arrangements with most Member States of the EU stipulated the cardinal change of approaches in regulating migration processes, transition from repressive methods to prevention.

Therefore the present system of counteraction to the organized illegal migration requires an improvement by effective application of administrative measures to illegal migrants in combination with bringing their traffickers to criminal liability and other measures of migratory sphere's regulation. Thus, granting priority to national interests in the state migration policy at the admissible restriction of human right to free movement is very important.

Key words: illegal migration, migrants, organization, transnational criminality, national security, threats, measures, counteraction.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.22>

Анастасія Геннадіївна Вуйма,

Харківський національний університет внутрішніх справ (ад'юнкт);

 <https://orcid.org/0000-0002-6215-5361>,

e-mail: avuima@ukr.net

**УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТІВ У ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ**

Висвітлено актуальні питання участі спеціалістів, а саме інспектора-криміналіста, кінолога зі службовим собакою, судово-медичного експерта й вибухотехніка в огляді місця вчинення вбивства. Визначено нормативні аспекти їх залучення до зазначеної слідчої (розшукової) дії та організаційно-тактичні особливості діяльності на місці події.

Ключові слова: вбивство, спеціаліст, огляд місця події, інспектор-криміналіст, кінолог, судово-медичний експерт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Вчинення умисного вбивства характеризується цинізмом та жорстокістю, адже винний завжди усвідомлює, що завдає жертві особливій страждання, та посягає на найвищу соціальну цінність – життя особи. На підставі вивчення матеріалів слідчо-судової практики встановлено, що найпоширенішими мотивами вчинення умисних убивств є ревнощі та помста, а типовими місцями їх учинення є житло злочинця або потерпілого. При цьому досить часто між винним та жертвою існує родинний зв'язок, що ускладнює процес розслідування, адже виникає потреба у призначенні складних і дорогих судових експертів, метою яких є встановлення родової, групової і статеві належності виявлених слідів, а також можливості їх походження від конкретної особи. Через це особливу увагу слід приділяти порядку виявлення, вилучення та пакування зазначених слідів з метою недопущення їх контамінації або знищення. При цьому, як зазначав Є. Я. Лопушний, «установлення слідів та інших речових доказів, що вирішують долю кримінального провадження, залежить вирішальною мірою від спеціалістів, залучених до участі в огляді місця події

або іншої слідчої (розшукової) дії» [1, с. 26]. Спеціалісти під час огляду місця вчинення вбивства допомагають також установити інші важливі обставини вчинення кримінального правопорушення, надають технічну допомогу тощо. Саме від їх участі певною мірою залежать швидкість і повнота здійснення огляду.

Не піддаючи сумніву важливість залучення спеціалістів до проведення оглядів у кримінальних провадженнях про вбивства, слід наголосити, що слідчі не використовують такі можливості повною мірою. Зазначене негативно впливає на якість подальшого розслідування в цілому, що актуалізує потребу у викорененні такої практики за допомогою дослідження перспектив такої взаємодії та формування науково-практичних рекомендацій щодо їх сумісної діяльності.

Стан дослідження проблеми

Проблеми участі спеціалістів у слідчих (розшукових) діях комплексно досліджували В. В. Ковальов [2], Б. В. Романюк [3], В. О. Яремчук [4] та ін.

Особливості участі спеціалістів в оглядах місць подій під час розслідування різних видів убивств з'ясовували В. І. Воронін [5], Т. В. Ганжа [6], А. І. Кунтій [7], М. Г. Куп'янський [8], В. В. Невгад [9] та ін. Разом із тим удосконалення науково-технічних засобів, а також розширення можливостей виявлення та дослідження матеріальних слідів потребують постійного розроблення та впровадження оновлених тактико-організаційних рекомендацій щодо участі спеціалістів різних фахів в огляді місця вчинення вбивства.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення нормативних аспектів залучення спеціалістів до огляду місця події під час розслідування вбивств та організаційно-тактичних особливостей їх діяльності в зазначеній слідчій (розшуковій) дії.

Для досягнення мети поставлено такі *завдання*:

- визначити нормативно-правові аспекти залучення спеціалістів до огляду місця події під час розслідування вбивств;
- розкрити організаційно-тактичні особливості участі спеціалістів в огляді місця вчинення вбивств.

Наукова новизна дослідження

Під час дослідження визначено й обґрунтовано нормативні та організаційно-тактичні аспекти залучення спеціалістів до участі в огляді місця події під час розслідування вбивств.

Виклад основного матеріалу

Огляд місця події під час розслідування вбивства – це складна слідова (розшукова) дія, що становить комплекс заходів, спрямованих на пізнання події, що сталась. Дослідження місця події дає змогу

моделювати механізм злочину та обставини його вчинення [7, с. 154]. Іноді саме огляд місця події стає єдиною слідчою (розшуковою) дією, під час якої можна виявити сліди, за результатами дослідження яких вдається ідентифікувати особу, причетну до вчинення кримінального правопорушення. Тобто саме під час цієї дії встановлюється факт насильницької смерті особи або з'ясовуються обставини, що дають підстави думати про вчинення вбивства, вилучаються сліди, які будуть направлені на дослідження експертів, тощо.

За результатами аналізу слідчо-судової практики розслідування умисних вбивств встановлено, що до огляду місця події найчастіше залучаються такі спеціалісти: інспектори-криміналісти (92,2 %), судово-медичні експерти (70,5 %), кінологи (2,7 %), водолази (1,8 %), вибухотехніки (0,9 %), геологи (0,01 %) та ін.

Унаслідок дослідження нормативного аспекту участі спеціалістів в оглядах, слід зазначити, що ця діяльність регламентовано положеннями кримінального процесуального законодавства (статті 71, 237–239 КПК України), а також відомчими нормативно-правовими актами.

Участь інспектора-криміналіста та кінолога зі службовим собакою в огляді місця події регламентується Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні. Цим документом передбачено, що інспектор-криміналіст (технік-криміналіст) є штатним працівником відділу поліції та входить до складу слідчо-операційної групи.

На місці події інспектор-криміналіст за дорученням слідчого проводить вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, виготовляє відбитки та зліпки наявних слідів, за необхідності складає плани і схеми, виготовляє графічні зображення оглянутого місця події чи окремих речей¹.

Аналіз слідчо-судової практики свідчить, що під час огляду місця вчинення вбивства інспектор-криміналіст надає технічну допомогу, що полягає у здійсненні фото- та відеофіксації. Це пояснюється тим, що відповідно до ч. 2 ст. 237 КПК України огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами цього Кодексу,

¹ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. Наказом МВС України від 07.07.2017 № 575 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 11.05.2021).

передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Одним із таких правил є застосування аудіо- та відеозапису (ч. 10 ст. 236 КПК України). Тобто, якщо оглядом місця події є житло чи інше володіння особи, слідчий має забезпечити повну технічну фіксацію слідчої дії, серед іншого й проведення оглядової, орієнтуючої, детальної та вузлової фотозйомки на місці події, які, як правило, доручаються інспектору-криміналісту.

Відповідно, під час огляду місця вчинення вбивства виявлення, вилучення та пакування слідів біологічного походження (потожирових слідів, крові, слини, сперми, волосся), слідів пальців рук, взуття, транспортних засобів, а також запахових слідів покладається на інспектора-криміналіста. Під час здійснення цих дій останній повинен застосовувати неруйнівні методи. У разі якщо вони не дали бажаного результату, за погодженням зі слідчим він може застосовувати руйнівні методи виявлення слідів.

Допомога інспектора-криміналіста на місці події також полягає у пакуванні речових доказів. За власною ініціативою він має право звертати увагу слідчого на обставини, що мають стосунок до події злочину, чи на особливості речей і документів. За необхідності інспектор-криміналіст допомагає слідчому скласти протокол огляду місця події, звертаючи увагу слідчого на опис та фіксацію в ньому виявленої слідової інформації.

Також до складу слідчо-оперативної групи за необхідності може входити кінолог зі службовим собакою. Діяльність кінологічних підрозділів урегульовано Інструкцією з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України (далі – Інструкція), затвердженою наказом МВС України від 1 листопада 2016 р. № 1145.

На підставі аналізу положень Інструкції можна зробити висновок, що за допомогою кінолога зі службовим собакою під час огляду місця вчинення вбивства можна встановити напрямки руху злочинця, його місцезнаходження, а також здійснити затримання злочинця. Кінолог зі службовим собакою можуть допомогти виявити труп у разі наявності інформації про його приховування або частини розчленованого трупа, а також предмети, з якими контактував злочинець та щодо яких можуть бути призначені судово-одорологічні експертизи.

Рішення про застосування службового собаки (собак) на місці події ухвалює слідчий на підставі інформації (пропозицій) кінолога щодо доцільності його застосування¹. Для отримання позитивного результату

¹ Інструкція з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України : затв. Наказом МВС України від 01.11.2016 № 1145 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16> (дата звернення: 11.05.2021).

перед застосуванням службового собаки слід пересвідчитись, що на місці події не було сторонніх осіб. У подальшому кінолог з дозволу слідчого здійснює збір запахових слідів і предметів для використання розшукових собак чи собак-детекторів на місці вчинення кримінального правопорушення. Слід наголосити, що цим діям має передувати фотографування місця події.

Після вчинення вказаних дій відбувається «запуск» собаки. Під час роботи собаки, працівники слідчо-оперативної групи рухаються за кінологом на відстані 20–25 кроків, оглядаючи прилеглу місцевість з метою виявлення слідів, знярядь кримінального правопорушення та інших предметів, які можуть стати в подальшому доказами.

Після закінчення роботи зі службовим собакою на місці події кінолог складає акт про застосування службового собаки у двох примірниках, один з яких долучається слідчими до матеріалів кримінального провадження, а інший зберігається в кінологічному підрозділі, та довідку про результати застосування службового собаки або рапорт (у разі невикористання) з обов'язковим зазначенням причин невикористання собаки¹. Отже, за потреби до складу слідчо-оперативної групи може входити кінолог зі службовим собакою. Він залучається до слідчої дії як спеціаліст, тому на нього поширюється дія положень ст. 71 КПК України. Разом із тим дії кінолога на місці події мають узгоджуватися зі слідчим.

До огляду місця події у разі одночасного його проведення з оглядом трупа може залучатися судово-медичний експерт (ч. 3 ст. 238 КПК України). Необхідність залучення до огляду судово-медичного експерта виникає в разі надходження повідомлення про факт насильницької смерті людини чи підозри на таку або встановлення таких фактів під час огляду трупа (частини трупа) людини, яка померла раптово або за нез'ясованих обставин, а також трупа невстановленої особи².

Аналіз слідчо-судової практики розслідування умисних убивств свідчить, що слідчі здійснюють огляди місця події, під час яких фактично проводиться і огляд трупа. Судово-медичний експерт залучався до таких оглядів лише у 70,5 % проаналізованих нами кримінальних проваджень. У 17,5 % проаналізованих кримінальних проваджень огляд

¹ Там само.

² Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини : Наказ МВС України, МОЗ України, Ген. прокуратури України від 29.09.2017 № 807/1193/279 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1299-17> (дата звернення: 11.05.2021).

трупа на місці події не проводився взагалі, а здійснювався у бюро судово-медичної експертизи. Найпоширенішими причинами, через які огляд трупа здійснювався не на місці його виявлення, а у приміщенні бюро судово-медичної експертизи, були такі:

1) необхідність відібрання біологічних зразків трупа: зразків крові, волосся, а також потреба у здійсненні дактилоскопіювання пальців та долонь обох рук потерпілого;

2) несприятливі погодні умови (наприклад, труп було виявлено вночі під час хуртовини);

3) неможливість своєчасного залучення судово-медичного експерта.

Безумовно, серед зазначених вище причин є об'єктивні, проте слідчі мають усвідомлювати, що огляд трупа слід здійснювати на місці його виявлення за участю судово-медичного експерта, а в разі неможливості його залучення – за участю лікаря. Необхідність негайного огляду трупа на місці його виявлення пояснюється потребами у встановленні та закріпленні обставин, що мають вагоме значення для проведення судово-медичної експертизи та й узагалі для розслідування злочину. Зокрема, такими обставинами є: 1) положення трупа відносно інших предметів на місці події; 2) поза трупа; 3) ложе трупа; 4) одяг та пошкодження на ньому, його стан, відповідність порі року тощо; 5) температура трупа, ступінь вираження трупних явищ у певний час огляду (трупні плями та трупне заляккання); 6) наявність та характер тілесних ушкоджень на трупі; 7) фактори зовнішнього середовища (температура повітря, вологість, наявність опадів тощо).

Необхідність установлення вказаних обставин пояснюється тим, що під час транспортування трупа до бюро судово-медичної експертизи первинний вигляд одягу може змінитися, про що постійно наголошується у криміналістичній літературі [10; 11, с. 77]. Ці ж само обставини пояснюють необхідність фіксації тілесних ушкоджень, адже вони також можуть змінити свій первинний вигляд, а в окремих випадках і зникнути, наприклад слабо виражена странгуляційна борозна [10]. Інформація про трупні явища та фактори зовнішнього середовища на місці його виявлення впливають на можливість точного встановлення часу настання смерті під час проведення судово-медичної експертизи. Указані відомості слід зафіксувати у протоколі огляду, а його копія надсилається судово-медичному експерту разом із постановою про призначення судово-медичної експертизи трупа.

У разі вчинення вбивства із застосуванням вогнепальної зброї, пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб, або вибуху до участі у проведених огляду місця події за письмовим (як виняток – за усним із подальшим оформленням у письмовій формі) клопотанням керівника органу досудового розслідування або особи, яка виконує його обов'язки, може залучатися спеціалізована пересувна лабораторія

Експертної служби МВС. Спеціалізована пересувна лабораторія – спеціалізований автомобіль Експертної служби МВС, оснащений необхідним обладнанням, призначений для роботи групи працівників Експертної служби МВС, які мають спеціальні знання та навички застосування криміналістичних і технічних засобів під час проведення оглядів місць події. Можна виділити криміналістичну, автотехнічну, вибухотехнічну та інші експертизи, обумовлені потребами експертної практики¹.

Прибувши на місце події, спеціалісти отримують від слідчого необхідну інформацію про обставини справи, дії учасників огляду, здійснені до їх прибуття, завдання, які необхідно вирішити, й надалі виконують доручення слідчого, які стосуються використання їх спеціальних знань.

На початку огляду слідчий спільно зі спеціалістами визначають межі та порядок проведення огляду, після чого спеціаліст здійснює фотографування та відеозйомку місця події. Після отримання доручення слідчого на проведення динамічної стадії огляду місця події та завдання на виявлення слідової інформації спеціалісти визначають алгоритм пошуку доказів (слідів, речей, документів) і методи їх виявлення, після чого узгоджують свої дії зі слідчим та за його погодженням починають її проводити. При цьому перед переміщенням об'єкта (з метою огляду та виявлення слідової інформації) спеціаліст здійснює його вузлову та детальну фотозйомку. Під час пошуку та виявлення слідів спеціалісти застосовують наявні технічні засоби, використовуючи насамперед неруйнівні методи їх виявлення, а в разі недосягнення позитивного результату – руйнівні методи виявлення слідової інформації. Перед використанням руйнівних методів пошуку слідів спеціалісти повинні отримати від слідчого згоду на їх застосування та визначитися з пріоритетом слідової інформації, яка підлягає виявленню, з метою подальшого проведення експертних досліджень у лабораторних умовах. Під час фіксації виявленої слідової інформації у протоколі спеціалісти надають допомогу слідчому в описі специфічних ознак (виду та кількості виявлених слідів, їх локалізації, способу виявлення).

За можливості сліди вилучаються разом з об'єктами-слідоносцями, у разі неможливості вилучення слідової інформації спеціаліст здійснює

¹ Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : затв. Наказом МВС України від 03.11.2015 № 1319 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15> (дата звернення: 11.05.2021).

їх фотографування за правилами масштабної фотозйомки та виготовлення копій (відбитків та зліпків) цих слідів. Отримана слідова інформація, об'єкти-слідоносії та інші предмети упаковуються за допомогою спеціаліста згідно з установленими вимогами та передаються слідчому, який здійснює огляд¹. Незважаючи на те, що порядок залучення спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби МВС чітко визначено, аналіз слідчо-судової практики розслідування умисних убивств свідчить, що слідчі майже не використовують її можливості. Для підвищення рівня та якості досудового розслідування умисних убивств доцільно вживати заходів щодо підвищення рівня професійної компетентності працівників органів досудового розслідування.

Участь спеціаліста-вибухотехніка під час огляду місця події полягає в наданні допомоги в разі знаходження фрагментів вибухового пристрою, залишків вибухових речовин або конструктивно схожих на них предметів, для виявлення яких застосовуються дрейф-спектрометри та газові хроматографи. За результатами цих дій спеціаліст-вибухотехнік складає відповідний акт, який додається до протоколу огляду місця події. У цьому акті зазначаються відомості про виявлені уламки та вибуховий пристрій, фрагментами якого вони є, а також технічні засоби або методи, що були застосовані для їх ідентифікації. Отримана інформація про вибуховий пристрій може бути використана для побудови слідчих версій та відповідних їм алгоритмів слідчих (розшукових) дій до отримання висновку експерта.

Зважаючи на те, що одним із поширених способів приховування вбивств є скидання трупів у водойми, під час розслідування виникає потреба залучати до оглядів водолазів. Найчастіше слідчі залучають спеціалістів – працівників рятувально-водолазних служб, що створюються як комунальні підприємства при органах місцевого самоврядування, а також працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Потреба в їх залученні обумовлюється необхідністю пошуку трупа на дні водойм, діставання трупа та доставлення його до берега. Зважаючи, що це складний процес, особливо у разі довготривалого перебування трупа у воді, слідчі мають зважати, що на трупі можуть бути як прижиттєві, так і посмертні ушкодження. Особливу увагу на це слід звернути під час безпосереднього огляду трупа.

Висновки

Огляд місця події є складною слідчою (розшуковою) дією, швидкість та повнота проведення якої обумовлюються участю в ній спеціалістів різних фахів. Залучення спеціалістів до участі в огляді є правом слідчого і лише у разі здійснення огляду трупа – обов'язком.

¹ Там само.

На місці події кожен із залучених спеціалістів виконує відповідну функцію, що визначається галуззю його спеціальних знань і навичок. Потребу у залученні спеціалістів визначають слідчим, а також слідча ситуація початкового етапу розслідування.

Кримінальне процесуальне законодавство чітко не регламентує порядок залучення спеціалістів, а лише визначає їх процесуальний статус як учасників кримінального провадження. Деякі спеціалісти, серед яких інспектор-криміналіст і кінолог, можуть бути учасниками слідчо-оперативної групи, особливості залучення інших врегульовано відомчими нормативно-правовими актами, а деяких – не визначено взагалі. Зважаючи на це, процесуальні, теоретичні та практичні аспекти участі спеціалістів в оглядах місць учинення убивств потребують подальшого дослідження з урахуванням специфіки способу вчинення зазначеного виду злочинів.

Список бібліографічних посилань: 1. Лопушной Е. Я. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях (по УПК Казахской ССР) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Алма-Ата, 1971. 191 с. 2. Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. 20 с. 3. Романюк Б. В. Участь спеціаліста на стадії досудового слідства : навч. посіб. Київ : Аванпост-прим, 2010. 304 с. 4. Яремчук В. О. Організація і тактика залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій : монографія. Харків : Апостіль, 2015. 228 с. 5. Воронін В. І. Розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 264 с. 6. Ганжа Т. В. Методика розслідування умисних вбивств малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 26 с. 7. Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, учиненого в стані сильного душевного хвилювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2015. 227 с. 8. Куп'янський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні заходи) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 20 с. 9. Невгад В. В. Методика розслідування умисних вбивств, вчинених способом, небезпечним для життя багатьох осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 22 с. 10. Лісовий А. С. Огляд трупа на місці його виявлення // Кафедра патологічної анатомії : сайт. URL: https://pathology.med.sumdu.edu.ua/files/Судова/Змістовний%20модуль%202/додаткова%20література/Oglad_trupa.pdf (дата звернення: 11.05.2021). 11. Судова медицина та психіатрія : навч. посіб. / В. В. Кікінчук, С. М. Лозова, В. О. Гусева та ін. Харків : ХНУВС, 2019. 184 с.

Надійшла до редколегії 14.05.2021

Vuima A. H. Experts Participation in Crime Scene Search while Investigating Murders

The need to involve experts into crime scene search while investigating murders has been substantiated. The categories of experts who are most often involved by investigators into crime scene search have been defined. The author has clarified the method of determining the normative aspect of involving the latter into murders' crime scene search.

It has been determined that forensic inspectors, who are members of the investigative task force, are most often involved into investigations. It has been found out that the main assistance of the latter during the crime scene search is to carry out photo and video recording, as well as the detection, removal and packaging of traces and physical evidence.

It has been established that a canine handler with a service dog may be a member of the investigative task force. The author has provided conditions, which are the basis for the investigator to decide to use the dog at the scene. The author has formulated the basic tasks, which can help a canine handler with a service dog to solve them during murder's crime scene search.

According to the analysis of investigative and judicial practice of investigating intentional homicides, the author has defined the frequency of involving forensic experts by investigators to crime scene search, where the dead body was found. The reasons why investigators do not examine the corpse at the place of its discovery have been established. The information that should be established and recorded during the examination of the corpse at the scene has been identified. Circumstances have been revealed that indicate the expediency of conducting an examination of the corpse at the crime scene, but not in the premises of the forensic examination bureau.

The author has provided circumstances that may take place in case of a murder and which are the grounds for the involvement of a specialized mobile laboratory of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The procedure of actions of the employees of the specified laboratory on a crime scene has been defined.

The specifics of the explosives specialist's activity at the crime scene have been revealed, and the author has also determined the documents that are compiled by the latter based on the results of his participation in the crime scene search. The specifics of divers' activities in the crime scene search while investigating a murder have been determined.

It has been substantiated that the procedural, theoretical and practical aspects of the participation of experts in the crime scene search while investigating murders, depending on the specifics of the methods of committing these crimes, need further research.

Key words: murder, an expert, crime scene search, a forensic inspector, a canine handler, a forensic expert.

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.23>

Влада Олександрівна Гусева,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>,

e-mail: v.guseva989@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Висвітлено особливості формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, зокрема визначено структуру методик розслідування кримінальних проступків зазначеного виду. Проаналізовано окремі дискусійні питання їх формування.

Ключові слова: криміналістична методика, кримінальний проступок, дізнання, авторитет органів державної влади.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Європейський шлях розвитку нашої держави і трансформація українського суспільства обумовлюють реформування державних інститутів, а отже, і відповідні зміни чинного законодавства. Останні фундаментальні зміни, що відбувались у галузі кримінального та кримінального процесуального права, актуалізують необхідність перегляду та реформування теоретико-прикладних положень науки криміналістики. Зокрема, це стосується самостійного розділу криміналістики – методики. Саме криміналістична методика орієнтується на дослідження передового досвіду виявлення, розслідування окремих видів злочинів і запобігання їм та розроблення науково обґрунтованих методичних рекомендацій щодо їх розслідування.

Формування інституту кримінальних проступків і запровадження дізнання обумовлюють розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо розслідування кримінальних проступків. Особливу увагу в цьому контексті слід приділити кримінальним проступкам проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

За результатами аналізу слідчо-судової практики встановлено, що досить високим є рівень не лише злочинів проти авторитету органів

державної влади у сфері правоохоронної діяльності, але і кримінальних проступків. За останні шість місяців 2020 р. питома вага кримінальних проступків серед кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності становила 21,9 %, а за перші чотири місяці поточного року – 15,5 %¹. Хоча кримінальні проступки характеризуються меншим ступенем суспільної небезпечності, ті, що належать до досліджуваної нами категорії, відрізняються від інших двоєдиним об'єктом, який становлять авторитет органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності й особисті права працівників правоохоронних органів і членів громадських формувань з охорони громадського порядку.

Викладене беззаперечно доводить той факт, що питання попередження, розслідування та протидії зазначеним видам кримінальних проступків є досить актуальним і потребує ґрунтовного дослідження.

Стан дослідження проблеми

Методики розслідування кримінальних проступків лише починають формуватися. Це пояснюється тим, що інститут кримінальних проступків почав повноцінно функціонувати лише з 1 липня 2020 р., а саме з моменту набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII.

Окремі процесуальні особливості здійснення дізнання розглядали І. В. Гловюк [1], О. М. Миколенко [2], Д. О. Пилипенко [3] та ін. Деякі аспекти забезпечення якісного розслідування кримінальних проступків досліджували А. Ф. Волобуєв і Т. А. Орлова, зокрема питання щодо особливостей професійної підготовки дізнавачів [4].

Аналіз наукових праць учених-криміналістів свідчить, що наразі підходи до формування окремих криміналістичних методик кардинальних змін поки що не зазнали. Так, О. О. Вакулик наголошує, що методика розслідування кримінальних проступків не має розроблятися шляхом трансформування з уже наявних методик розслідування злочинів невеликої тяжкості, та вважає, що до розроблення вищевказаної методики варто підходити з урахуванням як набутого досвіду в розслідуванні злочинів невеликої тяжкості, так і особливостей процедури розслідування кримінальних проступків [5, с. 61].

Отже, наразі науковці лише висловлюють окремі думки щодо формування методики розслідування кримінальних проступків, а методику розслідування саме кримінальних проступків проти авторитету

¹ Статистична інформація за 2011–2021 рр. // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat> (дата звернення: 13.06.2021).

органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності вчені досі не досліджували.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

Для досягнення мети було поставлено такі *завдання*:

- сформулювати загальну концепцію формування криміналістичних методик розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності;
- розкрити окремі дискусійні питання формування зазначених методик;
- визначити структуру методик розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

Наукова новизна дослідження

Під час дослідження визначено особливості формування методик розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності шляхом аналізу дискусійних питань та визначення структури зазначених методик.

Виклад основного матеріалу

Формування криміналістичних методик, як указує Б. В. Щур, залежить насамперед від рівня узагальнення злочинів (роду, виду, підвиду, групи тощо) й підходить до криміналістичної класифікації злочинних діянь, причому для методики розслідування окремих видів (різновидів) злочинів одним із головних завдань є розроблення типових систем (і підсистем) дій слідчого, що відображають найбільш ефективні шляхи встановлення злочинця та сприяють обранню оптимальної системи дій у типових слідчих ситуаціях кримінального провадження [6, с. 89].

Створення методики розслідування групи кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності має важливе значення як для практичної, так і для наукової діяльності. Вона мусить відповідати реальним потребам практичної діяльності. Зокрема, у зв'язку зі змінами в законодавстві щодо досудового розслідування і повноважень суб'єктів кримінального процесу та появою нових технологій як у діяльності правоохоронних органів, так і в злочинному середовищі виникає гостра необхідність створення або доповнення рекомендацій щодо процесуальної і тактично правильної реалізації відповідних норм [7, с. 92–93].

До категорії кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності належать такі:

1) втручання у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України); 2) погроза вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень або знищенням чи пошкодженням майна у загальнонебезпечний спосіб щодо службової особи чи її близьких або щодо громадянина, який виконує громадський обов'язок, застосована з метою припинення діяльності громадянина, який виконує громадський обов'язок, або зміни її характеру в інтересах того, хто погрожує (ч. 1 ст. 350 КК України); 3) самовільне присвоєння владних повноважень, поєднане із вчиненням будь-яких суспільно небезпечних діянь (ч. 1 ст. 353 КК України).

Зазначені кримінальні проступки належать до різних класифікаційних груп. Зокрема, за такою класифікаційною підставою, як об'єкт та спрямованість умислу, кримінальні правопорушення, передбачені ст. 343 та ч. 1 ст. 350 КК України, належать до групи кримінальних правопорушень, що перешкоджають діяльності працівників правоохоронних органів і членів громадських формувань з охорони громадського порядку, а кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 353 КК України, пов'язане із самовільним присвоєнням владних повноважень [8, с. 45]. Зазначені кримінальні проступки відрізняються за способом учинення, особою потерпілого, особою злочинця тощо, проте вони можуть бути об'єднані за певними ознаками у групи. Зазначене надає можливість говорити про можливість формування як видових, так і підвидових методик тощо.

Визначаючи загальну концепцію формування криміналістичних методик розслідування кримінальних проступків зазначеної категорії, слід наголосити, що обов'язковою умовою їх створення є врахування тих науково обґрунтованих рекомендацій, що були розроблені щодо розслідування злочинів невеликої тяжкості. При цьому повна їх трансформація є неможливою у зв'язку з тим, що процесуальний порядок здійснення дізнання характеризується низкою особливостей, що відрізняють його від досудового слідства. Слід зважати і на той факт, що побудова окремих криміналістичних методик щодо розслідування злочинів також має низку дискусійних положень. Зокрема, до них належать питання щодо необхідності включення до структури тактики проведення негласних (слідчих) розшукових дій питання щодо виокремлення етапів розслідування, криміналістичної профілактики тощо.

Ураховуючи викладене, пропонуємо визначити структуру методик розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, першочергово визначивши процесуальні особливості здійснення дізнання, які є спільними для всіх зазначених кримінальних проступків.

Кримінальні проступки проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності є підслідними дізнавачам

органів дізнання Національної поліції. Дізнавач наділяється повноваженнями слідчого (ч. 1 ст. 40-1 Кримінального процесуального кодексу України), а здійснюючи дізнання, має враховувати положення глави 25 КПК України.

Ключовими, на нашу думку, відмінностями дізнання від досудового слідства, які необхідно враховувати під час побудови досліджуваних нами криміналістичних методик, є такі: 1) особливості проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) і процесуальних дій; 2) строки здійснення дізнання; 3) процесуальні джерела доказів. Зазначені питання відіграють важливу роль для визначення структури криміналістичної методики та є нерозривно пов'язаними між собою. Так, слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) і процесуальні дії входять до алгоритмів слідчих дій, що формуються відповідно до типових слідчих ситуацій. Крім того, вони є засобом установлення обставин, що підлягають з'ясуванню, а особливості їх проведення належать до предмета криміналістичної тактики. Строки здійснення дізнання визначають певною мірою особливості періодизації процесу розслідування. Процесуальні джерела доказів визначають оптимальний набір слідчих і процесуальних дій, які слід провести під час розслідування з метою вирішення завдань кримінального провадження.

Визначаючи процесуальні особливості проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій, слід зауважити, що під час здійснення дізнання, крім слідчих (розшукових) дій, визначених у главі 20 КПК України, можуть здійснюватися й інші. Серед них: 1) огляд місця події; 2) опитування; 3) медичне освідчення; 4) отримання висновку спеціаліста і зняття показань технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- й кінозйомки чи відеозапису або засобів фото- й кінозйомки й відеозапису; 5) вилучення знарядь і засобів учинення кримінального проступку, речей і документів, що є безпосереднім предметом кримінального проступку або які було виявлено під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей (ч. 3 ст. 214 КПК України)¹. Метою їх проведення є з'ясування обставин вчинення кримінального проступку, а особливістю – те, що вони можуть проводитися до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

До негласних слідчих (розшукових) дій, які можуть проводитись під час дізнання, належать такі: 1) здобуття відомостей з електронної

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.06.2021).

інформаційної системи або її частин, доступ до яких не обмежено її власником, володільцем чи утримувачем або не пов'язано з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України); 2) установавання місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України). Особливістю першої із зазначених негласних слідчих (розшукових) дій є те, що для її проведення не потрібен дозвіл слідчого судді, а друга є однією з найпоширеніших під час розслідування кримінальних правопорушень, а отже, може входити до алгоритму майже кожної слідчої ситуації початкового, а іноді й наступного етапів розслідування.

Питання щодо включення тактики проведення негласних слідчих (розшукових) дій до структури криміналістичних методик є досить дискусійним. На доцільності цього наголошують Р. А. Степанюк [9; 10], В. М. Шевчук [11] та ін. Додати тактику проведення зазначених дій до структури методики розслідування досліджуваних нами кримінальних проступків також доцільно, однак це питання потребує у подальшому ґрунтовних досліджень.

Процесуальними джерелами доказів у кримінальних провадженнях про дізнання є показання, речові докази, документи, висновки експертів, пояснення осіб, результати медичного освідування, висновки спеціаліста, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки чи відеозапису або засобів фото- і кінозйомки й відеозапису¹. Визначений законодавцем перелік процесуальних дій та процесуальних джерел доказів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків є підставою для вирішення нового завдання, що постало перед криміналістами й полягає у виробленні тактики проведення зазначених дій.

Визначаючись із періодизацією розслідування кримінальних проступків, слід наголосити, що тривалість здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні, в якому особі не повідомлено про підозру, не визначено. Законодавець називає лише строки щодо розслідування кримінальних проступків, у яких особі повідомлено про підозру, залежно від конкретних обставин (ч. 3 ст. 219 КПК України).

За результатами аналізу слідчо-судової практики розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної категорії встановлено, що найпоширенішою підставою для повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення є наявність достатніх доказів. Збирання доказів відбувається під час початкового етапу розслідування, а повідомлення про підозру є ключовим етапом, що відмежовує його від наступного етапу. Отже, періодизація досудового розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів

¹ Там само.

державної влади у сфері правоохоронної діяльності має репрезентуватися двома етапами: початковим і наступним.

Окрему увагу вчених привертають питання криміналістичної профілактики у структурі криміналістичних методик [11–14]. Під час вирішення цього питання у контексті досліджуваної нами теми, вважаємо, його слід вирішувати у позитивному ракурсі. Необхідність включення криміналістичної профілактики до структури окремих методик пояснюється тим, що ці кримінальні проступки є досить поширеними у загальній кількості кримінальних правопорушень зазначеної категорії. Об'єктом їх посягання є нормальне функціонування правоохоронних органів, тобто здійснювана відповідними суб'єктами правоохоронна діяльність, кінцевою метою якої є захист прав, свобод і законних інтересів особи. Неможливість нормальної реалізації зазначених функцій правоохоронними органами унеможливає віднесення держави до правової. У зв'язку з цим одним з основних завдань держави є забезпечення ефективної реалізації зазначених функцій, методом якої може виступати профілактика кримінальних проступків досліджуваного нами виду.

Отже, визначивши та проаналізувавши певні дискусійні питання, можемо визначити структуру методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

Інформаційною моделлю зазначених методик є криміналістична характеристика кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. Тактичні завдання на кожному етапі розслідування визначаються відповідно до обставин, що підлягають установленню. Останні охоплюють сукупність тих обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, склад конкретного кримінального проступку, а також елементи криміналістичної характеристики. Також до структури методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності належать особливості початку кримінального провадження, типові слідчі ситуації, алгоритми слідчих (розшукових) і процесуальних дій на початковому та наступному етапах розслідування, особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) і процесуальних дій, загальні особливості використання спеціальних знань та особливості криміналістичної профілактики кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

Висновки

Під час формування криміналістичних методик розслідування кримінальних проступків слід додержуватися загальної концепції,

що полягає у дотриманні процесуальних вимог до здійснення дізнання, врахуванні потреб правоохоронних органів, використанні досвіду вчених з вивчення цієї проблематики і досвіду слідчо-судових органів у розслідуванні злочинів невеликої тяжкості та кримінальних проступків. Саме за таких умов методика буде придатною для використання та ефективною.

Побудова криміналістичних методик розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності обумовлює вирішення низки дискусійних питань, що виникають і під час формування окремих методик розслідування злочинів. У зв'язку з цим зазначена проблематика потребує подальших наукових досліджень.

Уважаємо, що структура методик розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності має складатися з таких елементів: 1) криміналістичної характеристики кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності; 2) обставин, що підлягають установленню; 3) особливостей початку кримінального провадження, типових слідчих ситуацій, алгоритмів слідчих (розшукових) та процесуальних дій на початковому і наступному етапах розслідування; 4) особливостей тактики проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) і процесуальних дій; 5) загальних особливостей використання спеціальних знань; 6) особливостей криміналістичної профілактики кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Гловюк І. Судове провадження щодо кримінальних проступків у суді першої інстанції: теорія і практика. *Право України*. 2021. № 3. С. 61–72. 2. Миколенко О. М. Досудове розслідування кримінальних проступків: окремі аспекти правового регулювання // Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. 4-ті юридичні читання : матер. міжнар. щоріч. дистанц. наук. конф. (м. Одеса, 9 квіт. 2021 р.) / МВС України, Одес. нац. ун-т внутр. справ. Одеса : Фенікс, 2021. С. 215–218. 3. Пилипенко Д. О. Окремі процесуальні аспекти початку кримінального провадження. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2021. № 1 (1). С. 52–60. 4. Волобуєв А. Ф., Орлова Т. А. Кримінальні проступки: забезпечення якісного розслідування. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 183–187. 5. Вакулик О. О. Проблеми розробки методики розслідування кримінальних проступків. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 55–62. 6. Щур Б. В. Функції окремих криміналістичних методик. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2011. № 578. С. 89–92. 7. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів

державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с. **8.** Гусєва В. О. Методика розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : монографія. Харків : У справі, 2020. 452 с. **9.** Степанюк Р. А. Класифікація окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Право і Безпека*. 2014. № 3 (54). С. 156–160. **10.** Степанюк Р. А. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 236–245. **11.** Шевчук В. М. Проблеми формування та удосконалення окремих криміналістичних методик // Challenges in Science of Nowadays : Proceedings of the 5th Intern. Sci. and Practical Conf. (July 16–18, 2020). Washington, USA, 2020. Pp. 117–127. **12.** Журавель В. А. Профілактичні заходи слідчого в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2011. № 11. С. 24–31. **13.** Книженко С. О. Криміналістична профілактика злочинів проти правосуддя. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1 (39). С. 74–78. **14.** Янковий М. О. Криміналістична профілактика злочинів як складова слідчої діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 44. С. 55–59.

Надійшла до редколегії 15.06.2021

Gusieva V. O. Peculiarities of Forming the Methodology for Investigating Criminal Offenses against the Authority of State Agencies in the Law Enforcement Sphere

The peculiarities for the formation of the methodology of investigating criminal offenses against the authority of state agencies in the field of law enforcement activity have been highlighted. It has been established that the specified group of criminal offenses includes: 1) interference in the activities of a law enforcement officer; 2) the threat of murder, bodily injury or destruction or damage to property in a generally dangerous manner in respect to an official or his relatives or in respect to a citizen performing public duties, used to terminate the activities of a citizen performing public duties or to change its nature in the interests of the person who makes threats; 3) unauthorized appropriation of powers combined with the commission of any socially dangerous actions.

The general concept for the formation of forensic methods of investigating criminal offenses of this type has been defined. That concept consists in observing procedural requirements for carrying out inquiry, taking into account the needs of law enforcement agencies, using the experience of scholars on this issue and experience of investigative and judicial agencies in investigating minor crimes and criminal offenses.

It has been clarified that during the formation of forensic methods of investigating criminal offenses, there were some controversial issues. They include: issues on the need to include matters about the separation of stages of investigation, forensic prevention, etc. into the structure of tactics of conducting covert (investigative) search actions.

It has been established that the structure of methods of investigating criminal offenses against the authority of state agencies in the field of law enforcement activity should consist of the following elements: 1) forensic characteristics of criminal offenses against the authority of state agencies in the field of law enforcement activity; 2) circumstances to be established; 3) features of the beginning of criminal proceedings, typical investigative situations, algorithms of investigative (search) and procedural actions at the initial and subsequent stages of investigation; 4) specific features of tactics of conducting certain investigative (search), covert investigative (search) and procedural actions; 5) general features of using special knowledge; 6) specific features of forensic prevention of criminal offenses against the authority of state agencies in the field of law enforcement activity.

Key wrds: forensic methodology, criminal offense, interrogation, state agencies' authority.

УДК 343.983.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.24>

Софія Олександрівна Зюбрій,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ біологічних досліджень та обліку;

 <https://orcid.org/0000-0001-7114-6240>,

e-mail: sonya.zuybriy@gmail.com

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДБИРАННЯ БІОЛОГІЧНИХ ЗРАЗКІВ В ОСОБИ ДЛЯ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Відбір зразків – це кримінально-процесуальна дія, що здійснюється для отримання біологічного матеріалу для проведення молекулярно-генетичної експертизи у кримінальних та цивільних справах. Залежно від обставин справи можна встановлювати та порівнювати генетичні ознаки живих і загиблих осіб інвазивними та неінвазивними методами. Запропоновано вимоги до відбору зразків та необхідних супровідних документів, розглядаються типи біологічного матеріалу осіб, які можуть бути використані як зразки, особливості їх вилучення, зберігання та транспортування до підрозділів Експертної служби МВС України, а також проаналізовано типові помилки вибору упакування об'єктів дослідження.

Ключові слова: зразок, біологічний матеріал, відбір, молекулярно-генетична експертиза, кров, букальний епітелій, нігті, кісткові рештки.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Відбір зразків – це кримінально-процесуальна дія, яка здійснюється на етапі досудового розслідування та судового розгляду і являє собою слідчу дію, необхідну для призначення молекулярно-генетичної експертизи в підрозділах Експертної служби МВС України для встановлення генетичних ознак осіб, які причетні до кримінального провадження, та порівняльного дослідження їх генетичних ознак зі встановленими слідами біологічного походження, вилученими під час проведення слідчих дій і направленими до центрального обліку генетичних ознак людини (ЦОГОЛ).

Отримання якісного та повного ДНК-профілю особи прямо залежить від вчасності, коректності та якості біологічних зразків і матеріалів, наданих на дослідження. Тому однією з найбільших проблем є правильність вибору типу зразка для дослідження залежно від ситуації, оцінювання його придатності з погляду складності відбору, можливості тривалого зберігання та умов транспортування до підрозділів

Експертної служби МВС України для отримання повного та якісного генетичного профілю особи.

Стан дослідження проблеми

Оскільки це питання є важливим для правоохоронних органів у плані розуміння і правильного використання можливостей та обмежень судової молекулярно-генетичної ідентифікації, за роки розвитку цього виду досліджень опубліковано цілу низку статей, спрямованих на вивчення можливостей і перспектив ДНК-аналізу, розроблення та впровадження нових методик з підвищеними чутливістю і роздільною здатністю.

Так, наприклад, Г. К. Калакал, Д. А. Т. Апага, Дж. М. Сальвадор та інші розглядають у статтях біологічні рідини, скловидне тіло, кістковий мозок, м'язову тканину й кістки як зразки для генетичного аналізу в загиблих осіб. Зразки-рідини переносилися на FTA Cards та зберігалися за кімнатної температури, скловидне тіло і кров зберігалися з використанням консерванту ЕДТА за температури +4°С, кістки і тканини – за температури -20°С [1, с. 213–214]. Особливістю роботи з тілами на Філіппінах є їх бальзамування формаліном, що впливає на подальше генотипування осіб під час дослідження як зразка скловидного тіла, та обмежений вплив на кістки та м'язову тканину. Прийнятні концентрації ДНК отримали з 95 % екстрактів, однак у зразках, які були захоронені в землі, спостерігалась наявність інгібіторів, що може бути пов'язано із забрудненням ґрунту та мікробною активністю [1, с. 216]. Повні профілі отримано з кісткового мозку, стегнової кістки, плеснової кістки і надколінка, але автори зазначають, що використання кісткового мозку зі стегнової кістки та скловидного тіла є більш доступним та рентабельним у разі масових лих [1, с. 219].

Багатьма міжнародними організаціями розроблено протоколи роботи в надзвичайних ситуаціях та кримінальних подіях. Спільний дослідницький центр (JRC) і Служба науки та знань Європейської комісії розробили звіт з детальним описом проведення ДНК-аналізу, де подали порівняльну таблицю концентрації кількості ДНК у біологічних зразках, уточнили застережні заходи для зменшення деградації ДНК та описали правила транспортування об'єктів дослідження [2, с. 18–20].

Крім того, через ситуацію на Сході України Експертна служба МВС України разом з Національною поліцією України розробили методичні рекомендації, що окреслюють етапи слідчих дій у разі зникнення безвісти осіб, звертають увагу на правила відбору зразків з невідомих осіб, родичів осіб, зниклих безвісти, та коректне оформлення переліку документів для поміщення ДНК-профілів до ЦОГОЛ [3, с. 3–8].

Однак усі проаналізовані публікації розглядають окремі типи зразків осіб та ситуацій, у яких вони можуть бути застосовані, тому було вирішено комплексно проаналізувати всі типи біологічного матеріалу

осіб, які можуть бути надані на молекулярно-генетичне дослідження як зразки осіб.

Мета і завдання дослідження

Метою роботи є аналіз та узагальнення літературних даних щодо процедури відбору зразків біологічного матеріалу в живих осіб і трупів у разі призначення та проведення молекулярно-генетичної експертизи в підрозділах Експертної служби МВС України.

Завданнями дослідження є визначити юридичну основу відбору зразків біологічного походження як кримінально-процесуальної дії та розглянути типи зразків біологічного матеріалу людини, що можуть бути надані для молекулярно-генетичного дослідження як зразки живих осіб і трупів, визначити особливості їх відбору, сформулювати правила їх зберігання та транспортування залежно від їх стану, проаналізувати помилки, які виникають під час процесу відбору зразків.

Наукова новизна дослідження

У статті здійснюється узагальнений аналіз усіх типів біологічного матеріалу, що можуть бути надані як зразки для проведення молекулярно-генетичного дослідження в Експертній службі МВС України, розглядаються переваги та недоліки окремих типів зразків за певних умов зберігання і транспортування.

Виклад основного матеріалу

Відбір біологічних зразків здійснюється за правилами освідчування особи, яке відбувається за постановою прокурора (ст. 241 КПК України) в тому разі, якщо для з'ясування обставин, що стосуються кримінального провадження, потрібні спеціальні знання. Освідчування особи має відповідати морально-етичним нормам, тому під час нього не допускаються дії, які принижують честь і гідність людини, або небезпечні для її здоров'я. Також для проведення цієї процесуальної дії є необхідною присутність не менше ніж двох понятих, або натомість можна застосувати безперервний відеозапис. Освідчування особи, крім слідчого та прокурора, можуть здійснювати лікар або судово-медичний експерт. Судовий експерт за офіційним письмовим залученням може виступати для слідства спеціалістом для відбору зразків осіб [4, с. 63].

У разі відмови особи надати біологічні зразки за клопотанням слідчого або прокурора суд може дозволити здійснити відібрання зразків у конкретної особи в примусовому порядку. Особі, в якій брали зразки, надається копія ухвали суду та протоколу відбору біологічних зразків [5, с. 15].

Відбір зразків тканин у трупів здійснюється виключно у відділеннях судово-медичної експертизи під час проведення розтину трупа або процедури ексгумації тіл [3, с. 7].

Окремо треба виділити проведення відбору в осіб, які є родичами зниклих безвісти. Для встановлення ДНК-профілів зазначених осіб разом з постановою про призначення молекулярно-генетичної експертизи слідчим до територіального відділення НДЕКЦ МВС направляється такий пакет документів:

- постанова прокурора про відбір зразків;
- протокол та акт відбору зразків родича безвісти зниклого;
- дозвіл на переміщення та зберігання розчину ДНК у ДНДЕКЦ МВС;
- запит на поміщення та перевірку профілю за обліком генетичних ознак людини, оформлений слідчим;
- дозвіл на обробку персональних даних родича безвісти зниклого;
- дозвіл на поміщення генетичних ознак родича безвісти зниклого до ЦОГОЛ [3, с. 8]

Згідно з Інструкцією з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України, затвердженою Наказом МВС України від 10 вересня 2009 р. № 390, після проведення молекулярно-генетичного дослідження встановлення генетичних ознак зразків осіб, які підозрюються або звинувачуються в учиненні злочинів, узятих під варту, засуджених, у випадках їх добровільної згоди, невпізнаних трупів і родичів зниклих осіб ДНК-профілі направляються до ЦОГОЛ¹.

Точність і повнота проведення молекулярно-генетичної експертизи значною мірою залежать від поданих для дослідження зразків та об'єктів, тому порядок, правильність і способи отримання зразків учасників справи сторонами кримінального провадження набувають особливої значущості.

Головними вимогами до відбору зразків є їх беззаперечна належність певній людині та достовірність їх відбору в необхідній для проведення дослідження кількості. У разі якщо для порівняльного аналізу використовують архівні зразки (гістологічний матеріал або зразки крові та тканин, які відбирались під час розтину тіла), необхідно впевнитися в індивідуалізації всіх архівних зразків, для виключення ймовірності змішування тканин різних осіб.

Усі зразки після відбору слід упакувати в індивідуальні упаковки, на яких треба чітко прописати таке: тип зразка, ПІБ, дата народження особи, в якій проводився відбір, особисті дані понятих, спеціаліста і слідчого, а також вказати дату пакування матеріалу.

¹ Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : затв. Наказом МВС України від 10.09.2009 № 390 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09> (дата звернення: 05.04.2021).

Упаковка зразка має забезпечувати збереження матеріалу та відсутність вільного доступу до нього.

Як зразки для дослідження у *живих осіб* можуть відбиратися такі матеріали.

1. *Кров*. Відбір проводиться кваліфікованим медичним персоналом або працівниками СМЕ в умовах з дотриманням правил стерильності. Забір крові здійснюється з ліктьової вени в одноразовий шприц або одноразові вакуумні катетери для відбору крові.

У разі використання катетерів необхідно звернути увагу на антикоагулянт, яким покрито катетер. Для молекулярно-генетичного дослідження можна використовувати катетери з покриттям у вигляді етилендіамінтетраоцтової кислоти (ЕДТА) (пробірки з фіолетовою кришкою), цитрату натрію (кришка синього кольору) або без внутрішнього наповнювача (кришка червоного кольору). Використовувати пробірки з гепарином у вигляді наповнювача заборонено, оскільки гепарин інгібує проведення полімеразної ланцюгової реакції, яка є основою молекулярно-генетичного дослідження [6, с. 14].

Кров переноситься на фрагмент стерильної марлі, складеної в декілька шарів, та висушується при кімнатній температурі, без прямого потрапляння сонячного світла та використання нагрівальних приладів. Після висихання її поміщують до паперового згортка та конверта з відповідними написами.

Заборається пакувати вологі зразки й використовувати як пакувальний матеріал полімерні пакети, оскільки це може призвести до гнилісних змін крові і її деградації, що унеможливить проведення дослідження та отримання ДНК-профілю особи.

Надавати на дослідження рідку кров у пробірках не рекомендується, оскільки для її транспортування необхідно використовувати спеціальні контейнери зі сталюю температурою +4–6° С і не допускати трясіння об'єктів, оскільки це може призвести до гемолізу (руйнування) еритроцитів, які є носіями ДНК у крові; крім того, пробірки з кров'ю не є герметичними, тому може відбутися розлиття крові та контамінація інших об'єктів та речей. До того ж строк зберігання цільної крові в умовах холодильника становить до 5 діб, після чого відбувається руйнування клітинних елементів крові.

Забір венозної крові є найбільш використовуваним, але не єдиним методом забору крові для молекулярно-генетичного дослідження. Можна також проводити забір крові з пальця на стерильну марлеву серветку: в такому випадку діаметр плями крові повинен становити 1–3 см (подальші умови висушування та пакування є аналогічними вищеописаним).

Крім стерильної марлевої серветки, матеріалом-основою для відбору зразків крові, букального епітелію та слини й навіть проб із

внутрішніх органів можуть слугувати FTA Cards [7, с. 1652]. Це промисловий продукт, спеціально розроблений для якісного зберігання та легкого транспортування зразків. FTA Cards являє собою фільтрувальний папір, оброблений хімічними розчинами, які стабілізують нуклеїнові кислоти, захищають їх від ферментів нуклеаз та ультрафіолетового опромінення, інактивують бактерії та бактеріофаги і запобігають росту мікроорганізмів. Для використання цього продукту необхідно нанести зразок біологічного матеріалу на папір та висушити. Транспортування таких стабілізованих зразків не вимагає специфічних умов і стислого строку доставки до лабораторії, що є перевагою у використанні¹.

2. *Букальний епітелій*. Зразки букального епітелію (клітини епітелію ротової порожнини) є найпоширенішим типом біологічного матеріалу, який відбирається у живих осіб. Процедура відбору зразків є безпечною та безболісною, не потребує присутності спеціально навченого медичного персоналу, стерильності приміщень і стислого строку транспортування до лабораторії. Для проведення відбору потрібні чисті ватні палички, які, якщо є можливість, необхідно простерилізувати ультрафіолетовим світлом, або спеціальні зонди для відбору мазків в індивідуальній упаковці, матеріалом тампонів яких можуть бути бавовна, віскоза чи флокове волокно. Використання зонд-тампонів із синтетичного волокна сприяє якіснішому відбору зразків завдяки специфічній конструкції тампонів та кращій віддачі на етапі виділення ДНК у лабораторії [3, с. 12].

Для відбору зразків необхідно обережно вилучити паличку або зонд-тампон з упаковки, тримаючи за один кінець, а іншим провести з невеликим натиском по внутрішній поверхні щоки 10–15 разів, обертаючи її навколо себе, щоб зразок просочив усю поверхню палички. Для кожної особи необхідно здійснити відбір зразків на дві ватні палички/тампони [3, с. 14].

Пакування вологих зразків є недопустимим, оскільки такі зразки можуть просочувати упаковку та забруднити ДНК інші зразки, а пакування вологих зонд-тампонів до тубусів-пробірок призведе до обмеження вільного доступу кисню, розвинення процесів гниття і швидкої деградації об'єкта.

Для відбору зразків категорично не можна використовувати зонд-тампони, які містять поживне середовище Еймса, оскільки воно розроблене спеціально для збереження мікроорганізмів, що містяться у пробі, які в подальшому живитимуться біологічним матеріалом людини, що призведе до його повної деградації.

¹ FTA™ technology to manufacture your sample collection kits and cards / Thermo Fisher Scientific. 2011. 25 p.

3. *Слина*. Відбір зразка слини проводиться зазвичай працівниками медичних установ, які відбирають його та переносять на стерильну марлеву серветку, складену в декілька шарів. За низької вартості такого типу відбору зразків недоліком є збільшення строку відбору та висушування зразка, яке має відбуватися без використання нагрівальних приладів (фена, мікрохвильової печі, праски). Крім того, такий спосіб не перешкоджає розвитку мікроорганізмів і деградації ДНК. Для відбору слини заборонено використовувати полімерні контейнери, оскільки після відбору та закриття ємності всередині утворюється сприятливе середовище для розвитку бактерій та мікроорганізмів, які спричиняють гниття і деградацію ДНК.

4. *Нігти*. Місце розташування нігтьових пластин на кінцівках рук та ніг дає вільний прямий доступ до них, що робить процедуру відбору майже не інвазивною для людини. Нігтьова пластина складається з кератину, який у сукупності з молекулами сірки надає жорсткості структурі нігтя, захищає ДНК, що міститься в клітинах нігтя, від окиснювачів і робить її менш доступною для води [8, с. 2703].

Основна функція нігтьової пластини – захисна, тому необхідно відбирати максимальну кількість фрагментів нігтів, які мають цілісну структуру, не мають явних захворювань нігтя (грибкові та бактеріальні інфекції вражають пластину нігтя та негативно впливають на якість ДНК), не мають додаткового лакового покриття (накладні нігті не можуть бути використані як зразок для ДНК-аналізу).

Перевагою використання нігтів як порівняльного зразка є їх кількість і легкодоступність. Також позитивним моментом є простота вилучення та зберігання об'єктів: нігті не потребують додаткового часу на висушування і сталої температури для зберігання і можуть бути одразу запаковані до паперового конверта з відповідними написами на ньому.

Отже, проводячи відбір зразків біологічного матеріалу живих осіб, треба віддавати перевагу неінвазивним методам відбору, можливим у наявних умовах.

Проводять відбір зразків і серед останків *загиблих та невпізнаних трупів*, які були виявлені на місцях злочину, в зоні проведення операції Об'єднаних сил і для встановлення імовірного батьківства та спорідненості. Зразки невстановлених осіб відбираються виключно в установах судово-медичної експертизи під час розтину тіла або огляду останків тіла загиблого [3, с. 8]. Зразками для проведення молекулярно-генетичної експертизи трупів можуть бути такі матеріали.

1. *Зразки крові*. Відбираються на фрагменти стерильної марлі, висушуються без використання нагрівальних приладів та опечатуються в паперові конверти.

2. *Кісткові рештки*. Зазвичай вони є єдиним біологічним матеріалом, який залишається після значного впливу зовнішнього середовища, травмуючих чинників або якщо з часу смерті людини минула значна кількість часу. ДНК присутня в усіх кістках, проте деякі з них мають щільнішу структуру, великі розміри та через значну мінералізацію своєї структури є менш схильними до мікробного гниття й деградації. До кісток, що використовуються для ДНК-аналізу, належать довгі кістки нижніх кінцівок (стегнова, великогомілова кістка і мала гомілова кістка), плечова кістка, променева і ліктьова кістки. У разі якщо труп перебував у сухих умовах, то для молекулярно-генетичного аналізу можна вилучати ребра [9, с. 54].

Проте інколи навіть кістки можуть стати непридатними для молекулярно-генетичного дослідження. Так, температура 150° С протягом двох годин може унеможливити встановлення ДНК-профілю людини, до того ж візуально кістки можуть не мати жодних ознак горіння. Тобто для кісткових решток, вилучених з вогнища (де температура досягає 600° С), що перебувають на стадії обуглення, встановити достовірний генетичний профіль практично неможливо, тому слідчим органам слід усвідомлено вибирати об'єкти для молекулярно-генетичного дослідження [10, с. 8].

Після відбору зразків кісток важливим для запобігання подальшій деградації ДНК стає їх зберігання. Кісткові рештки вимагають зберігання при низьких температурах (найкраще при -20° С) для запобігання росту мікроорганізмів на об'єктах. Якщо це з практичного погляду не є можливим, тоді кістки мають бути максимально сухими та зберігатися в прохолодному місці (використання поліетиленової тари для зберігання заборонено). ДНК у таких умовах схильна до деградації, тому об'єкти необхідно в найкоротші строки направити до лабораторії.

3. *Зуби*. Завдяки значній частці мінеральних речовин у своїй структурі, що слугує фізичним бар'єром, зуби менш схильні до розвитку процесів гниття, при цьому є прямий вільний доступ до щелепних кісток для отримання матеріалу для проведення дослідження. Корінна частина зуба, яка перебуває в яснах і кістках нижньої та верхньої щелеп, завдяки своїй анатомічній структурі має обмежені контакт із середовищем ротової порожнини та доступ мікроорганізмів і забруднення з навколишнього середовища.

Під час вибору зубів для молекулярно-генетичного дослідження треба враховувати їх стан, наявність пломб та ураження каріесом. Не є придатними для цього дослідження зуби, що піддавалися стоматологічному втручанням, мають захворювання каріесом, піддалися протезуванню та на які встановлено мостовидні протези зубів. За протоколом Інтерполу, для ідентифікації жертв стихійних лих (DVI)

необхідно вибирати зуби, які мають найбільші об'єм пульпи та площу поверхні зуба. Для проведення ідентифікаційного дослідження перевагу віддають молярам, які мають розгалужену кореневу систему, серед яких найбільш придатними вважаються треті моляри (зуби мудрості). За їх відсутності дослідженню підлягають премоляри¹.

Транспортувати зуби необхідно, за змогою, разом із щелепною кісткою, бо розташування зуба в альвеолярному гнізді кістки зменшує імовірність його поломки або механічного пошкодження та забруднення його мікроорганізмами. Якщо така можливість відсутня, то для зменшення руйнувань зуба під час транспортування необхідно огорнути його в паперовий згорток або у фрагмент марлевої серветки. Для упакування кістки щелепи або окремого зуба треба вибирати паперову упаковку та закріпити їх за допомогою чистих ниток або пластикових хомутів для унеможливлення їх вільного переміщення в упаковці.

4. *Нігті*. Вони мають міцну структуру, є легкодоступними за розташуванням на тілі та добре зберігаються після смерті особи. Для ДНК-аналізу можуть використовуватись як фрагменти нігтьових пластин, так і повністю зняті нігтьові пластини. Перевагою використання нігтів є можливість паралельного дослідження піднігтьового вмісту та нігтьової пластини як зразка особи.

Однак нігті, як і зуби, в разі перебування тривалий час в умовах перепаду температур, значної вологості або знаходження трупа особи в водному середовищі можуть відділятися від нігтьового ложа та втрачатися, піддаватися руйнуванню грибовими інфекціями та мікробному забрудненню, що призводить до деградації ДНК і неможливості встановлення повного та якісного генетичного профілю особи [11, с. 357].

Необхідно відбирати структурно цілісні нігтьові пластини, без видимих інфекційних та бактеріальних уражень. Упаковувати і транспортувати їх треба при кімнатній температурі з дотриманням вищезазначених норм для біологічних об'єктів.

5. *Гістологічні зразки*. Парафінові блоки можуть використовуватися для ідентифікації особи, необхідної для проведення аналізу на встановлення ймовірного батьківства або для порівняння зі слідовою інформацією особи, що проходить у кримінальній справі.

Гістологічні зразки являють собою фрагмент тканини організму, фіксований у формаліново-парафіновій суміші для збереження структури та морфології клітин у зразку. Виділення ДНК з таких об'єктів

¹ Disaster Victim Identification (DVI) // Interpol : сайт. URL: <https://www.interpol.int/How-we-work/Forensics/Disaster-Victim-Identification-DVI> (дата звернення: 05.04.2021).

є складним завданням через низку факторів, які можуть впливати на якість ДНК в об'єкті, таких як:

– попередня фіксація об'єкта, а саме тип і кількість тканини, надані для дослідження, ступінь руйнування (аутолізу) тканини та попередня обробка тканини перед фіксацією;

– фіксація формаліном, який фізично не розкладає нуклеїнові кислоти, але його використання призводить до утворення метиленових містків між пуриновими та перемідиновими основами, перехресних зв'язків ДНК-білок і РНК-білок, що впливає на якість та кількість ДНК [12, с. 22–23]; крім того, нуклеїнові кислоти можуть фрагментуватися у разі використання розчину формаліну з низьким рН ($\text{pH} < 1$); процес фіксації зазвичай складається з кількох етапів, на яких може статися забруднення екзогенним генетичним матеріалом, тобто є можливість контамінації сторонньою ДНК, однак найбільш значущим для збереження ДНК на етапі фіксації є час фіксації, оскільки існує зворотна залежність між часом фіксації та якістю ДНК у препараті;

– подальший час і температура зберігання виготовлених препаратів чинять незначний вплив на ДНК, найкраще вона зберігається за сталої низької температури в умовах архіву, без потрапляння сонячного світла та вологи [13].

Через значну кількість факторів впливу на якість фіксованих препаратів гістологічні зразки можуть стати непридатними для ДНК-дослідження через значний ступінь деградації ДНК в об'єкті. Тому використовувати гістологічні препарати як зразки для порівняльного дослідження рекомендується лише в разі відсутності будь-яких інших зразків конкретної особи.

Висновки

У роботі розглянуто типи зразків біологічного матеріалу, які можуть бути відібрані як зразки під час освідчування особи. Установлено можливі методи неінвазивного та інвазивного відбору зразків у живих і загиблих осіб, необхідний розхідний матеріал та спеціальний персонал для відбору, розглянуто типові помилки під час відбору та пакування зразків. Охарактеризовано умови вилучення, зберігання і транспортування зразків для молекулярно-генетичного дослідження, необхідні для збереження якості генетичного матеріалу.

Список бібліографічних посилань: 1. Comparing different post-mortem human samples as DNA sources for downstream genotyping and identification / G. C. Calacal, D. L. T. Apaga, J. M. Salvador et al. *Forensic Science International: Genetics*. 2015. No. 19. Pp. 212–220. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2015.07.017>. 2. Study on DNA Profiling Technology for its Implementation in the Central Schengen Information System / A. Angers, D. M. Kagkli, L. Oliva et al. Luxembourg : Publications

Office of the European Union. 2019. 71 p. DOI: <https://doi.org/10.2760/13343>. **3.** Методичні рекомендації з організації проведення відбору зразків біологічного походження в близьких осіб зниклих безвісти та призначення молекулярно-генетичної експертизи, проведення заходів з розшуку зазначених громадян та реагування за фактами зникнення безвісти людей у районах проведення антитерористичних операцій / МВС України, Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр ; Нац. поліція України, Головне слідче управління, Департамент карного розшуку. Київ, 2016. 16 с. **4.** Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Отримання зразків для експертизи за чинним КПК України. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. № 62. С. 61–68. **5.** Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи : метод. рек. / О. В. Лускатов, В. В. Рогальська, А. І. Терещенко та ін. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 36 с. **6.** Маркова Е. В., Казьміна Н. В., Зотова Н. В. Сравнительный анализ молекулярно-генетических исследований на образцах ДНК, выделенных из крови с ЭДТА и крови с гепарином. *Клиническая лабораторная диагностика*. 2008. № 3. С. 13–15. **7.** Green H., Tillmar A., Pettersson G., Montelius K. The use of FTA cards to acquire DNA profiles from postmortem cases. *International Journal of Legal Medicine*. 2019. Vol. 133. Pp. 1651–1657. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00414-019-02015-2>. **8.** DNA from Nails for Genetic Analyses in Large-Scale Epidemiologic Studies / J. G. F. Hogervorst, R. W. L. Godschalk, P. A. van den Brandt et al. *CEBP Focus: Biomarkers, Biospecimens and New Technologies in Molecular Epidemiology*. 2014. Iss. 23, part 12. Pp. 2703–2712. DOI: <https://doi.org/10.1158/1055-9965.epi-14-0552>. **9.** Latham K. E., Miller J. J. DNA recovery and analysis from skeletal material in modern forensic contexts. *Forensic Sciences Research*. 2018. Vol. 4, part 1, p. 51–59. DOI: <https://doi.org/10.1080/20961790.2018.1515594>. **10.** Земскова Е. Ю., Бордюков М. М., Нарина Н. В., Ковалев А. В., Иванов П. А. Молекулярно-генетический анализ хромосомной ДНК в обожженных костях: миф или реальность? *Судебно-медицинская экспертиза*. 2016. Вып. 59, № 6. С. 4–9. DOI: <https://doi.org/10.17116/sudmed20165964-9>. **11.** Parmar P., Rathod G. B. Forensic Onychology: An Essential Entity against Crime. *Journal of Indian Academy of Forensic Medicine*, 2012. Iss. 34, part 4. Pp. 355–357. **12.** Збірник наукових праць співробітників НМАПО імені П. А. Шупика / МОЗ України, Нац. мед. акад. післядиплом. освіти ім. П. А. Шупика. Київ, 2018. № 30. 450 с. **13.** Ullah S., Garg R. K., Noor F. DNA perspectives of fixed and paraffin embedded human tissues as resource materials for the identification. *Egyptian Journal of Forensic Sciences*. 2017. Iss. 7. DOI: <https://doi.org/10.1186/s41935-017-0027-5>.

Надійшла до редколегії 09.04.2021

Ziubrii S. O. Problematic Issues on the Organization of Selecting Person's Biological Samples for Molecular and Genetic Examination

The article is focused on the procedure of sampling as a criminal procedural action necessary for the commissioning and carrying out molecular genetic expert examination in the divisions of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs, namely the establishment and comparison of genetic traits of living and dead persons and unidentified corpses within criminal proceedings and civil cases for establishing or refutation of the fact of paternity. The purpose of the work is to provide information about human biological material that can be used as samples for molecular genetic research of living and dead people and unidentified corpses; analysis of errors during sampling of biological material of individuals for each type of samples and determining the methods of storage and transportation of research objects depending on their condition. The author has studied the legal aspects of the procedure of selecting the samples of biological origin according to the rules of identity examination and has indicated the list of documents required for sampling relatives of missing persons for the placement in the central database of human genetic traits. The author has specified the basic requirements for sampling, such as their indisputable belonging to a certain person and reliability of their selection in the minimum quantity necessary for the research. The information that should be indicated on the packaging of biological material has been described. The types of biological material that can be provided for the research as living specimens have been separately studied, namely: nails, blood, buccal epithelium, saliva, which can be provided on a piece of sterile gauze, FTA Cards, cotton, viscose or flock sticks or probe swabs. The author has also defined the persons who have the right to carry out selection from living persons, conditions of selection, drying of samples, possibilities of their long-term storage and conditions of transportation to divisions of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Errors in selecting the packaging of biological material (catheters with heparin filling, Ames medium, polymer containers) have been analyzed. Blood, bone remains, teeth, nails and histological specimens have been studied as types of biological material taken from dead persons and unidentified corpses depending on the condition of the remains, environmental conditions and prescription of death coming.

Key words: sample, biological material, selection, molecular genetic examination, blood, buccal epithelium, nails, bone remains.

УДК 343.98:006

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.25>

Ірина Вікторівна Кучинська,

*кандидат фармацевтичних наук,
Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України,
Центр судових і спеціальних експертиз;*

 <https://orcid.org/0000-0002-0269-9463>,

e-mail: irynakuchynska@ukr.net

СТАНДАРТИЗАЦІЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА АКРЕДИТАЦІЯ ЕКСПЕРТНИХ ЛАБОРАТОРІЙ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Проаналізовано перспективи стандартизації судово-експертної діяльності й акредитації вітчизняних експертних лабораторій на відповідність міжнародним стандартам. Зазначено, що акредитація забезпечить єдині вимоги до компетентності судових експертів і створить дієвий механізм переходу на новий рівень розвитку судово-експертних технологій. Висвітлено необхідні заходи з упровадження системи менеджменту якості (СМЯ) в експертних лабораторіях відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 17025. Наголошено, що реалізація мети стандартизації сприяє соціально-економічному розвитку держави, поліпшенню якості життя населення країни та підвищенню конкурентоздатності. Стандартизація судово-експертної діяльності надасть можливість експертним лабораторіям гарантувати якість проведених досліджень, а виконані в акредитованій лабораторії експертні висновки прийматимуть як докази міжнародні суди.

Ключові слова: стандартизація судово-експертної діяльності, акредитація експертних лабораторій, стандарт ДСТУ ISO/IEC 17025, система менеджменту якості (СМЯ), експертні висновки.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах розвитку Україна як правова та демократична держава намагається активно інтегруватися у міжнародні проєкти та організації, зокрема у галузі судового й експертного співтовариства.

Удосконалення правових механізмів, спрямованих на регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері стандартизації послуг і продукції, має першочергове значення в міжнародній конкурентній боротьбі й визначає рівень життя населення та стабільність національної валюти, тобто є чинником національної безпеки.

Гармонізація європейських стандартів є важливим механізмом забезпечення економічного зростання країни, інструментом захисту

її національних інтересів. У цьому аспекті особливого значення набувають стандартизація судово-експертної діяльності та акредитація вітчизняних експертних лабораторій на відповідність міжнародним стандартам.

Реалізація мети стандартизації сприятиме соціально-економічному розвитку держави, поліпшенню якості життя населення країни, забезпеченню національної безпеки держави та підвищенню конкурентоспроможності виробників.

Стан дослідження проблеми

Дослідження організаційно-економічних основ функціонування стандартизації в умовах асоціації України та ЄС проводили В. Авер'янов, Е. Беленець, І. Голосніченко, А. Касяненко, Т. Коломоєць, В. Комзюк, Б. Кормич, О. Кузьменко, В. Олефір, О. Остапенко, О. Рябченко, В. Шкарупа та ін. На думку більшості авторів, існування сучасної глобальної економічної системи є неможливим без постійного процесу ухвалення нових стандартів і вдосконалення старих. Стандартизація у контексті асоціації України та ЄС стає інструментом забезпечення національної безпеки та обороноздатності. Національна безпека розглядається як фактор, що гарантує захист конституційних прав і свобод, гідний рівень життя громадян, захист суверенітету, територіальної цілісності та сталий розвиток України, оборону та безпеку держави, захищеність особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз¹.

Темі впровадження системи менеджменту в судово-експертних лабораторіях на відповідність вимогам ДСТУ ISO/IEC 17025 присвячено публікації Е. Володарського, Д. Зоргача, А. Коцюби, А. Кошевої, О. Никитюка, В. Новікова, Д. Фалкіна та ін. Науковці підкреслюють, що сучасні лабораторії слід оснащувати новітнім устаткуванням і забезпечувати кваліфікованим персоналом, вони мусять мати сертифіковану систему якості, прозору систему менеджменту лабораторії та використовувати стандартні методи випробувань і процедур [1].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є створення дієвого механізму для забезпечення переходу судово-експертних технологій на більш продуктивний рівень, що досягається шляхом виконання такого *завдання*: спираючись на літературні джерела й електронні ресурси, дослідити основні чинники адміністративно-правового регулювання у сфері стандартизації і

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 19.05.2021).

принципів організації та впровадження системи менеджменту якості (СМЯ) в судово-експертних лабораторіях відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 17025.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано перспективи стандартизації судово-експертної діяльності та акредитації вітчизняних експертних лабораторій на відповідність міжнародним стандартам, які сприятимуть створенню дієвого правового механізму переходу на новий рівень розвитку судово-експертних технологій. Стандартизація надасть можливість експертним лабораторіям гарантувати якість проведених досліджень. Виконані в акредитованій лабораторії експертні висновки прийматимуть як докази міжнародні суди.

Виклад основного матеріалу

Становлення України як суверенної правової держави та інтеграція її у європейське економічне співтовариство потребували проведення цілеспрямованої політики створення державної системи стандартизації, що було закладено Постановою Кабінету Міністрів України «Про організацію роботи, спрямовану на створення державних систем стандартизації, метрології та сертифікації», яка містила Концепцію державних систем стандартизації, метрології та сертифікації¹. Реалізація Концепції зумовила ухвалення у 2001 р. Закону України «Про стандартизацію».

Курс України на асоціацію з ЄС стимулював зміну національних орієнтирів, що сприяло ухваленню нового Закону України «Про стандартизацію» № 1315-VII, в якому визначено, що в нашій державі стандарти в галузі оцінювання відповідності слід гармонізувати з міжнародними². У свою чергу, Закон України «Про підтвердження відповідності» вказує на необхідність органів оцінки відповідності працювати в межах міжнародно визнаних вимог до компетентності³, а в Законі України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності»

¹ Про організацію роботи, спрямовану на створення державних систем стандартизації, метрології та сертифікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.1992 № 269 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-92-п> (дата звернення: 19.05.2021). Втратила чинність.

² Про стандартизацію : Закон України від 05.06.2014 № 1315-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18> (дата звернення: 19.05.2021).

³ Про підтвердження відповідності : Закон України від 17.05.2001 № 2406-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2406-14> (дата звернення: 19.05.2021). Втратив чинність.

зазначено, що акредитація має відбуватися виключно за вимогами міжнародних стандартів, гармонізованих в Україні¹.

На досягнення впорядкованості у сферах виробництва й обігу та на підвищення конкурентоспроможності національної продукції спрямовано нові закони України «Про метрологію та метрологічну діяльність»² і «Про технічні регламенти та оцінку відповідності»³.

Стандартизація судово-експертної діяльності й акредитація вітчизняних експертних лабораторій на відповідність міжнародним стандартам надасть можливість забезпечити єдині вимоги до компетентності судових експертів та науково-методичного підходу до експертної практики незалежно від їх організаційно-правової форми. Стандартизація надає можливість судово-експертним лабораторіям гарантувати якість проведених досліджень шляхом забезпечення умов для отримання стабільних результатів з необхідною точністю.

Після отримання лабораторією акредитації виконані в ній експертні висновки зможуть приймати як докази іноземні та міжнародні суди. Наприклад, у випадках розслідування та судового розгляду кримінальних справ, пов'язаних з міжнародною торгівлею наркотиками або зброєю, об'єкти можуть вилучатися і досліджуватися на територіях різної юрисдикції, проте результати експертиз, виконаних в акредитованих лабораторіях, вважатимуться дійсними в усіх державах, залучених до кола розслідування.

Акредитація лабораторій в Україні здійснюється відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 17025 «Загальні вимоги до компетенції випробувальних та калібрувальних лабораторій» Національним агентством з акредитації України (НААУ). Упровадження системи на основі стандарту ISO/IEC 17025 є підставою для акредитації лабораторій, що гарантує їй участь у європейській системі оцінювання відповідності.

Виконання вимог ДСТУ ISO/IEC 17025 вимагає від лабораторії значних ресурсів і матеріальних витрат. Документообіг, кількість журналів, інших технічних документів та документів системи управління якістю в лабораторіях, акредитованих на відповідність вимогам, зростає на порядок порівняно з періодом до акредитації.

¹ Про акредитацію органів з оцінки відповідності : Закон України від 17.05.2001 № 2407-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2407-14> (дата звернення: 19.05.2021).

² Про метрологію та метрологічну діяльність : Закон України від 05.06.2014 № 1314-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18> (дата звернення: 19.05.2021).

³ Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України від 15.01.2015 № 124-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19> (дата звернення: 19.05.2021).

Для проведення акредитації потрібні значна фінансова підтримка (перевірка та калібрування обладнання, закупівля додаткового обладнання та еталонних матеріалів, участь у раундах міжлабораторних порівнянь), а також витрати на акредитацію і щорічний інспекційний нагляд, тому в умовах обмежених ресурсів процес акредитації може виявитись для лабораторії недоступним.

Процедура підготовки до акредитації містить низку заходів з розроблення керівної документації, інвентаризації наявного обладнання та метрологічного забезпечення діяльності лабораторії, складання і подання заявки до органу з акредитації [2].

Основним документом для загального опису системи якості є Настанова з якості, що містить різні елементи системи менеджменту якості (СМЯ) для гарантії якості результатів, отриманих лабораторією під час проведення досліджень. У Наставі з якості стисло описуються політика з якості, програми, системи, процедури та інструкції.

Розробляючи Наставу з якості, за основу беруть зміст стандарту ISO 17025. У її пунктах і підпунктах посилаються на відповідні внутрішні документи й описують, як реалізується кожна вимога стандарту. Керівник з якості координує діяльність лабораторії відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 17025. Цей документ є обов'язковим для всіх співробітників лабораторії, які беруть участь в організації та проведенні експертиз та досліджень [3].

У Положенні про судово-експертну лабораторію визначають сферу акредитації, структуру лабораторії, її функції, права та обов'язки, відповідальність, організацію діяльності, персонал, приміщення, оснащення випробувальним обладнанням, засобами вимірювань та методами досліджень, вимоги техніки безпеки, об'єкти дослідження, порядок реєстрації результатів досліджень і зберігання документів, СМЯ, взаємодію лабораторії з іншими організаціями та низку інших питань.

Сфера акредитації відображає найменування об'єктів, що аналізуватимуться, дослідження, які проводитимуться, нормативні документи й методи вимірювань та досліджень.

Акредитовані судово-експертні лабораторії в своїй діяльності повинні використовувати сертифіковані експертні методики, що забезпечуватимуть отримання достовірних результатів під час проведення досліджень. Усі методики, що використовуються лабораторією, мають пройти перевірку в інших авторитетних організаціях або валідацію безпосередньо в лабораторії.

Валідація являє собою оцінювання придатності використання методичних матеріалів під час проведення судової експертизи, що здійснюється судово-експертними організаціями і містить такі основні етапи: формулювання вимог, які має задовольняти методика; визначення

характеристик та параметрів методики, які забезпечують виконання заданих вимог; перевірка того, що задані вимоги можна виконати за допомогою цієї методики; заява про достовірність.

Особливі вимоги в судово-експертних лабораторіях висуваються до стандартних зразків. Якість згаданих зразків, що використовуються під час проведення досліджень, реактивів та матеріалів має відповідати вимогам методик. У журналах, що ведуться в лабораторіях, необхідно вказувати номери партій та серії стандартних зразків, реактивів і матеріалів та їх кваліфікацію.

Гарантією об'єктивності результатів експертного дослідження є вибір, вилучення, встановлення значущості та відбір проб речовин із наданих на дослідження об'єктів. У зв'язку з цим у лабораторії мають бути наявні документовані процедури, що охоплюють цей вид діяльності та ведення детальних записів про компетентність персоналу, що залучається до роботи. Необхідно також вести записи про об'єкти, передані в лабораторію на дослідження, та вносити відомості щодо передання об'єктів між експертами або на зберігання.

Ефективним способом моніторингу діяльності судово-експертної лабораторії є участь у програмах перевірки кваліфікації за результатами міжлабораторних порівняльних випробувань. Беручи участь у таких програмах, необхідно використовувати процедури випробувань, документовані лабораторією. ДСТУ ISO/IEC 17025 містить докладний перелік відомостей, які слід відображати у звіті за результатами досліджень і, відповідно, у висновку експерта.

Упровадження ДСТУ ISO/IEC 17025 у діяльність судово-експертної лабораторії суттєво підвищує вимоги, що висуваються до змістової частини висновку експерта, але в процесуальних кодексах практично не регламентуються. Більш того, ці ж самі документи зобов'язують фіксувати дані та на вимогу суб'єктів судочинства надавати додаткову інформацію щодо проведених випробувань.

Міжнародний досвід з організації судово-експертної діяльності свідчить про те, що існування вимог до акредитації та, відповідно, їх реалізація сприяють розвитку методичного забезпечення завдяки диференціації досліджень, що проводяться, ефективно сприяють кооперації під час виконання складних багатооб'єктних експертиз і відкривають можливість інформаційного методичного обміну. Валідація методичного забезпечення дає змогу з високою якістю вирішувати теоретичні та практичні завдання.

В акредитованій судово-експертній лабораторії мінімізуються можливі експертні помилки, підвищується ефективність засобів і методів, що використовуються, знижуються матеріальні й тимчасові витрати на здійснення експертиз і досліджень. Однотипні вимоги до експертів відповідних спеціальностей відкривають можливості досягнення

співставних результатів під час дослідження, що підвищує об'єктивність та результативність експертиз, які проводяться.

Висновки

Процес стандартизації судово-експертної діяльності та акредитації судово-експертних лабораторій спрямовано на підвищення рівня проведення метрологічних робіт з метою захисту громадян і національної економіки України від наслідків недостовірних результатів вимірювань. Акредитовані судово-експертні лабораторії завдяки системі міжнародних угод здобувають міжнародне визнання, що полегшує прийняття їхніх даних за кордоном. Це знизить витрати виробників та експортерів шляхом усунення необхідності повторних випробувань в іншій країні.

Після проведення акредитації виконані в судово-експертній лабораторії експертні висновки зможуть приймати як докази іноземні та міжнародні суди.

Стандартизація судово-експертних лабораторій гарантує якість проведених досліджень. Якість вітчизняних послуг і продукції, у свою чергу, має важливе значення в міжнародній конкурентній боротьбі й визначає рівень життя населення та стабільність національної валюти, тобто є чинником національної безпеки.

Список бібліографічних посилань: 1. Новіков В. М., Никитюк О. А. Аналізування вимог нової версії стандарту ДСТУ ISO/IEC 17025. *Метрологія та прилади*. 2018. № 5. С. 36–39. 2. Никитюк О. А., Новіков В. М. Визначення та аналізування головних вимог до компетентності лабораторій. *Метрологія та прилади*. 2020. № 2. С. 68–71. DOI: [https://doi.org/10.33955/2307-2180\(2\)2020.68-71](https://doi.org/10.33955/2307-2180(2)2020.68-71). 3. Новіков В. М., Никитюк О. А. Вимоги до проведення аудитів у лабораторіях. *Лабораторна справа*. 2019. № 3. С. 32–40.

Надійшла до редколегії 21.05.2021

Kuchynska I. V. Standartization of Forensic Activities and Certification of Expert Laboratories as a Factor for the Development of Forensic Examination

The author has carried out the analysis of the perspectives for certification of domestic forensic laboratories for the compliance with international standards, which would contribute to the creation of an effective legal mechanism for the transition to a new level of development of forensic technologies. The main factors of administrative and legal regulation in the field of standardization have been studied. In accordance with the requirements of DSTU ISO / IEC 17025 the principles of organization and implementation of the quality management system (QMS) into forensic laboratories have been determined.

It has been established that the execution of the DSTU ISO / IEC 17025 requirements needs significant resources and financial costs from the laboratory. The author has provided

clarification to the main stages of preparation for certification, which include measures on developing management documentation (Guidelines, Regulations on forensic laboratory, Accreditation Area), on inventory of existing equipment, metrological support of laboratory activities, preparation and submission of applications to the accreditation agency. It has been noted that certified forensic laboratories should use certified expert methods within their activities that can ensure reliable results during the research. Methodologies should be tested in other reputable organizations or validated directly in the laboratory. Considerable attention has been paid to the quality of standard samples, reagents and materials. The emphasis has been placed on the need to participate in proficiency testing programs based on the results of interlaboratory comparative tests as an effective way to monitor the activities of the forensic laboratory.

The author has substantiated the conclusion that the standardization processes of forensic activity and certification of forensic laboratories are aimed at increasing the level of metrological work to protect citizens and the national economy of Ukraine from the consequences of unreliable measurement results.

Key words: standartization of forensic activities, certification of expert laboratories, standard DSTU ISO/IEC 17025, quality management system (QMS), expert opinions.

УДК 343.2.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.26>

Оксана Василівна Пчеліна,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу
а організації досудового слідства (доцент);
 <https://orcid.org/0000-0003-0224-1767>;
e-mail: pchelinaov@icloud.com

**ЗАВДАННЯ І ЗМІСТ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА
ДОСУДОВИМ РОЗСЛІДУВАННЯМ КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ ГРУПОЮ ОСІБ**

Проаналізовано наукові підходи до трактування поняття та значення інституту процесуального керівництва досудовим розслідуванням узагалі, а також з урахуванням специфіки кримінальних правопорушень, учинених групою осіб. Аргументовано, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням є однією з функцій прокурора, спрямованою на забезпечення ефективності кримінального провадження, яка, безперечно, реалізується як процесуальна форма взаємодії з відповідними органами досудового розслідування. Визначено поняття та зміст процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб. Наголошено, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням указаних кримінальних правопорушень має важливе значення для гарантування забезпечення ефективного виконання завдань кримінального провадження.

Ключові слова: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, повноваження прокурора, кримінальні правопорушення, вчинені групою осіб, кримінальне провадження, прокурорський нагляд.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кримінальні правопорушення, вчинені групою осіб, вирізняються з-поміж інших протиправних діянь підвищеною суспільною небезпечністю і складним механізмом учинення. Указані риси таких правопорушень визначають водночас специфіку не лише механізму їх учинення, зумовлену їх груповим характером і відповідними способами вчинення кримінальних правопорушень, а й діяльності з їх виявлення, розкриття та досудового розслідування. Ідеться про те, що вказані ознаки кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, уповноваженим особам слід урахувувати впродовж усіх етапів кримінального провадження. При цьому особлива роль у цій діяльності відводиться прокуророві, який у межах кримінального провадження

на його досудових стадіях з метою забезпечення ефективного вирішення завдання кримінального провадження, передбаченого статтею 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), організовує та здійснює нагляд у формі процесуального керівництва.

Стан дослідження проблеми

Питання становлення інституту процесуального керівництва досудовим розслідуванням, його поняття, зміст і значення в кримінальному провадженні неодноразово досліджували у своїх наукових працях учені-процесуалісти, зокрема О. Д. Антонюк, С. С. Голосов, І. В. Єна, О. В. Капіла, О. Б. Комарницька, В. В. Луцик, Д. М. Мірковець, М. В. Руденко, В. М. Тертишник, В. М. Юрчишин та ін. Проте, не заперечуючи важливий теоретичний і практичний внесок згаданих науковців у дослідження цієї проблематики, доводиться констатувати, що їхні напрацювання стосуються здебільшого загальнотеоретичних положень інституту процесуального керівництва досудовим розслідуванням, зокрема його співвідношення з функціями прокурора. До того ж питання особливостей процесуального керівництва досудовим розслідуванням з урахуванням специфіки окремих категорій кримінальних правопорушень, зокрема вчинених групою осіб, висвітлюються в науковій літературі поверхово, а то й узагалі не досліджуються.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є визначення завдання та змісту процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб. Відповідно до поставленої мети *завданнями* є: дослідити наукові підходи до трактування поняття та значення процесуального керівництва досудовим розслідуванням; викласти авторське розуміння поняття процесуального керівництва досудовим розслідуванням указаних кримінальних правопорушень; з'ясувати зміст діяльності прокурора під час здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, і його обумовленість як завданнями кримінального провадження, так і процесуального керівництва зокрема.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що з урахуванням специфіки механізму вчинення кримінальних правопорушень групою осіб і їх досудового розслідування виокремлено повноваження прокурора, який здійснює процесуальне керівництво вказаним досудовим розслідуванням, а також визначено завдання такого процесуального керівництва.

Виклад основного матеріалу

Інститут процесуального керівництва досудовим розслідуванням є відносно новим у вітчизняному кримінальному процесі й був

запроваджений з ухваленням нині чинного КПК України. Зокрема, в частині 2 ст. 36 КПК України законодавець наводить невичерпний перелік повноважень прокурора, якими той наділяється в межах здійснення ним нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва цим розслідуванням. При цьому згідно з частинною 1 цієї ж статті КПК України прокурор, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, котрі не мають на те законних повноважень, забороняється¹.

Перш ніж визначити завдання і зміст процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, варто згадати пануючі у фаховій літературі підходи до трактування поняття та значення досліджуваного інституту взагалі, а потім з урахуванням специфіки виокремленої групи протиправних діянь подати авторське розуміння процесуального керівництва досудовим розслідуванням указаних кримінальних правопорушень і виокремити його змістові складові.

У науці кримінального процесуального права зустрічаються різні підходи до визначення поняття «процесуальне керівництво», проаналізувавши які можна їх згрупувати таким чином. Одні вчені ототожнюють це поняття з прокурорським наглядом за дотриманням законності в кримінальному провадженні, другі звертають увагу на його відокремлену роль і називають його самостійною функцією прокурора, треті визначають його як одну з форм взаємодії між прокурором та органом досудового розслідування, а четверті пропонують закріпити вказану функцію виключно за керівниками органів досудового розслідування [1, с. 155; 2, с. 50; 3, с. 71–73; 4, с. 178–179; 5, с. 301]. На нашу думку, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням є однією з функцій прокурора, спрямованою на забезпечення ефективності кримінального провадження, яка, безперечно, реалізується як процесуальна форма взаємодії з відповідними органами досудового розслідування. Тобто із зазначеного помітно, що досліджуваній категорії притаманні риси, які характеризують її як різносторонню, багатоаспектну діяльність. Тому неможливо однозначно визначити сутність процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Проте жодних заперечень і сумнівів не викликає той факт, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.06.2021).

кримінальних правопорушень узагалі й тих, які вчинено групою осіб, має важливе значення для гарантування забезпечення ефективного виконання завдань кримінального провадження.

Із вищезазначеного можна дійти висновку, що головні завдання процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, повністю збігаються із завданнями кримінального провадження, визначеними в статті 2 КПК України, а отже, полягають у захисті особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охороні прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, забезпеченні швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура¹. Щоб виконати указані завдання, прокурор, здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, вирішує також проміжні завдання, які в криміналістичній науці узвичаєно йменувати тактичними, зокрема такі, як виявлення всіх співучасників протиправної діяльності, встановлення всіх епізодів протиправної діяльності, вчинених групою осіб, попередження протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень, а в разі її проявів – ужиття своєчасних заходів, спрямованих на її подолання.

Саме завдання процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, визначає характер діяльності прокурора та її зміст. Проаналізувавши положення частини 2 ст. 36 КПК України, враховуючи механізм скоєння кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, а також завдання процесуального керівництва досудовим розслідуванням таких кримінальних правопорушень, вважаємо, що зміст указанного процесуального керівництва відображають такі групи повноважень прокурора:

1) повноваження, спрямовані на своєчасне виявлення кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, їх ефективно досудове розслідування: починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК; доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування; доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення у встановлений прокурором

¹ Там само.

строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи брати у них участь, а в необхідних випадках – особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, визначеному КПК; доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам тощо¹;

2) повноваження, спрямовані на охорону прав, свобод та інтересів законних учасників кримінального провадження: скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих, погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій у випадках, передбачених КПК, чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання; висувати цивільний позов в інтересах держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права, у порядку, передбаченому КПК та законом, тощо²;

3) повноваження, спрямовані на подолання протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень, учинених групою осіб: мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування; ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого за наявності підстав для його відводу, передбачених КПК, або в разі неефективного досудового розслідування; ухвалювати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК, тощо³.

До того ж слід зазначити, що вказані повноваження нерідко переплітаються і можуть водночас вирішувати декілька завдань. Тому здійснене вище групування повноважень прокурора має умовний характер.

Висновки

Отже, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених групою осіб, є однією з функцій прокурора, спрямованою на своєчасне виявлення таких правопорушень, їх ефективно досудове розслідування, охорону прав, свобод та інтересів законних учасників кримінального провадження і на подолання протидії досудовому розслідуванню таких правопорушень, яка реалізується як процесуальна форма взаємодії з відповідними органами досудового розслідування.

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

Список бібліографічних посилань: 1. Мірковець Д. М. Інститут керівництва досудовим слідством за проектом КПК України // Проблеми реформування кримінально-процесуального та кримінального законодавства України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 жовт. 2011 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. С. 152–156. 2. Тищенко С. Суб'єкти взаємодії сторони обвинувачення під час досудового розслідування. *Вісник прокуратури*. 2013. № 1. С. 49–54. 3. Бабкова В. Проблеми здійснення прокурором наглядових повноважень у формі процесуального керівництва під час проведення досудового розслідування. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3. С. 71–73. 4. Юрчишин В. М. Місце і роль прокурора у досудовому розслідуванні та їх відображення в теорії, законодавстві і практиці : монографія. Чернівці : Родовід, 2012. 289 с. 5. Голосов С. С. Процесуальне керівництво прокурором на стадії досудового розслідування. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 300–307.

Надійшла до редколегії 06.06.2021

Pchelina O. V. Tasks and Content of procedural Guidance of Pre-Trial Investigation of Criminal Offenses Committed by a Group of Persons

The author has carried out analysis of scientific approaches to the interpretation of the concept and meaning of the institution of procedural guidance of pre-trial investigation in general, as well as taking into account the specifics of criminal offenses committed by a group of persons. It has been argued that the procedural guidance of pre-trial investigation is one of the functions of the prosecutor aimed at ensuring the effectiveness of criminal proceedings, which is undoubtedly implemented as a procedural form of interaction with the relevant pre-trial investigation agencies. It has been emphasized that the procedural guidance of pre-trial investigation of criminal offenses in general and those committed by a group of persons plays an important role in ensuring the effective implementation of the tasks of criminal proceedings. Procedural guidance of pre-trial investigation of criminal offenses committed by a group of persons has been defined as one of the functions of a prosecutor aimed at timely detection of criminal offenses committed by a group of persons, their effective pre-trial investigation, protection of rights and freedoms of lawful participants in criminal proceedings, on overcoming the opposition to pre-trial investigation of such offenses, which is implemented as a procedural form of interaction with the relevant pre-trial investigation agencies. The content of the procedural guidance of pre-trial investigation of criminal offenses committed by a group of persons has been revealed. It has been offered to present the content of the specified procedural guidance to the following groups of powers of the prosecutor: powers aimed at timely detection of criminal offenses committed by a group of persons, their effective pre-trial investigation; powers aimed at protecting the rights and freedoms of lawful participants in criminal proceedings; powers aimed at overcoming the opposition to pre-trial investigation of criminal offenses committed by a group of persons.

Key words: procedural guidance of pre-trial investigation, prosecutor's powers, criminal offenses committed by a group of persons, criminal proceedings, public prosecutor's supervision.

УДК 343.983.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.27>

Яна Олександрівна Сініцина,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ біологічних досліджень та обліку;

 <https://orcid.org/0000-0003-1755-1987>,
e-mail: yanasinicyna@ukr.net

**АНАЛІЗ ДОДАТКОВИХ МЕТОДІВ ОЧИЩЕННЯ СУМІШЕЙ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДИФЕРЕНЦІЙНОГО ЛІЗИСУ
ЗА СТАТЕВИМИ ЗЛОЧИНАМИ**

Зростання кількості й тяжкості статевих злочинів призводить до збільшення кількості звернень за молекулярно-генетичними експертизами в Експертну службу МВС України для встановлення ДНК-профілю нападника. Стандартна методика диференційного лізису за наявності малої кількості сперми та значної кількості крові й епітеліальних клітин жертви не є ефективною. Розглянуто порівняльний аналіз додаткових методів очищення суміші епітеліальних клітин і сперматозоїдів, які розділено на хімічні (додаткова промивка та інкубація, використання нуклеаз, лізуючого буфера та антитіл) і фізичні методи (лазерна мікродисекція, акустичний лізис, гідродинамічний ефект, мікрочіпи й технологія DEPArray), зазначено переваги та недоліки їх застосування та можливість використання на об'єктах із застарілою спермою і подальшої апробації під час проведення експертних досліджень.

Ключові слова: молекулярно-генетична експертиза, диференційний лізис, статеві злочини, ДНК.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Останніми десятиліттями спостерігається щорічне збільшення кількості злочинів, пов'язаних з неправомірними діями сексуального характеру, та підвищення їх тяжкості. Для визначення особи, причетної до кримінального правопорушення, зазвичай призначають імунологічні та молекулярно-генетичні експертизи. На молекулярно-генетичне дослідження можуть бути направлені вагінальні, ректальні й оральні мазки потерпілої особи, змиви із зовнішніх поверхонь геніталій та шкіри, зрізи нігтьових пластин, спідня білизна, одяг, постільна білизна та презервативи, вилучені на місці події.

Головною проблемою вищезазначених видів об'єктів дослідження є сильне забруднення їх слідами крові у суміші зі слідами сперми. У більшості випадків це відбувається через застосування надмірної фізичної сили під час статевого акту, опір жертви або невідповідність

розмірів інтимних частин правопорушника і жертви, що призводить до кровотечі [1, с. 34]. Наявність крові або великої кількості епітеліальних клітин жертви ускладнює проведення методики диференційного лізису для об'єктів і негативно впливає на ймовірність отримання якісного та повного ДНК-профілю нападника.

Стан дослідження проблеми

Основним доказовим методом виявлення сперматозоїдів в об'єкті дослідження під час проведення судових експертиз в Експертній службі МВС є мікроскопія, яка водночас дає змогу кількісно оцінити співвідношення епітеліальних клітин та сперматозоїдів. Проте ця оцінка є лише приблизною і впливає тільки на кількість промивань у разі використання стандартної методики диференційного лізису. Тому загалом усі науковці, такі як Хінг-Цунг Згао, Ле Ванг, Інг Сун, Бо-Вей Йанг, Ер-Лі Зганг і Ян Є, репрезентують у своїх роботах експериментальні дослідження нових приладів та застосування нових прийомів для більш якісного виділення фракції нападника, порівнюючи їх ефективність з іншими типами методів, наприклад порівнюють метод виділення за допомогою антитіл з додаванням нуклеази з лазерним захопленням сперматозоїдів [2]. Проте автори не виявили статей, які б містили комплексне дослідження та узагальнення найбільш перспективних експериментальних наукових методів для поліпшення стандартної методики виділення під час проведення молекулярно-генетичних досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою роботи є аналіз літературних даних щодо можливих поліпшень методики диференційного лізису для складних випадків змішаних слідів біологічного походження.

Завданнями статті є такі:

- розглянути біологічну основу методики диференційного лізису;
- проаналізувати можливість отримання змішаного ДНК-профілю залежно від використовуваного набору для проведення ампліфікації;
- аналіз додаткових етапів фізичного та хімічного очищення змішаних об'єктів.

Наукова новизна дослідження

У статті розглядаються причини неефективного диференційного лізису й узагальнюються аналіз фізичних і хімічних методів очищення фракції сперми у змішаних слідах, їх переваг та недоліків і можливість їх застосування для апробації в експертних центрах МВС України.

Виклад основного матеріалу

Предмети дослідження, вилучені з місць з'валтувань, у багатьох випадках забруднено слідами крові й виділеннями, які містять значну кількість епітеліальних та інших типів клітин і невелику кількість

сперматозоїдів, тобто ці сліди є змішаними за своєю природою. Найбільш використовуваним методом дослідження такого типу об'єктів для отримання ДНК-профілів причетних осіб є диференційний лізис. Методика диференційного лізису ґрунтується на відмінностях у будові клітинних мембран епітеліальних клітин і сперматозоїдів. Диференційний лізис складається з етапу лізису «епітеліальних» клітин з використанням ТЕ-буфера, бідистильованої деіонізованої води, детергенту (SDS) або інших буферів для лізису клітин з додаванням розчину протеїнази К, декількох повторів відмивання супернатанту з виділеною ДНК та лізису фракції сперми з додаванням розчину протеїнази К, лізуючих буферів або іонообмінної смоли Chelex і дігітотрейтолу (ДТТ) [3, с 14].

Проте суттєвим недоліком диференційного лізису є те, що ця методика може бути неефективною для об'єктів, у яких сперматозоїди є другорядним компонентом суміші, що зумовлює надлишок епітеліальних клітин у фракції сперми та значно зменшує імовірність отримання «чистого» ДНК-профілю нападника. Оскільки ДНК епітеліальних клітин («жіноча» фракція) у змішаному зразку залишається основним компонентом навіть після етапу виділення, то на стадії ампліфікації це призводить до надлишку небажаного продукту ПАР, перешкоджаючи у такий спосіб нормальній ампліфікації алелей, які належать донору сперми («чоловічої» фракції), через що у результаті генетичного аналізу буде отримано змішаний ДНК-профіль.

Загалом усі набори для типування STR-локусів, розроблені для ідентифікації сумішей, гарантують виявлення обох компонентів суміші, проте в певному співвідношенні. Так, для набору AmpFISTR® Identifiler® PCR Amplification Kit (Applied Biosystems) межею виявлення другорядного компонента в суміші є співвідношення 1:10¹, для набору GlobalFiler™ PCR Amplification Kit (Applied Biosystems) це співвідношення становить 1:8, однак навіть за співвідношення 1:15 можна було отримати частковий ДНК-профіль другорядного компонента суміші². Тому додатково доцільно досліджувати об'єкти наборами для типування STR-локусів на Y-хромосомі, оскільки це надає можливість отримати профіль фракції сперми у суміші з «жіночою» фракцією зі співвідношенням 1:2000 та розділити ДНК-профілі декількох чоловіків за співвідношення суміші 1:10 для набору AmpFISTR® Yfiler™ PCR Amplification Kit (Applied Biosystems)³.

¹ AmpFISTR® Identifiler® PCR Amplification Kit : User guide / Applied Biosystems Life Technologies Corporation. 2012. P. 93.

² GlobalFiler™ and GlobalFiler™ IQC PCR Amplification Kits : User guide / Applied Biosystems Life Technologies Corporation. 2019. P. 96.

³ AmpFISTR® Yfiler™ PCR Amplification Kit : User's Manual / Applied Biosystems Life Technologies Corporation. 2006.

Беручи до уваги таку особливість роботи наборів для ампліфікації STR-локусів, учені розробляють методи і додаткові процедури, які застосовуються на етапі виділення ДНК для зменшення кількості епітеліальних клітин у суміші. Указані методи поділяються на два типи: фізичні та хімічні.

Хімічні модифікації диференційного лізису – це етапи дослідження, які додатково застосовують під час проведення стандартної методики диференційного виділення.

1. Додатковий етап промивки суміші здійснюється перед етапом лізису епітеліальних клітин для усунення надлишку клітин та сторонніх забруднень. Для цього об'єкт промивають буфером та детергентом і видаляють супернатант.

2. ДНКаза – це фермент класу ендонуклеаз, який застосовують для додаткового руйнування епітеліальних клітин після етапу лізису «жіночої» фракції з використанням протеїнази К. Застосування ДНКази має певні особливості, а саме необхідність заміни буфера для лізису з іонного детергенту (зазвичай це SDS) на неіонний. Крім того, для якісної роботи ДНКази потрібні наявність у суміші для її активації двовалентних іонів, наприклад Mg^{2+} та Ca^{2+} , та відсутність іонів Na^+ , оскільки вони є інгібітором ферменту. Також перед подальшим проведенням лізису сперматозоїдів слід здійснити інактивацію ДНКази додаванням відновників, SDS і хелаторів металів, таких як EDTA, або нагріванням розчину вище $65^{\circ}C$ протягом 5–10 хв. Інактивація ферменту надасть можливість запобігти втраті ДНК сперматозоїдів. Незважаючи на вищеописані властивості ендонуклеази, метод дає змогу отримати високий вихід ДНК сперматозоїдів і високоякісний STR-профіль [4, с. 3–12].

3. Додатковий етап інкубації – після центрифугування та відділення «жіночої» фракції після першої інкубації осад переноситься до нової пробірки, туди додається свіжа порція буфера та протеїнази К, і проводиться додаткова інкубація протягом 15–30 хв. за початковою методикою. Ефективність та необхідний час інкубації можна визначити за допомогою виготовлення препаратів для вивчення наявності клітин і співвідношення клітинних елементів. Додатковий етап інкубації, за даними науковців, дає змогу зменшити кількість епітеліальних клітин у фракції сперми майже в 90 разів. Крім того, такий етап надає можливість зменшити кількість подальших промивок суміші, що знизить ризик забруднення (контамінації) та втрати клітин сперматозоїдів, особливо якщо промивки експерти проводять вручну [5, с. 174–176].

4. Заміна лізуючого буфера – під час першого етапу лізису зазвичай як буфер використовуються ТЕ-буфер або бідистильована деіонізована вода. Їх можна замінити на аніонний детергент SDS,

приведений до рН 8,5, що руйнує клітинні мембрани, втручаючись у білок-білкові взаємодії, необхідні для забезпечення цілісності мембрани. У суміші з протеїназою К відбувається зменшення концентрації епітеліальних клітин на 85 %. Також такий буфер найбільш корисно використовувати для дослідження об'єктів з незначною кількістю сперми, які довго зберігалися перед направленням на дослідження (до одного року) [6, с. 86–89].

5. Магнітно-активоване сортування клітин з використанням антитіл – метод пасивного диференційного розділення клітин з використанням магнітних шарів, на які наносяться антитіла, специфічні для сперматозоїдів, та подальшим поміщенням їх у зовнішнє магнітне поле, в якому мічені магніти збираються в одну групу, а сперматозоїди на них екстрагуються елююванням, при цьому неполярзовані клітини вимиваються з розчину. Використовуються різні види антитіл, наприклад SP-10, tACE, ADAM2, JLP, проте розглянемо найбільш перспективні з них.

1. MOSPD3 – мембранний білок, специфічний для ссавців, що містить домен білка сперматозоїдів (MSP). Оскільки домен MSP зазвичай міститься в білках, що беруть участь у забезпеченні рухливості сперматозоїдів, вважається, що MOSPD3 бере участь у сперматогенезі. Білок розташовується рівномірно на поверхні сперматозоїдів (голівці, шиї, тілі, проте найбільше у хвості), але відсутній в епітеліальних клітинах піхви. Для отримання чистого якісного ДНК-профілю чоловіка-донора потрібна кількість клітин становить більш ніж 10^4 сперматозоїдів, але оскільки в середньому в одному мілілітрі сперми міститься $5 \cdot 10^7$ сперматозоїдів, то MOSPD3, нанесений на магнітні частки, можна використовувати в об'єктах із місць сексуального насильства [7, с. 909].

2. PH-20, відома як молекула адгезії сперматозоїдів 1 (SPAM1), розташовується на плазматичній мембрані по всій голівці людського сперматозоїда та надає можливість сперматозоїдам без акросоми досягати глікопротеїнової оболонки (Zona pellucida) яйцеклітини під час запліднення. Тому антитіло проти PH-20, нанесене на магніт, специфічно розпізнає та зв'язується з голівкою сперматозоїдів, яка є носієм ДНК, що надає можливість отримати чистий чоловічий STR-профіль з одного джерела у співвідношенні $10^3:10^5$ (сперма / епітелій) до сортування [2].

Перевагою використання антитіл є можливість поєднання їх з ДНКазою і перед проведінням лізису сперматозоїдів для повного видалення будь-якої жіночої ДНК у суміші. Проте значним недоліком цього методу є руйнування структури сперматозоїдів у разі тривалого зберігання об'єктів (більше 10 днів), під час якого може відбуватися втрата хвоста й тіла сперматозоїдів, що унеможливає сортування

сперматозоїдів за допомогою антигенів на їх поверхні. Отже, використання магнітно-активованого сортування клітин з використанням антитіл є неефективним для застарілих та сухих мазків.

Усі хімічні модифікації методики диференційного лізису збільшують якість отриманого ДНК-профілю, проте не є запорукою отримання чистого ДНК-профілю гвалтівника. Це означає, що додавання єдиного реагенту до суміші не призведе до її повного розділення. Тому в разі використання додаткових хімічних методів доцільно комбінувати хімічні компоненти для отримання їх синергічного ефекту. Проте водночас необхідно звернути увагу, що занадто сильний початковий лізис може порушити мембрани не лише епітеліальних клітин, але і сперматозоїдів (особливо в разі їх тривалого зберігання), що призведе до переміщення значної кількості чоловічої ДНК у фракцію виділених епітеліальних клітин.

До фізичних методів належать маніпуляції для виділення окремих сперматозоїдів.

1. Лазерна мікродисекція – це ручний метод, що використовується в судово-медичних лабораторіях для ізоляції окремих клітин певного вибраного типу зі зразка тканини або суміші на препараті. Предметами, необхідними для цієї методики, є мікроскоп для візуалізації клітин, лазер для селективного вилучення певного типу клітин та пробірка для збору вилучених клітин. Перевагами цього методу є значне зменшення імовірності отримання змішаних ДНК-профілів і зменшення рівня інгібіції об'єкта, оскільки клітини переносяться прямо до іншої ємності. Крім того, цей метод є повністю сумісним з наступними етапами ПАР-аналізу та подальшого виділення, а робота в «одній» пробірці мінімізує втрату ДНК на етапах переносу та промивок, у такий спосіб зменшуються шанси контамінації об'єкта дослідження та підвищується чутливість методу [8, с. 91–92].

2. Акустичний диференційний лізис – автоматизований метод, який використовує безконтактні акустичні сили стоячих хвиль у безклапанних мікрофлюїдних пристроях для утримання сперматозоїдів із суміші, отриманої в результаті першого етапу лізису епітеліальних клітин. Метод ґрунтується на різниці в розмірах сперматозоїдів та вільної ДНК і силі, достатній для утримання клітин сперматозоїдів і проходження «жіночої» ДНК крізь акустичне поле. Перевагою цього методу є можливість роботи зі зразками кількістю від мікролітрів до мілілітрів [9, с. 6090].

3. Гідродинамічний ефект у разі малих чисел Рейнольдса – мікроприлад, який складається з ряду розгалужених каналів, які з потоку суміші сортують клітини за їх розміром. Перевагою приладу є простота його конструкції та можливість випуску як одноразової системи для проведення експертиз щодо статевих злочинів [10].

4. Метод сортування на основі мікрочіпів – у підґрунті методу лежать морфологічні відмінності епітеліальних клітин та сперматозоїдів, а саме розмір клітин і питома вага, які впливають на швидкість осідання клітин. Під час роботи приладу відбувається осідання епітеліальних клітин та їх абсорбування на дні вхідного резервуара, тоді як потік переносить сперматозоїди до іншого резервуара. Однак цей метод вимагає достатнього часу (близько 30 хвилин) для осідання «жіночої» фракції клітин [11, с. 746–749].

Додатково в мікрофлюїдні системи (мікрочіпи) можна інтегрувати олігосахаридну послідовність Сіаліл Льюїс (Sialyl-Lewis^x (SLeX)), яка зазвичай перебуває на яйцеклітині та відповідає за зв'язування сперматозоїда з яйцеклітиною для формування зиготи. SLeX має декілька сайтів з'ясування на поверхні сперматозоїда, тому є гарною мішенню для селективного виділення сперматозоїдів із суміші. Пристрій надає можливість за 80 хвилин розділити суміші та провести лізис ДНК спермальної фракції на чіпі. Такий чіп може захоплювати сперматозоїди будь-якої морфології, навіть безхвосту форму, що є перевагою, оскільки цю модифікацію можна використовувати для об'єктів, які вилучено давно та в яких з великою імовірністю відбулось руйнування структури сперматозоїдів [12].

5. Технологія DEPArray™ фірми Menarini Silicon Biosystems, у підґрунті якої лежить явище діелектрофорезу (взаємодії клітин суміші, які містяться в рідині, з неоднорідним електричним полем), яке формується шляхом створення електричного поля над масивом електродів, що перебувають у протифазі з електричним полем сусідніх електродів. Завдяки змінним частотам електричних полів на кожному електроді клітини суміші розподіляються в різних ділянках мікрочіпу залежно від їх індивідуальних діелектричних характеристик, таким чином клітина «захоплюється» певним електричним полем та може переміщуватись по чіпу разом із ним, формуючи однорідні групи клітин.

Із використанням цієї методики можна точно розділити епітеліальні клітини та сперматозоїди й виявити навіть поодинокі голівки сперматозоїдів (мінімально системою показано виявлення 2 сперматозоїдів).

Отже, технологія DEPArray™ має значно вищий рівень роздільної здатності виявлення сперматозоїдів у суміші порівняно з усіма вищезазначеними методиками, може використовуватись під час дослідження зразків з невеликою кількістю сперматозоїдів та є автоматизованою методикою, яка вимагає від оператора мінімальної участі й базових знань у галузі розпізнавання клітин. Крім того, важливими для судового ДНК-аналізу є використання одноразового змінного картриджу для проведення сортування клітин та витрати часу, що становлять 1–1,5 години на проведення аналізу однієї проби. Виявлення

таким методом сперматозоїдів надає можливість одночасно проводити морфологічну ідентифікацію сперматозоїдів та підрахунок вилучених клітин, що усуває необхідність проведення полімеразної ланцюгової реакції в реальному часі для кількісного аналізу ДНК як окремого етапу дослідження. Крім того, можна проводити екстракцію вилучених сперматозоїдів на чіпі без перенесення їх до інших ємностей, що зменшить імовірність контамінації та втрати об'єктів дослідження. Технологія DEPAarray™ покращує успішність проведення ампліфікації завдяки видаленню потенційних інгібіторів із суміші, що дає змогу отримати частковий профіль, придатний для інтерпретації, навіть із двох сперматозоїдів.

Однак недоліком цієї системи є її ціна та нездатність розрізняти суміші клітин одного типу, тобто в разі групового згвалтування після роботи приладу в мазках жертв буде отримано змішані профілі від кількох нападників, що ускладнює інтерпретацію отриманих ДНК-профілів. Утім, розробники стверджують, що наступна версія приладу усуває ці недоліки [13, с. 266–273].

Загалом усі фізичні методи мають високу чутливість, тому можуть правильно розділяти клітини за типами навіть у разі незначної кількості сперматозоїдів, і високу селективність, що гарантує відсутність епітеліальних клітин у «чоловічій» фракції, а деякі з них є рентабельними для рутинного використання у судовій практиці завдяки можливості одноразового використання. Фізичні методи можуть забезпечувати замкнуту систему аналізу об'єктів, що зменшує імовірність контамінації та втрати проби. Проте більшість з них наразі не є автоматизованими та потребують дорогого обладнання. Однак технічна еволюція розвиває можливість автоматизації цих систем для судового молекулярно-генетичного аналізу завдяки інтеграції етапів підготовки проб, обліку кількості клітин та виділення ДНК на одному пристрої, що у майбутньому зменшить час аналізу об'єктів дослідження.

Висновки

Порівнюючи розглянуті фізичні та хімічні методи, можна зробити висновок про значне підвищення ефективності диференційного лізису в разі використання фізичних методів, які цілеспрямовано виявляють і вилучають сперматозоїди із суміші. Проте необхідність наявності певного дорогого обладнання і відсутність комерційного випуску витратних матеріалів для одноразового використання та їх валідаційних досліджень в експертній практиці є значним недоліком фізичних методів розділення сумішей. Водночас можливість застосування хімічних реагентів та додаткових етапів диференційного лізису підвищує імовірність виділення чистої фракції сперматозоїдів, хоча й не повною мірою.

Беручи до уваги можливість комбінування фізичних та різних хімічних методів під час дослідження об'єктів, найбільш доцільним є варіант адаптування розглянутих методик для можливої апробації в ДНК-лабораторіях залежно від наявного обладнання та потужностей лабораторії.

Список бібліографічних посилань: 1. Puri P., Kumar N., Sharma D., Shukla S. Differential organic DNA extraction of semen sample contaminated with blood for the identification of a serial sexual offender: A case report. *Medico-Legal Journal*. 2019. No. 87 (1). Pp. 32–35. DOI: <https://doi.org/10.1177/0025817218789569>. 2. Isolating Sperm from Cell Mixtures Using Magnetic Beads Coupled with an Anti-PH-20 Antibody for Forensic DNA Analysis / X. C. Zhao, L. Wang, J. Sun et al. *PLOS ONE*. 2016. No. 11 (7). DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0159401>. 3. Дяченко Н. М., Ольховець С. О., Лагус В. І. Дослідження ДНК з об'єктів біологічного походження методом полімеразної ланцюгової реакції : метод. рек. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2003. 39 с. 4. Wong H., Mihalovich J. Automation of the Differential Digestion Process of Sexual Assault Evidence. *Journal of Forensic Science*. 2018. Vol. 64, Iss. 2. Pp. 539–550. DOI: <https://doi.org/10.1111/1556-4029.13877>. 5. Timken M. D., Klein S. B., Buoncristiani M. R. Improving the efficacy of the standard DNA differential extraction method for sexual assault evidence. *Forensic Science International: Genetics*. 2018. Vol. 34. Pp. 170–177. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2018.02.014>. 6. Enhanced recovery of spermatozoa and comprehensive lysis of epithelial cells from sexual assault samples having a low cell counts or aged up to one year / J. A. Lounsbury, S. M. Nambiar, A. Karlsson et al. *Forensic Science International: Genetic*. 2018. Vol. 8, Iss. 1. Pp. 84–89. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2013.06.015>. 7. Magnetic bead-based separation of sperm from buccal epithelial cells using a monoclonal antibody against MOSPD3 / X.-B. Li, Q.-S. Wang, Y. Feng et al. *International Journal of Legal Medicine*. 2014. Vol. 128. Pp. 905–911. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00414-014-0983-3>. 8. Meredith M., Bright J.-A., Cockerton S., Vintiner S. Development of a one-tube extraction and amplification method for DNA analysis of sperm and epithelial cells recovered from forensic samples by laser microdissection. *Forensic Science International: Genetics*. 2012. Vol. 6, Iss. 1. Pp. 91–96. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2011.02.007>. 9. Acoustic Differential Extraction for Forensic Analysis of Sexual Assault Evidence / J. V. Norris, M. Evander, K. M. Horsman-Hall et al. *Analytical Chemistry*. 2009. Vol. 81, Iss. 15. Pp. 6089–6095. DOI: <https://doi.org/10.1021/ac900439b>. 10. Separation of sperm and epithelial cells based on the hydrodynamic effect for forensic analysis / W. Liu, W. Chen, R. Liu et al. *Biomicrofluidic*. 2015. Vol. 9, Iss. 4. DOI: <https://doi.org/10.1063/1.4928453>. 11. Separation of Sperm and Epithelial Cells in a Microfabricated Device: Potential Application to Forensic Analysis of Sexual Assault Evidence / K. M. Horsman, S. L. R. Barker, J. P. Ferrance et al. *Analytical Chemistry*. 2005. Vol. 77, Iss. 3. Pp. 742–749. DOI: <https://doi.org/10.1021/>

ac0486239. **12.** A Novel On-Chip Method for Differential Extraction of Sperm in Forensic Cases / F. Inci, M. O. Ozen, Y. Saylan et al. *Advanced Science*. 2018. Vol. 5, Iss. 9. DOI: <https://doi.org/10.1002/adv.201800121>.
13. Williamson V. R., Laris T. M., Romano R., Marciano M. A. Enhanced DNA mixture deconvolution of sexual offense samples using the DEPArray™ system. *Forensic Science International: Genetics*. 2018. Vol. 34. Pp. 265–276. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2018.03.001>.

Надійшла до редакції 03.06.2021

Sinitsyna Ya. O. Analysis of Additional Methods of purification of Mixtures while Conducting Differential Lysis under Sexual Crimes

The article is focused on the problem of studying mixed biological traces during the research of the growing number and severity of sexual crimes. The presence of blood and epithelial cells with a small amount of sperm on things removed at the crime scene and smears from the victim's body, complicates the molecular and genetic examination and the likelihood of obtaining a quality DNA profile from the sperm of the rapist. Therefore, the author has defined chemical basis of the standard method of differential lysis and the correlation of the components of the mixture of epithelial cells and sperm, which can help to get mixed and pure DNA profiles while amplify using the sets AmpFISTR® Identifiler® PCR Amplification Kit, GlobalFiler STR PCR Amp Afication™ PCR Amplification Kit. The author has analyzed literature data on the developed and perspective methods and additional stages of the differential lysis technique for purification of the mixture and aimed at sorting and reducing the number of epithelial cells. Chemical methods of mixture purification have been studied, including additional washing and incubation of the mortar, use of DNases, SDS lysis buffer and magnetic sorting with the use of antibodies (MOSPD3 and RH-20), and physical methods such as laser microdissection, acoustic lysis, hydrodynamic effect in small Reynolds numbers, microchips with additional integration of Cialyl Lewis oligosaccharide sequence and DEPArray technology. The main advantages and disadvantages of the procedures, the possibility of combining with other types, the impact on subsequent stages of molecular and genetic examination and the possibility of automating the research process have been provided for the methods. For the methods, the author has studied the probability of contamination during the procedure and the possibility of using for obsolete traces of sperm, where the destruction of sperm structure occurred. The author has indicated the possibility of automation of physical systems for forensic examination of molecular and genetic analysis by integrating the stages of sample preparation, cell counting and DNA isolation on a single device, which will reduce the time of the analysis of research objects in the future. The analysis of the literature data showed an improvement in the quality of DNA profiles while using the above methods, so it has been offered to use the presented methods for testing in expert practice.

Key words: molecular and genetic examination, differential lysis, sexual crimes, DNA.

УДК 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.28>

Тетяна Григорівна Фоміна,

*доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу
та організації досудового слідства (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9513-1673>,
e-mail: tatianafofomina7777@gmail.com

**МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗДІЙСНЕННЯ МЕДІАЦІЇ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА СТАН ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ
В УКРАЇНІ**

Доведено, що нагальною потребою нашої держави є створення нових дієвих альтернатив офіційному кримінальному переслідуванню, зокрема медіації. Визначено міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні, охарактеризовано процес розвитку в Україні інституту медіації у кримінальному провадженні, висловлено пропозиції щодо вдосконалення процесуального порядку її здійснення. На підставі аналізу міжнародно-правових актів і проектів закону України «Про медіацію» та розгляду пілотних проектів висвітлено сучасні тенденції розвитку медіації у кримінальному провадженні.

Ключові слова: міжнародні стандарти, відновне правосуддя, медіація, кримінальне провадження, угода про примирення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасний євроінтеграційний курс України спрямовано на демократизацію та гуманізацію національного законодавства. Одним із шляхів до цього є запровадження у кримінальному судочинстві відновних процедур, особливе місце серед яких посідає медіація. Головна ідея медіації полягає у примиренні сторін, відшкодуванні завданої потерпілому шкоди й усвідомленні правопорушником моральної і правової відповідальності за свої дії. Цей спосіб вирішення конфліктів сприяє реінтеграції правопорушника в суспільство, запобіганню рецидиву та спрощенню розгляду окремих категорій кримінальних проваджень.

Україна перебуває лише на етапі формування моделі відновного правосуддя, однак уже можна з упевненістю констатувати, що необхідність запровадження інституту медіації правники підтримують. Більшість дослідників вважає, що інститут медіації є найперспективнішою формою альтернативного врегулювання кримінально-правових конфліктів [1, с. 230–233; 2, с. 25]. Отже, передумови для запровадження медіації на теренах України існують уже певний період

часу. Втім, повноцінного вноормування цей інститут не отримав, що зумовлює цікавість науковців до нього.

Стан дослідження проблеми

Вивченню проблем застосування примирних процедур у кримінальному процесі присвячено роботи таких вітчизняних і зарубіжних учених, як І. Айртсен, Х. Бесемер, І. А. Войтюк, В. І. Галаган, М. Гроенхейзен, Д. Маєрс, В. Т. Маляренко, Т. Маршал, Г. Мате, П. Мілберн, Д. Несс, С. Г. Пен, М. Райт, А. Р. Туманянц, Н. Турман, Г. Є. Тюрін, В. Фрич, Н. С. Шатіхіна, М. К. Якимчук та ін. Останнім часом на рівні монографічних і дисертаційних досліджень окреслене питання вивчали Р. Ф. Аракелян [3] та Н. В. Нестор [4]. Ураховуючи постійно зростаючу наукову цікавість до зазначеної теми, доволі актуальним питанням є вивчення та розкриття проблематики становлення медіації в Україні та визначення перспектив розвитку програм відновного правосуддя у кримінальному провадженні.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є висвітлення теоретико-прикладних питань розвитку та становлення медіації у кримінальному провадженні в Україні. Ця мета зумовлює постановку таких *завдань*: по-перше, визначити міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні; по-друге, охарактеризувати процес розвитку в Україні інституту медіації у кримінальному провадженні; по-третє, висловити пропозиції щодо вдосконалення процесуального порядку її здійснення.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу міжнародних стандартів здійснення медіації у кримінальному провадженні, проектів закону України «Про медіацію» та розгляду пілотних проектів висвітлено сучасні тенденції розвитку медіації у кримінальному провадженні й запропоновано шляхи регламентації її процесуального порядку.

Виклад основного матеріалу

Міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні. Одним з альтернативних способів урегулювання кримінально-правових спорів (конфліктів) у багатьох державах є медіація. Так, у кримінальному судочинстві вона активно застосовується в країнах Європи, в Австралії та у США. Натомість у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України не закріплено норми, які би повною мірою регулювали вирішення конфлікту шляхом здійснення медіації.

Передумови для запровадження цього інституту на теренах України існують уже певний період часу. Вони втілилися у рекомендаціях і рішеннях Ради Європи. Зокрема, в одному з основних міжнародних документів щодо реалізації програм відновного правосуддя, а саме у

Рекомендації № R(99)19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах, від 15 вересня 1999 р., наголошено на необхідності розвитку та впровадження програм відновного правосуддя в національні системи права¹. Тут ідеться про використання медіації у кримінальних справах як гнучкого, всеохоплюючого, спрямованого на вирішення проблем доповнення або як альтернативи традиційному судовому розгляду. У Рекомендації № R(99)19 розкрито правову основу для її запровадження, зокрема наголошено, що законодавство має сприяти розвитку медіації у кримінальних справах.

Також серед документів, які безпосередньо стосуються неповнолітніх правопорушників, слід виокремити Рекомендацію 20(2003) Комітету Ради міністрів державам-членам «Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх». Зокрема, у п. 7 Рекомендації вказано, що «необхідно продовжувати створення нових дієвих альтернатив офіційному кримінальному переслідуванню. Ці альтернативи мають бути частиною звичайної процедури, повинні відповідати принципу пропорційності, відображати інтереси неповнолітнього і, як правило, застосовуватися виключно до справ, за якими неповнолітній визнає свою провину»².

Увагу також слід звернути на Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації у кримінальних справах від 7 грудня 2007 р. Зокрема, у пунктах 9–10 передбачено, що «в цілях забезпечення широкої та рівної доступності медіаційних послуг слід вживати заходів із заохочення і запровадження ефективних моделей медіації на якомога великих територіях і на всіх етапах процесу кримінального правосуддя, включаючи етап виконання покарань. Державам-учасницям належить визнати корисність моделей медіації та сприяти реалізації як вже наявних, так і нових подібних моделей шляхом надання фінансової та іншої підтримки»³.

¹ Рекомендація № R(99)19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах : від 15.09.1999 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828 (дата звернення: 16.06.2021).

² Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 24.09.2003 № Rec 20(2003) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_865 (дата звернення: 16.06.2021).

³ Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах : від 07.12.2007 // Виадук-Телеком : сайт. URL: <https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/>

Також слід зауважити, що 21 травня 2008 р. Європейський Союз ухвалив Директиву № 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу, метою якої є спрощення доступу до методів альтернативного врегулювання спорів і сприяння мирному вирішенню спорів шляхом стимулювання використання медіації та забезпечення збалансованих взаємовідносин між медіацією і судовим провадженням¹.

Аналіз міжнародних правових актів показав, що законодавча регламентація медіації відповідатиме загальній позиції нашої держави щодо гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу.

Запровадження медіації у кримінальному судочинстві України. Наразі законодавство України не регулює процедуру медіації, однак необхідність унормування цього питання є безсумнівною. Для обґрунтування цієї думки насамперед слід згадати положення статті 124 Конституції України, де встановлено, що закон може визначати обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору². Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки серед системи завдань (п. 5.4.) передбачалося розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема шляхом практичного впровадження інституту медіації³. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки у пункті 4.1.5 серед шляхів розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів передбачає «встановлення для окремих, визначених законом, категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів з використанням медіації та інших практик», а також «запровадження та розвиток інституту медіації»⁴.

7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\$FILE/Керівні%20принципи%20№%2013.pdf (дата звернення: 16.06.2021).

¹ Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах : від 21.05.2008 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95 (дата звернення: 16.06.2021).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 16.06.2021).

³ Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 16.06.2021). Втратив чинність.

⁴ Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 12.06.2021 № 231/2021 //

Ідея запровадження медіації формується на національному рівні вже тривалий час. Зокрема, Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 р.¹, а також Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р., передбачають необхідність застосування процедур відновного і примирного правосуддя, що визнано пріоритетом створення альтернативних позасудових способів розв'язання спорів².

Крім того, ще протягом 2004–2006 рр. на необхідність застосування медіації у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх в Україні звертав увагу Верховний Суд України. Зокрема, у постановах Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 р. № 5³ та «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2⁴ судам прямо рекомендовано залучати для проведення процедур примирення (медіації) відповідні громадські організації та осіб, які займаються примиренням потерпілих із неповнолітніми.

Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137> (дата звернення: 16.06.2021); Пропозиції Міжрегіональної робочої групи Регіональних рад з питань реформи правосуддя до Стратегії сталого розвитку судової системи на 2021–2025 роки // Pravo-justice : сайт. URL: <https://pravojustice.eu/storage/app/media/rrrp-do-strategii19012021v5.pdf> (дата звернення: 16.06.2021).

¹ Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 16.06.2021).

² Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. Указом Президента України від 08.04.2008 № 311/2008 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008> (дата звернення: 16.06.2021).

³ Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04> (дата звернення: 16.06.2021).

⁴ Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 2 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06> (дата звернення: 16.06.2021).

Слід звернути увагу на те, що 7 вересня 2019 р. міністр юстиції України підписав від імені України Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про Міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації (Сінгапурська конвенція про медіацію)¹. З метою ратифікації та імплементації вказаної Конвенції Україні необхідно ухвалити спеціальний закон, який визначатиме основні положення, зокрема щодо сфери застосування медіації, процедури її проведення та статусу медіаторів.

Ураховуючи необхідність запровадження медіації у кримінальному судочинстві, представники законодавчої ініціативи вже неодноразово пропонували своє бачення вирішення цієї проблеми. З метою виконання зазначених вимог та запровадження інституту медіації в Україні було розроблено та подано на розгляд до Верховної Ради кілька проєктів закону «Про медіацію», зокрема проєкт від 17 грудня 2015 р. № 3665², проєкт від 28 грудня 2019 р. № 2706³, проєкт від 19 травня 2020 р. № 3504⁴ і проєкт від 4 червня 2020 р. № 3504-1⁵.

Проєкт Закону України «Про медіацію» від 17 грудня 2015 р. № 3665 викликав багато зауважень, зокрема через те, що в ньому не були враховані повною мірою наявні міжнародні та європейські стандарти щодо медіації, а окремі стандарти і рекомендації не знайшли нормативного втілення. Крім того, у цьому проєкті був відсутній комплексний підхід до предмета правового регулювання⁶.

¹ Україна приєдналася до Сінгапурської конвенції щодо медіації // Міністерство юстиції України : офіц. сайт. 07.08.2019. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraine-priednalasya-do-singapurskoi-konventsii-schodo-mediatsii?fbclid=iwar2zkejzfgcpgsawtq66i_ivjllquk-hpha0yt5o0gdz1d4f-ecxnm2tu (дата звернення: 16.06.2021).

² Проєкт Закону про медіацію : від 17.12.2015 № 3665 / ініціатори А. І. Шкрум, В. Ю. Пташник, О. І. Сироїд та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9 (дата звернення: 16.06.2021).

³ Проєкт Закону про медіацію : від 28.12.2019 № 2706 / ініціатор О. В. Гончарук // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67831 (дата звернення: 16.06.2021).

⁴ Проєкт Закону про медіацію : від 19.05.2020 № 3504 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877 (дата звернення: 16.06.2021).

⁵ Проєкт Закону про медіацію : від 04.06.2020 № 3504-1 / ініціатори А. А. Клочко, Т. М. Плачкова, О. А. Качура та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69023 (дата звернення: 16.06.2021).

⁶ Зауваження Головного юридичного управління до проєкту Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 3665) : від 21.02.2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=57463&pf35401=477316> (дата звернення: 16.06.2021).

Наступний проєкт Закону України «Про медіацію» від 28 грудня 2019 р. № 2706 також зазнав критики. Так, серед зауважень та пропозицій, висловлених Головним науково-експертним управлінням, було вказано на необхідність додати до закону окрему статтю з визначенням змісту основних термінів, які в ньому застосовуються, та на недостатню чіткість значної кількості питань, що мають суттєве значення для належного регулювання медіації. Зокрема, йдеться про необхідність визначення у проєкті правового статусу «об'єднання медіаторів» та «організації, що забезпечує проведення медіації» (не обмежуючись визначенням змісту цих термінів), змісту та основних умов «медіаційної угоди» тощо¹. Цей законопроєкт 4 березня 2020 р. було відкликано.

Наразі існує ще один проєкт Закону «Про медіацію» – від 19 травня 2020 р. № 3504. Його було ухвалено 15 липня 2020 р. у першому читанні. У ньому пропонується визначити правові засади та порядок проведення медіації в Україні, які полягають у такому: «а) процедура медіації застосовуватиметься у будь-яких конфліктах (спорах), які виникають, зокрема, з цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних правовідносин, а також у кримінальних провадженнях при укладенні угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим та в інших сферах суспільних відносин; б) фізичні та юридичні особи зможуть звернутись до медіатора для проведення медіації як до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, так і під час судового, третейського чи арбітражного провадження або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу; в) медіація проводитиметься за взаємною згодою сторін медіації відповідно до принципів добровільності; конфіденційності; незалежності та нейтральності, неупередженості медіатора; самовизначення та рівності прав сторін медіації; г) набути статус медіатора зможе будь-яка фізична особа, яка має вищу освіту та пройшла базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами»². Також у проєкті закону визначено права та обов'язки медіатора і сторін медіації, порядок проведення медіації та вимоги до договору про медіацію й до угоди про врегулювання конфлікту (спору) за результатами медіації.

¹ Висновок Головного науково-експертного управління на проєкт Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 2706) : від 14.02.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=67831&pf35401=521171> (дата звернення: 16.06.2021).

² Проєкт Закону про медіацію : від 19.05.2020 № 3504 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877 (дата звернення: 16.06.2021).

Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України підтримує думку про необхідність законодавчого визначення медіації як ефективного способу вирішення правових спорів (конфліктів), проте висловлює щодо змісту законопроекту від 19 травня 2020 р. № 3504 деякі зауваження та пропозиції¹. Цей законопроект підтримали низка науковців та деякі громадські організації. Вони вважають, що законопроект створює рамкові умови для розвитку медіації у динаміці, що враховує потреби українського суспільства; його покликано сформувати довіру суспільства до альтернативних позасудових способів урегулювання спорів.

Аналіз законотворчої діяльності щодо запровадження медіації в Україні засвідчив тривалий шлях унормування цього питання. Протягом останніх років до Верховної Ради України було подано на розгляд декілька проєктів закону «Про медіацію». Втім, жоден з них не ухвалено. Натомість аналіз законопроекту від 19 травня 2020 р. № 3504 надає можливість зрозуміти, що під час його підготовки враховано пропозиції та зауваження, які були висловлені щодо його попередників. Отже, слід підтримати представників законодавчої ініціативи та наголосити на необхідності закріплення на законодавчому рівні можливості проведення процедури медіації шляхом ухвалення цього законопроекту у другому читанні.

Комплексний підхід до предмета правового регулювання медіації зумовлює розгляд питання про доцільність ухвалення не лише Закону України «Про медіацію», а й «Про медіацію в кримінальному провадженні». Зокрема, цю пропозицію обстоює Р. Ф. Аракелян [3, с. 9]. На наше переконання, в ухваленні такого закону потреби немає. Процесуальний порядок здійснення кримінального провадження регламентовано КПК України. Відповідно, процедуру здійснення медіації на стадії як досудового розслідування, так і судового розгляду необхідно регламентувати шляхом: 1) ухвалення Закону України «Про медіацію», 2) внесення системних змін до КПК України.

Попри відсутність законодавчого підґрунтя, в Україні є досвід застосування процедури медіації у кримінальному провадженні. Зокрема, в нашій державі реалізуються два пілотних проєкти, які засвідчили позитивні результати у цьому напрямі: «Впровадження відновного правосуддя в Україні» та «Програма відновлення неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення».

¹ Висновок Комітету з питань правової політики Верховної Ради України від 01.07.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=68877&pf35401=531189> (дата звернення: 16.06.2021).

Проект «Впровадження відновного правосуддя в Україні» реалізовувався за підтримки Фонду Демократії Організації Об'єднаних Націй (ФДООН (UNDEF)) з 1 травня 2019 р. до 31 жовтня 2020 р. Він має на меті розробити механізм застосування відновного правосуддя в системі кримінальної юстиції України шляхом створення платформ відновного правосуддя в 6 регіонах України (Одесі, Миколаєві, Харкові, Івано-Франківську, Львові, Сєвєродонецьку)¹. У межах цього проєкту вже розроблено механізм упровадження відновного правосуддя у кримінальному провадженні в суді першої інстанції².

Пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» впроваджується на базі системи надання безоплатної правової допомоги³. Цей проєкт запроваджено з 5 лютого 2019 р. у 6 регіонах України, а з 28 квітня 2020 р. його поширено на всю територію нашої держави.

Висновки

Це дослідження надає можливість сформулювати певні висновки.

1. Запровадження медіації у кримінальному судочинстві як необхідна умова розвитку національної системи права знайшло відображення у міжнародно-правових документах, виконувати які зобов'язалася Україна. Традиційна система кримінальної юстиції не може запропонувати ефективного вирішення проблеми поводження з особами, які вчинили кримінальне правопорушення. Отже, нагальною потребою нашої держави є створення нових дієвих альтернатив офіційному кримінальному переслідуванню, зокрема медіації.

2. Аналіз законотворчої діяльності щодо запровадження медіації в Україні засвідчив тривалий шлях її впровадження. Протягом останніх років до Верховної Ради України було подано на розгляд декілька проєктів закону «Про медіацію». Втім, жоден із них не ухвалено. Ми підтримуємо представників законодавчої ініціативи та наголошуємо на необхідності закріплення на законодавчому рівні можливості проведення процедури медіації шляхом ухвалення проєкту Закону

¹ Впровадження відновного правосуддя в Україні (короткий опис проєкту) // Інструмент миру і розуміння : сайт. URL: <http://ipcg.org.ua/upload/korotkiy-opis-proektu-vprovadzennya-vp.pdf> (дата звернення: 16.06.2021).

² Механізм впровадження відновного правосуддя у кримінальному провадженні в суді першої інстанції // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://cz.hr.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud2035/Untitled.pdf (дата звернення: 16.06.2021).

³ Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ М-ва юстиції України, Ген. прокуратури України від 21.01.2019 № 172/5/10 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19> (дата звернення: 16.06.2021).

України «Про медіацію» від 19 травня 2020 р. № 3504 у другому читанні.

3. Медіація в Україні не була повноцінно втілена через відсутність законодавчого підґрунтя. Разом із тим на сьогодні вже реалізовано окремі заходи на шляху запровадження медіації у кримінальному процесі. Так, КПК України передбачає можливість укладення угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим. Однак, допускаючи можливість укладення угоди про примирення, кримінальне процесуальне законодавство безпосередньо саму процедуру медіації не врегулює. Уважаємо, що процесуальний порядок здійснення медіації під час кримінального провадження необхідно регламентувати шляхом: 1) ухвалення Закону України «Про медіацію»; 2) внесення системних змін до КПК України.

4. Попри відсутність законодавчого підґрунтя, наша країна має досвід застосування процедури медіації у кримінальному провадженні. Починаючи з 2019 р., в Україні реалізуються два пілотних проєкти, які показали позитивні результати: «Програма відновлення неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» та «Впровадження відновного правосуддя в Україні». Результати реалізації цих проєктів довели, що процедура медіації має безперечні переваги над каральним правосуддям.

Питання порядку здійснення медіації у кримінальному провадженні ми більш детально охарактеризуємо у подальших працях.

Список бібліографічних посилань: 1. Тюрін Г. Є. Організаційно-правові основи участі прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод : монографія. Харків : Право, 2015. 288 с. 2. Фрич В., Комарницька О. Медіація (примирення) як альтернатива судовому розгляду кримінальних проваджень. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 24–26. 3. Аракелян Р. Ф. Впровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 331 с. 4. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Алерта, 2018. 182 с.

Надійшла до редколегії 17.06.2021

Fomina T. H. International Standards of Implementing Mediation within Criminal Proceedings and the State of Its Realization in Ukraine

International standards for mediation in criminal proceedings have been defined; the process of development of the institution of mediation in criminal proceedings in Ukraine has been characterized; propositions on improving the procedure for mediation in criminal proceedings have been expressed.

It has been established that the introduction of mediation in criminal proceedings, as a necessary condition for the development of the national legal system, was reflected in many international legal instruments that Ukraine had undertaken to execute. The traditional system of criminal justice cannot offer an effective solution to the problem of dealing with persons who committed a criminal offense. It has been proved that the urgent need of our state is to create new effective alternatives to official criminal prosecution, in particular mediation.

The analysis of legislative activity on introducing mediation in Ukraine has been carried out. Representatives of the legislative initiative on the need to consolidate the possibility of conducting a mediation procedure at the legislative level by adopting the draft Law of Ukraine "On Mediation" dated from May 19, 2020 No. 3504 in the second reading.

It has been defined that mediation in Ukraine is not fully implemented, since there is no legal basis. At the same time, some measures have been implemented in Ukraine to introduce mediation in criminal proceedings. Thus, the Criminal Procedural Code of Ukraine provides the possibility of concluding a conciliation agreement between the victim and the suspect, the accused. At the same time, allowing the possibility of concluding a conciliation agreement, the criminal procedural legislation does not directly regulate the mediation procedure. It has been substantiated that the procedure for mediation during criminal proceedings should be regulated by: 1) adoption of the Law of Ukraine "On Mediation"; 2) making systemic amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine.

Particular attention has been paid to the fact that, despite the lack of a legal basis, our country has experience in applying the mediation procedure in criminal proceedings. Starting from 2019, two pilot projects have been implementing in Ukraine, which demonstrated positive results in this direction: "Restorative Program of Juveniles Suspected in Committing a Criminal Offense" and "Implementation of Restorative Justice in Ukraine". The results of the implementation of these projects have proved that the mediation procedure has indisputable advantages over punitive justice.

Key words: international standards, restorative justice, mediation, criminal proceedings, conciliation agreement.

Катерина Анатоліївна Шаповал,

Харківський національний університет внутрішніх справ (ад'юнкт);

 <https://orcid.org/0000-0003-1826-5261>,

e-mail: katjshapoval@ukr.net

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ, УЧИНЕНИХ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Розкрито деякі особливості тактики проведення окремих слідчих (розушукових) дій під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства. На підставі вивченої наукової літератури, судової та слідчої практики визначено перелік окремих слідчих (розушукових) дій, які найбільш доцільно проводити під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, а саме: огляд місця події, допит з використанням відповідних тактичних прийомів, а також деякі особливості їх проведення.

Ключові слова: вбивство, домашнє насильство, огляд місця події, допит, тактичний прийом.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні домашнє насильство – досить розповсюджене явище в нашому суспільстві. Існує безліч факторів, що спонукають осіб до вчинення домашнього насильства, такі як безробіття, можливість уживання алкогольних напоїв і наркотичних речовин, а також наявність в особи особливого емоційного стану тощо. Наша країна бачить гостру проблему домашнього насильства та вживає заходів щодо її розв'язання. Але існує безліч кримінальних правопорушень, які вчиняються у зв'язку із застосуванням домашнього насильства. На практиці виникають ситуації, де вбивства розслідують та направляють до суду без з'ясування та встановлення факту домашнього насильства.

Зокрема, на науковому рівні цей вид вбивства не виокремлюється, що негативно відбивається на практичній діяльності органів досудового розслідування, слідчі не звертають уваги на певні деталі, що свідчать про раніше вчинені факти домашнього насильства, а жертви насильства, у свою чергу, не звертаються за допомогою до правоохоронних органів.

Отже, виникає необхідність розробити методик у розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства,

що міститиме практичні рекомендації з питань проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Стан дослідження проблеми

Актуальність дослідження питань проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, уявляється очевидною.

Значний внесок у дослідження проблем розслідування домашнього насильства внесли такі вчені, як Л. В. Крижна [1], М. Г. Кузнецов [2], О. В. Пчеліна [3] та ін. Проте, враховуючи особливості вчинення домашнього насильства, що, як правило, передує вчиненню вбивства, питання тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень залишилися поза увагою та потребують окремого аналізу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення деяких особливостей тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, а саме тактики проведення огляду місця події і тактики допиту з використанням відповідних тактичних прийомів. Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: 1) визначити і проаналізувати найбільш розповсюджені окремі слідчі (розшукові) дії під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства; 2) установити тактичні особливості їх проведення; 3) на підставі аналізу слідчої та судової практики зазначити статистичні дані, що стосуються тематики дослідження.

Наукова новизна дослідження

Погіршення ситуації з домашнім насильством потребує розроблення практичних рекомендацій з питань, націлених на вирішення завдань практичної спрямованості. Повний аналіз та визначення особливостей тактики проведення окремих (слідчих) розшукових дій під час розслідування вбивств у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, запропоновані автором цієї статті, можуть бути застосовані слідчими під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень, а також можуть використовуватись під час дослідження питань формування окремої криміналістичної методики.

Виклад основного матеріалу

Домашнє насильство з кожним днем набуває дедалі більшого поширення і може ставати передумовою вчинення інших кримінальних правопорушень, серед яких найтяжчим є вбивство. Як свідчить аналіз слідчої та судової практики, під час розслідування вбивств

слідчі недосконало досліджують причини, що сприяли вчиненню вбивства, стан відносин у сім'ї, психологічний стан осіб, причетних до вчинення вбивства, тощо.

За даними слідчої та судової практики, вбивства, вчинені із застосуванням домашнього насильства, мають ситуативний характер на основі насильства, що здійснюється систематично. Отже, цей вид убивств учиняється без заздалегідь спланованих дій. Відповідно, обов'язковими слідчими (розшуковими) діями під час розслідування вбивств, учинених із застосуванням домашнього насильства, є огляд місця події і допит з використанням відповідних тактичних прийомів.

Зокрема, місцем учинення вбивств із застосуванням домашнього насильства є спільне місце проживання осіб. Під час статистичного аналізу вбивств, з опису яких явно випливає систематичне вчинення різного домашнього насильства, встановлено, що найбільша їх кількість вчиняється у квартирі – 43 %, приватному будинку – 37 %, на подвір'ї – 8 %, у приміщенні літньої кухні – 6 %, у гаражі та в інших місцях – по 3 %.

Так, погоджуючись з ученими, зауважимо, що під час проведення огляду місця події вирішуються основні завдання, які є спільними для всіх категорій злочинів: з'ясування обстановки місця події, а також інших обставин, що мають значення для справи; виявлення слідів злочину та інших речових доказів; висування первинних слідчих версій про подію злочину і його учасників; отримання вихідних даних для проведення оперативно-розшукових заходів і планування подальших слідчих дій [4, с. 230]. Отже, під час проведення огляду місця події за фактом убивства у зв'язку з домашнім насильством слід звернути увагу на обстановку: стан меблів, наявність легкодоступних ключо-різальних предметів, ознаки вчинення опору на одязі та взагалі в приміщенні, наявність побитого посуду, безладу тощо.

Особливої уваги потребує огляд трупа, який необхідно проводити за участю судово-медичного експерта чи лікаря [5, с. 113]. До протоколу огляду трупа обов'язково заносяться відомості про місцезнаходження трупа, його положення, механізм нанесення тілесних ушкоджень, наявність знарядь учинення вбивства, наявність ознак раніше вчиненого фізичного насильства, наявність предметів у руках чи поряд, якими потерпілий за життя міг погрожувати вбивці, тощо.

Необхідно зазначити, що вбивствам із застосуванням домашнього насильства передують відповідні ситуативні відносини осіб, між якими відбуваються систематичні конфлікти. Неабияке значення має також характер поведінки потерпілого, тобто сприяння вчиненню злочину. Аналіз кримінальних проваджень надає можливість зробити висновок, що 66 % потерпілих від убивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, у момент учинення кримінального

правопорушення перебували у стані алкогольного сп'яніння, а серед підозрюваних лише 34 % були нападитку.

Також у всіх випадках простежується неочікуване виникнення умислу на вбивство. Цікавим є факт, що, як свідчить аналіз кримінальних проваджень, вбивцями у 54 % випадків є жінки, а жертвами домашнього насильства вони були у 69 % кримінальних проваджень. Так, можна зробити висновок, що жертви домашнього насильства в переважній більшості виступають вбивцями внаслідок свого емоційного стану і тривалих знущань з боку кривдника. Свідками під час розслідування вбивств, учинених із застосуванням домашнього насильства, можуть бути діти, батьки, інші родичі, сусіди, колеги по роботі, працівники швидкої допомоги, сімейні лікарі, працівники правоохоронних органів та інші. Потерпілими у вбивствах із застосуванням домашнього насильства можуть виступати батьки, діти чи інші родичі вбитої особи.

Отже, характер стосунків між потерпілим та підозрюваним можна встановити за допомогою допитів з використанням відповідних тактичних прийомів, процесуальний порядок проведення яких регламентовано статтями 224–227 КПК України¹. Допит за своєю природою є спілкуванням слідчого з допитуваною особою з метою отримання інформації, необхідної для розслідування кримінального провадження, у розглядуваному випадку – за фактом убивства, вчиненого у зв'язку з домашнім насильством. Ця слідча дія є найрозповсюдженішою і водночас найскладнішою, тому що від комплексу навичок, які має слідчий, залежить результат допиту – якість та кількість отриманої інформації. Так, це можуть бути професійні навички, загальна обізнаність, вміння спілкування з людьми, розпізнання психологічних особливостей допитуваних, уміння застосовувати тактико-криміналістичні прийоми тощо.

Ми поділяємо думку вчених, які наголошують, що вибір тактики допиту слідчим залежить від багатьох факторів, які в кожній конкретній ситуації можуть відрізнитися і залежать, зокрема, від ситуації допиту (первинний, повторний, наявність психологічного контакту тощо), процесуального становища допитуваного і рівня його зацікавленості в результатах розслідування (як правило, у вбивствах, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, винні особи визнають свою вину та допомагають слідству в 97 % кримінальних проваджень), особливостей допитуваної особи (віку, статі,

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.05.2021).

характеру, рівня правової поінформованості, наявності злочинного досвіду тощо), характеру інформації і доказів, які є у слідства, тощо [6, с. 60–61, 7, с. 35].

Зокрема, під час проведення допитів щодо розслідування зазначеної категорії кримінальних проваджень доцільно використовувати тактичні прийоми: встановлення психологічного контакту з допитуваним, спонукання до надання достовірних показань, усунення суперечностей у показаннях, відновлення в пам'яті допитуваного подій злочину або подій, що йому передували, викриття неправдивих показань, спостереження за поведінкою допитуваного та психофізіологічними реакціями. На допомогу тактичним прийомам під час проведення допиту слідчий може використовувати речові докази, фотознімки, схеми, малюнки, відеозаписи тощо.

Слід наголосити, що окрему увагу слід приділяти саме налагодженню психологічного контакту. Психологічний контакт – це не взаємодія і не взаємовідносини між учасниками допиту, це найбільш сприятлива психологічна «атмосфера», яка допомагає їх взаємодії та взаємовідносинам, це певний «настрій» на спілкування [8, с. 10].

Так, під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із домашнім насильством, обов'язково слід звертати увагу на психологічний стан підозрюваного та детально його дослідити.

Одним із тактичних прийомів допиту є спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізіологічними реакціями. Таке спостереження надає можливість виявити неправду або невідповідність (перекручення) у показаннях допитуваного. Ці зовнішні прояви його поведінки не можна зафіксувати у протоколі, вони не мають доказового значення, але можуть допомогти слідчому побудувати під час допиту свою лінію поведінки та сприяти застосуванню тактичних прийомів залежно від реакцій допитуваного на ті чи інші питання. Проте іноді слідчому не вдається у повному обсязі спостерігати за поведінкою допитуваного у зв'язку з можливими факторами, що відвертають увагу. Наприклад, слідчий може в певні моменти зосередитись на написанні протоколу, не помічаючи прихованої реакції підозрюваного на запитання. Однак у разі відеофіксації можна переглянути відеозапис та зосередити увагу на таких моментах. Після перегляду отриману інформацію можна використати для розроблення тактичних прийомів повторних допитів. Крім того, у подальшому можна провести огляд отриманих відеоматеріалів за участю спеціаліста-психолога, який висловить свої думки щодо тих чи інших реакцій допитуваної особи. Отже, можна отримати додаткове джерело доказів у вигляді протоколу огляду [9, с. 128].

На нашу думку, залучення спеціаліста-психолога відіграє важливу роль. З його допомогою можна розшифрувати ставлення особи

до вчиненого злочинного діяння, простежити емоції, викликані спогадами, тощо.

Висновки

За результатами дослідження встановлено, що у 97 % випадків підозрювані особи сприяли розслідуванню вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, при цьому підозрюваними в більше ніж половині кримінальних проваджень були жінки. Найрозповсюдженішим місцем учинення вбивств у зв'язку з домашнім насильством була квартира, а слідами, що свідчили про вчинення незаконних дій, були сліди опору (розірваний одяг, безлад у приміщенні), залишені на місці знаряддя вчинення злочину (як правило, колючо-різальні побутові предмети), сліди, що свідчили про вживання алкогольних напоїв, тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, ми зазначили деякі особливості проведення таких слідчих (розшукових) дій, як огляд місця події, допити з використанням відповідних тактичних прийомів, що містять практичні рекомендації з питань тактики їх проведення і можуть бути використані для розроблення цілісної методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, націлені на вирішення завдань практичної спрямованості.

До тактичних прийомів проведення допиту, які доцільно застосовувати під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, слід віднести такі: встановлення психологічного контакту з допитуваним, спонукання до надання достовірних показань, усунення суперечностей у показаннях, відновлення в пам'яті допитуваного подій злочину або подій, що йому передували, викриття неправдивих показань, спостереження за поведінкою допитуваного та психофізіологічними реакціями, використання відеофіксації допиту.

Список бібліографічних посилань: 1. Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект). Київ, 2003. 105 с. 2. Кузнецов М. Г. Домашнє насильство: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 20 с. 3. Пчеліна О. В. Перспективність побудови методики розслідування домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 329–332. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/81.pdf (дата звернення: 10.05.2021). 4. Гусева В. О. Тактичні особливості проведення огляду місця події при розслідуванні посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. № 1. С. 228–234. 5. Гусева В. О. Тактичні й організаційні особливості проведення огляду місця події під час розслідування посягань на працівника правоохоронного органу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică = Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2018. № 3, т. 1. С. 111–114.

6. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини : посібник / В. К. Весельський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 148 с. **7.** Гусева В. О. Особливості тактики допиту потерпілого та свідка під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Судова та слідча практика в Україні*. 2019. № 9. С. 34–40. **8.** Шепітько В. Ю. Тактика допиту : курс лекцій. Харків : Укр. юрид. акад., 1992. 23 с. **9.** Пиріг І. В., Кайко В. І., Варданян Л. К. Можливості використання науково-технічних засобів при допиті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 126–131.

Надійшла до редколегії 14.05.2021

Shapoval K. A. Some Peculiarities of the Tactics of Investigative (Search) Actions while Investigating Murders Committed in Relation to Domestic Violence

Domestic violence is becoming more widespread every day, but few people consider it as a prerequisite for other criminal offenses, among which the most serious and inevitable is murder, i.e. the onset of person's death. According to the analysis of investigative and judicial practice during the investigation of murders, investigators do not fully investigate the pre-conditions that contributed to the crime, family relationships, the psychological state of those involved in the murder, etc. Most homicides are investigated and prosecuted without any evidence of domestic violence. Therefore, there is a need to develop a methodology for investigating murders committed in connection with the use of domestic violence, which would contain practical recommendations for conducting certain investigative (search) actions during the investigation of this category of cases.

The author has determined the tactical features of conducting crime scene search and interrogation during the investigation of murders committed in connection with the use of domestic violence; has analyzed the scientific literature, investigative and judicial practice.

The author has provided some peculiarities of tactics of carrying out certain investigative (search) actions during the investigation of murders committed in connection with the use of domestic violence. The most common investigative (search) actions have been analyzed. They are crime scene search and interrogation. The tactical techniques that should be used during the investigation of this category of criminal offenses have been identified, and some statistics on the places of murder and the condition of persons involved in this crime have been provided.

Key words: murder, domestic violence, crime scene search, interrogation, tactical maneuver.

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

Актуальні проблеми розвитку службово-прикладних, традиційних та східних єдиноборств : зб. наук. пр. за матеріалами XIV міжнар. наук.-метод. конф., присвяч. пам'яті д-ра пед. наук, проф. Бізіна Віктора Петровича (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / оргком. конф.: Д. В. Швець (голова) та ін. ; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Європ. наук. платформа. – Харків; Вінниця : ГО «Європейська наукова платформа», 2020. – 103 с. – ISBN 978-617-7901-21-0

У збірнику представлено матеріали учасників XIV міжнародної науково-методичної конференції «Актуальні проблеми розвитку службово-прикладних, традиційних та східних єдиноборств», що проходила в м. Харкові 20 листопада 2020 р. на базі кафедри тактичної та спеціальної фізичної підготовки факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ. Видання висвітлює актуальні питання службово-прикладних, традиційних та східних єдиноборств, аспекти фізичної культури та фізичного виховання різних груп населення, сучасні педагогічні технології у вищій школі та напрямки з фізичної терапії та ерготерапії.

Бандурка О. М. Органи охорони правопорядку та суду на теренах України: від Київської Русі до Української революції 1917 р. (історико-правове дослідження) : монографія / О. М. Бандурка, В. А. Греченко, В. В. Сокурєнко ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Майдан, 2021. – 501 с. – ISBN 978-966-372-820-9

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем історико-правової науки: виникненню, розвитку та функціонуванню органів охорони правопорядку і суду протягом більш ніж тисячолітнього періоду її історії на теренах України, від Київської Русі до Української революції 1917 р.

Книга розрахована на науковців, курсантів і студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією права, органів охорони правопорядку та суду на українських землях.

Бойко-Бузиль Ю. Ю. Психологія професійного та особистісного становлення керівників системи МВС України : монографія / Ю. Ю. Бойко-Бузиль ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2020. – 500 с. – ISBN 978-617-7912-04-9

У монографії викладено результат теоретичного й експериментального дослідження професійного та особистісного становлення керівників системи МВС України. Представлено досліджуваний феномен кризь призму «особистості» та «діяльності» як основоположних категорій. Розкрито особливості особистості та виокремлено специфіку професійної управлінської діяльності керівної ланки МВС. Запропоновано психологічний картоїд професійного та особистісного становлення керівників системи МВС України. Акцентовано увагу на напрямках його оптимізації.

Монографія буде корисною для науковців, керівників, практичних психологів системи МВС України, викладачів, ад'юнктів (аспірантів) закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, а також для всіх тих, хто цікавиться питаннями психологічного забезпечення особистості у професійній діяльності.

Жорнокуй Ю. М. Корпоративні правовідносини : монографія / Ю. М. Жорнокуй, С. О. Сліпченко, В. Г. Жорнокуй ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ЕКУС, 2021. – 248 с. – ISBN 978-617-7934-06-5

Монографія є результатом тривалих досліджень авторів у напрямі визначення правової природи корпоративних правовідносин та їх сутності. У праці проаналізовано сучасні теорії походження корпоративних правових зв'язків, на підставі чого доведено їх цивільно-правова природа. Розкрито питання видів корпоративних правовідносин, їх суб'єктивного складу та об'єктів, змісту та юридичних фактів, що спрямовані на виникнення, зміну та припинення досліджуваних корпоративних зв'язків.

Для науковців і практиків, аспірантів, слухачів магістратури та студентів юридичних навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами цивільного і корпоративного права.

Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, І. А. Логвиненко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – 2-ге вид., допов. та змін. – Харків : ХНУВС, 2021. – 596 с. – ISBN 978-966-610-240-2

Автори підручника зосередили свою увагу на тих подіях та фактах державно-правової історії, які чинили визначальний вплив на загальний розвиток інститутів держава і права. Також розглянуто державу та правотворення тих країн, які тією чи іншою мірою у різні епохи й періоди значно вплинули на розвиток людської цивілізації, зокрема на становлення та розвиток державно-правових інститутів інших країн. У підручнику розкрито особливості історії держава і права зарубіжних країн в різні періоди їх виникнення, становлення та функціонування. Окремі розділи присвячено історико-правовому аналізу процесів становлення та розвитку Європейського Союзу, а також відносин з Україною.

Для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів, юристів-практиків та широкого загалу читачів.

Кобилко Н. А. Українська мова як іноземна : навч. посіб. : у 2 ч. / Н. А. Кобилко, Г. А. Мариківська ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2021. – Ч. 1. – 283 с. – ISBN 978-617-7879-58-8

Навчальний посібник розроблено для студентів-азербайджанців, які володіють українською мовою на рівні B1–B2. Структура посібника складає чотири розділи. Подано теоретичний матеріал, тренувальні завдання, тексти із завданнями для читання, а також запропоновано виконання творчих завдань для розвитку навичок говоріння і тексти для аудіювання.

Видання призначено для студентів-іноземців усіх спеціальностей. Матеріали навчального посібника можуть послуговуватися викладачам закладів вищої освіти, а також усім, хто бажає поліпшити свою культуру мовлення.

Тюремне населення країн світу : довідник / уклад.: С. Ф. Денисов та ін. ; Кримінол. асоц. України. – Харків : Панов А. М. ; Кримінол. асоц. України, 2020. – 473 с. – ISBN 978-617-7947-06-5

Довідник містить відомості про тюремне населення світу. Всі дані систематизовано за допомогою таблиць і графіків. Відомості стосовно всіх держав узято з офіційних сайтів. Видання складається з двох основних блоків, які містять статистику, стислі відомості про державу та додатки.

Довідник розрахований на курсантів (студентів), ад'юнктів (аспірантів), науково-педагогічних працівників, а також усіх, хто цікавиться проблемами кримінально-виконавчого права та кримінології.

Фоміна Т. Г. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія / Т. Г. Фоміна ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Панов А. М., 2020. – 576 с. – ISBN 978-617-7859-79-5

Монографію присвячено вивченню і роз'ясненню теоретико-прикладних проблем, пов'язаних із застосуванням запобіжних заходів. У роботі крізь призму правозахисних реалій розкрито сутність та порядок застосування неізоляційних та ізоляційних запобіжних заходів. На підставі комплексного дослідження чинного кримінального процесуального законодавства виявлено недоліки правового регулювання процесуального порядку застосування запобіжних заходів та запропоновано шляхи їх усунення.

Видання адресоване фахівцям у сфері кримінального процесу, викладачам, ад'юнктам, аспірантам, студентам і курсантам вищих юридичних навчальних закладів, а також юристам-практикам.

НАШІ АВТОРИ

- Барікова А. А.** ➤ Верховний Суд (м. Київ), відділ забезпечення роботи секретаря та суддів судової палати управління забезпечення роботи судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів секретаріату Касаційного адміністративного суду, Національна академія внутрішніх справ (м. Київ), кафедра публічного управління та адміністрування, канд. юрид. наук
- Батрин О. В.** ➤ Печерський районний суд м. Києва (суддя), канд. юрид. наук
- Божук І. І.** ➤ Університет державної фіскальної служби України (м. Ірпінь), навчально-науковий інститут права (здобувач другого магістерського) рівня вищої освіти)
- Борець Л. В.** ➤ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, юридичний інститут, канд. юрид. наук, доц.
- Бригадир І. В.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), кафедра трудового та господарського права (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Бугайчук К. Л.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем протидії злочинності (завідувач), д-р юрид. наук, доц.
- Васильєв С. В.** ➤ Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України (старший науковий співробітник), канд. юрид. наук, доц.
- Вуйма А. Г.** ➤ ХНУВС (ад'юнкт)
- Гайдар О. В.** ➤ ХНУВС (ад'юнкт)
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України
- Гусева В. О.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (доцент), канд. юрид. наук, доц.

- Зюбрій С. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ біологічних досліджень та обліку
- Іванов С. Б.** ➤ Національна академія внутрішніх справ (аспірант), м. Київ, Верховна Рада України (помічник-консультант народного депутата України)
- Іванов С. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права (доцент), канд. іст. наук, доц.
- Казанков Р. Ю.** ➤ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра українознавства (старший викладач), канд. іст. наук
- Курдес О. В.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
- Кучер С. А.** ➤ Академія праці, соціальних відносин та туризму (м. Київ), кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права (аспірантка)
- Кучинська І. В.** ➤ Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, Центр судових і спеціальних експертиз, канд. фарм. наук
- Марчук М. І.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права (завідувач), д-р юрид. наук, доц.
- Панченко О. А.** ➤ Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України (старший науковий співробітник), м. Київ
- Піхурець А. О.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (студент)
- Піхурець О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільно-правових дисциплін (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Пчеліна О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), д-р юрид. наук, доц.
- Руда В. О.** ➤ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, юридичний інститут (студентка)
- Сиромятнікова М. С.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем забезпечення діяльності поліції (науковий співробітник)
- Сілантьєва Е. Є.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології, канд. юрид. наук

- Сініцина Я. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ біологічних досліджень та обліку
- Сокуренко В. В.** ➤ ХНУВС (ректор), д-р юрид. наук, проф., заслужений юрист України, член-кор. Національної академії правових наук України
- Стрижак А. О.** ➤ Управління патрульної поліції в Харківській області, Департамент патрульної поліції (начальник)
- Тарасенко В. С.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Фоміна Т. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), д-р юрид. наук, доц.
- Ховпун О. С.** ➤ Академія праці, соціальних відносин і туризму (м. Київ), кафедра кримінального права, процесу та криміналістики (завідувач), д-р юрид. наук, доц.
- Цебинога В. Ю.** ➤ ХНУВС, факультет № 1 (фахівець)
- Чеховська І. В.** ➤ Університет державної фіскальної служби України (м. Ірпінь), кафедра цивільного права та процесу (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Шаповал К. А.** ➤ ХНУВС (ад'юнкт)
- Шуст Г. П.** ➤ Київський професійно-педагогічний коледж імені Антона Макаренка, кафедра правознавства (завідувач), канд. юрид. наук

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. За період існування було видано 20 номерів збірника, в яких опубліковано близько 550 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів з питань, що стосуються діяльності Кримінологічної асоціації України. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України.

Програмні цілі: розвиток теоретичної складової наук кримінально-правового циклу, здійснення наукового передбачення тенденцій розвитку науки і практики боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення діяльності Національної поліції, сприяння реалізації правоохоронними органами державної політики у сфері протидії злочинності, співробітництво з міжнародними кримінологічними організаціями, аналіз та поширення кращих зразків та досвіду їх роботи.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти навчальних закладів МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Із 2018 року **періодичність** випуску видання становить 2 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <https://visnikkau.webnode.com.ua>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. За період існування було видано 72 номери журналу, в яких опубліковано близько 3300 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів наукового спрямування з питань, що стосуються тематики видання. Журнал неодноразово ставав призером конкурсів на краще видання в системі МВС України.

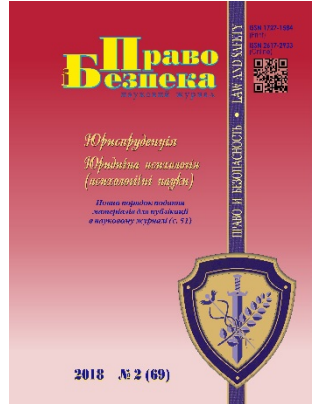
Програмні цілі: поширення результатів наукових досліджень теоретичних і практичних проблем права і безпеки, наукове забезпечення законотворчого процесу та практичної діяльності правоохоронних органів України, сприяння реалізації державної політики у сфері забезпечення прав і свобод громадян та протидії злочинності тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. За період існування було видано 55 номерів збірника, в яких опубліковано близько 4100 наукових статей.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Нинішня **періодичність** випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування С. С. Тарасової, М. В. Цветкової-Верніченко,
Г. Я. Ступницької, Т. Д. Мельник
Внесення правок С. С. Тарасової, К. О. Сологуб
Комп'ютерне верстання А. О. Зозулі,
Переклад анотацій Л. О. Осятинської
Дизайн обкладинки І. Є. Єсіної

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 30.06.2021. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 19,83. Тираж 50 прим. Зам. № 2021-8.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.